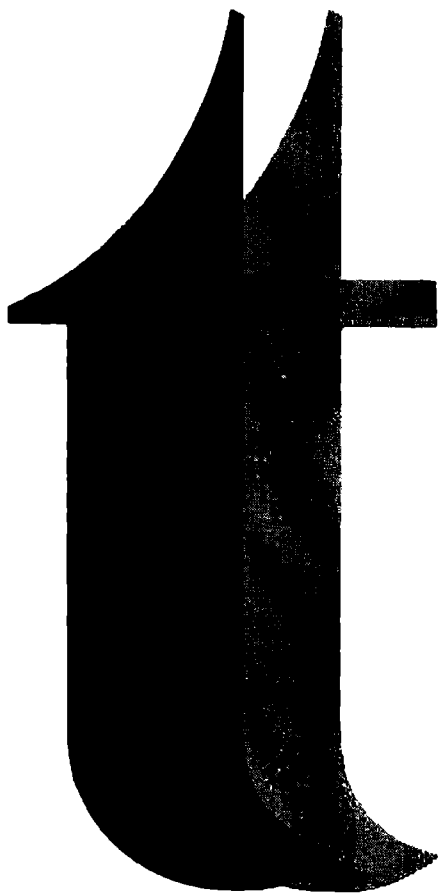

Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének kiadványa

Tanulmányok

19
ÚJVIDÉK - 95

TANULMÁNYOK

**AZ ÚJVIDÉKI EGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR TANSZÉKE**

**(28. füzet)
Újvidék, 1995.**

STUDIJE

**UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA HUNGAROLOGIJU**

**(28. sveska)
Novi Sad, 1995**

Szerkesztette:

LÁNCZ Irén
(főszerkesztő)
GEROLD László
RAJSLI Ilona

A kiadásért felel
BÁNYAI János

16-13096

Kiadja az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Tanszéke
– a budapesti Nemzetközi Hungarológiai Központ támogatásával

Készült 1998-ban, 150 példányban

Szövegszerkesztő: Princz László

A Magyar Nyelvi Intézet nyomdája

Nyomdavezető: Holló István

A VSZAT oktatás-tudomány- és művelődésügyi titkárságának 413-194/73.
VI. sz. alatti véleményezése alapján mentes a forgalmi adó alól.

TANULMÁNYOK

BAGI FERENC

EGY MONDÓKAGYŰJTEMÉNY SZÓKINCSEÉRŐL

Témám tárgyalása előtt talán nem mellékes megjegyezni, hogy a címben jelzett kérdéskörhöz kapcsolódó elemzéseket nem a néprajz, és nem is a gyermeknyelv kutatójaként végeztem el, hanem egyszerűen csak nyelvtanári elképzelések megvalósítására tett kísérletek nyomán. Ugyanis az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete lektoraként a magyart mint idegen nyelvet, vagy ahogyan ezt a tárgyat azelőtt idehaza hivatalosan is nevezték, a magyart mint környezetnyelvet tanítottam. Feladatom eredményesebb végzése érdekében határoztam el, hogy addigi általános- és középiskolai magyartanári tapasztalataim, valamint az idegennyelv-oktatás tárgykörébe vágó szakirodalom megállapításait felhasználva, tanítványaimnak újszerűbb nyelvkönyvet írok. Ebből a célból olyan kerek egész, de rövid terjedelmű szövegeket kezdtem keresni, amelyek mindenekelőtt a magyar beszédhangok ejtésének beszédfolyamatban és beszéddel történő elsajátítására lennének alkalmasak, de a nyelv más részegységeinek tanítása során is felhasználhatóknak bizonyulnának. Így került a kezembe MATIJEVICS Lajos *Tíz, tíz, tiszta víz. Jugoszláviai magyar népi mondókák* című gyűjteménye, amelyet az újvidéki Forum Könyvkiadó jelentetett meg 1976-ban.

A fentebb említett konkrét cél a mondókák elemzését, és természetesen a nyert eredmények mérlegelését is, részben az alapnyelvészeti, részben pedig az alkalmazott nyelvészeti szempontokhoz közelítette, de sajátos vonásokat is eredményezett, főképpen annak köszönhetőleg, hogy a mondókagyűjtemény darabjait, tehát a mostani téma szempontjából aktuális szókincset is, *átfogóan* kellett vizsgálnom. Természetesen ilyen jellegűek voltak a szóban forgó mondókagyűjtemény darabjainak szövegtani, mondattani és hangtani (hang-, illetve betűstatisztikai-válfaji) elemzéseim is. A szókincs elemzése a szöveg- és mondattani elemzésnél összetettebb, mert a szót a szöveg és a mondat részeként is számon kell tartani, emellett pedig külön szótani, ezen belül szófajtani és alaktani vonatkozásokat is figyelembe kell venni. Az ilyen elemzések összetettségére, ha netán bárki megfelelkezne róla, a szakirodalom keményen figyelmezteti, amire minden bizonnyal elegendő ANTAL László

idézni. „Hogy mi a jelentés – írja – azt nem tudjuk, és a dolog természetéből következik, hogy abszolút bizonyossággal nem is fogjuk tudni.”¹ És hozzáteszi még: „A szemantika Mózesé még bizonyosan nem jött el.” (I. m. 198. o.) És tessék most a szótani kérdésekkel foglalkozni, holott a szónak egyik alkotóeleme, a jelentés sem tisztázott, s kísért még a Mózes-szerep kényszerű vállalása is! A kitűzött cél elérése és a buktatók elkerülése csakis a gyakorlati hasznosságra való összpontosítással tűnt lehetségesnek. Tehát olyan elemzési szempontokat kellett megválasztani, amelyek a mondókaanyaggyűjtemény darabjainak szókincsét e szövegekben, e szövegek mondataiban, továbbá önálló egységekként, szavakként, s hangokból (betűkből) szerveződő részegységekként világítják meg, s mindezen kritériumok alapján megmutatkozó jellegzetességek mérlegelése után következhet az egyes szövegek elképzeléseimnek megfelelő felhasználása. Ez meg is történt. A jegyzet elkészült. A mondóka szókincsének célirányos elemzése azonban a leírt szempontokon túlmutatnak, más szempontból is érdekesek, bár, természetesen ezeknek az elemzéseknek az eredményei sem fetisizálhatók, s nemcsak azért nem ilyenek, mert az elemzés szempontjainak megválasztása sem volt problémamentes.

A szavaknak a szövegben való szerepe megítélésekor a kérdéssel foglalkozó munkák nagy többsége a szavak szövegbe való beszerkesztettségét hangsúlyozzák, míg a szó szövegegészre kiható szerepéről ritkábban történik említés.

A szövegek *mondatai s a bennük előforduló szavak* kérdésköre is rendkívül bonyolult, hisz sokoldalúan elemezhető, de kétségtelen, hogy az átfogó elemzés a már elmondottakat, azok e tárgykörbe vágó kitételeit sem mellőzheti. S az is természetes, hogy a népi mondókák válfajaik szerint más-más funkciót töltöttek/tölthetnek be a gyermek tevékenységében, ismeretszerzésében és beszédkészségének fejlesztésében. Mindebben a szókincsnek a maga teljességében, az egyes szavak által, de ezek felhasználásának változatos módjai, azaz nagyobb beszédegységekbe szerveződésük mikéntje szerint is nagy a jelentősége. Figyelmet érdemlő sajátosságokat fed fel azonban e kis szövegek mondatainak szószámvizsgálata is. A statisztikai számbavételezés által nyert adatok alapján pl. felülvizsgálható MATIJEVICS Lajos mondóka válfajainak helytállósága, de az is, hogy az egyes darabokat megfelelő válfajokba sorolta-e. Éppen ezért táblázatban mutatom ki válfajonként a mondókák, majd a szövegekben előforduló mondatok, a mondatokban pedig a szavak számát, valamint a válfajok szerinti átlagos mondat-szószámot.

A táblázat:

Mondókaválfajok:	A mondókák száma:	Mondatok száma:	Szavak száma:	Átlag:
Találós versikék	9	11	101	9,18
Híntáztatók és ringatók	6	23	123	5,74
Állatok beszéde	26	99	906	9,15
Tárgyak beszéde	7	22	178	8,09
Kiolvasók	38	78	760	9,74
Ugráltatók	21	36	256	7,11
Serkentők	4	6	44	7,33
Guggócskák	11	22	178	8,09
Táncmondókák	22	69	552	8,00
Tréfás mondókák, mondókamesék	59	229	1878	8,20
Csúfolók és játékserkentők	11	21	153	7,28
Állatmondókák (hívogatók, riasztók, csúfolók)	10	45	266	5,91
Felelgetős mondókák	19	161	756	4,70
Nyelvtörők	15	17	121	7,18
Számolósdik	7	33	177	5,36
Mondókák a Naphoz, a Holdhoz és az esőhöz	5	15	89	5,93
Alkalmi mondókák	11	27	190	7,04
ÖSSZESEN:	281	914	6728	7,36

A szövegek válfajonként nagyon is eltérő száma szükségszerűen vonja maga után a mondatok és szavak számbeli előfordulásában észlelhető eltéréseket, így a válfaji jellegzetesség megállapításának alapjaként csak az egyes mondatokban előforduló szók átlagát kifejező adatok használhatóak. Ezen adatok alapján megállapítható, hogy a *kiolvasók* tartalmazzák a kötet leghosszabb mondatait, a *felelgetős mondókák* pedig a legrövidebbeket. És ez

nem véletlenül van így! A kiolvasás játékszerep-kijelölése sorsdöntő a játékba belemelegedő gyermek számára, ezért igazságosnak kell lennie mind a kiolvasás lefolyása, mind a szöveg szempontjából. A több szó, úgy látszik, a szöveget átláthatatlanná, a kiszámolást irányíthatatlanná teszi a gyermeki felfogásban, észjárásban, s nem is alaptalanul. Ezúttal a szavak értelme nem fontos, sőt ákombákom-jelentésükkel a megmászhatatlanságot, a sorsszerűséget szuggerálják. Ezzel szemben a *felelgetősök* kérdéseinek és feleleteinek memorizálhatóaknak kell lenniük, meg könnyen reprodukálhatóaknak is, így az alacsonyabb szószám nemcsak önmagától érthető, hanem szükségszerű is, s ezzel válfaji sajátossággá is válik. Ilyen szempontból nézve logikus az is, hogy a *találós versikék* átlagos szószáma is magas. Ennek a sajátosságuknak köszönhetőleg rejtvénytörőbbek, ugyanis a több szó lefoglalja a gyermek figyelmét, nehezebben összpontosít hát a megfejtésre. A *számolósdik* is rejtvények, de az előzőektől eltérők: összetettebb feladat megoldása elé állítják a gyermeket, ezért rövidebbek is. Az *állatok beszéde* válfaj darabjai azonban már azért lehetnek átlagban magasabb szószámúak, mert a hangutánzó szavakkal nemcsak az állat „beszédét” utánozzák, hanem valamilyen szokásáról, emberhez intézett kéréséről, esetleg az ember-szereplő valamilyen tulajdonságáról is szólnak. Ezeknek a mondanivalóknak a közlésére azonban viszonylag mégiscsak több szó kell. A *nyelvtörők* sem tartalmazznak sok szót, de szóanyaguk olyan hangsorokból épül fel, amelyek mérsékelt szószám-átlagukkal is próbára teszik a gyermek, és nemcsak a gyermek ejtési képességeit. Ha még több szót tartalmaznának, eleve elvennék a gyermek kedvét az ejtésnek még a kísérletétől is, nemhogy gyors elmondásukra serkentsék. Megállapítható tehát, hogy a mondókaválfajok e szerint a kritérium szerint is eltérnek egymástól, sőt a részletesebb elemzés nyomán előtűnnek azok a szövegek, amelyek e sajátosságaik alapján a hozzájuk hasonlatosabb darabok közé, tehát másik válfajba sorolandók be. Mindez azonban egyedi jelenség, amely nemcsak hogy nem bizonytalanítja el, hanem éppenséggel megerősíti MATIJEVICS Lajosnak a mondókák válfajokba osztása szempontjait és magát az elvégzett felosztást.

A szónak mint önálló nyelvi jelnek vizsgálatakor, a *szótani elemzés* esetén szükségesnek mutatkozik elkülöníteni a szó *grammatikai vizsgálatát*, amelyen a szó hangnál/betűnél nagyobb egységeinek, tehát a hangtól/betűtől magasabb rendű nyelvi funkcióval rendelkező alkotóelemek számbavételezését értem, a szó egészének *jelentését, szemantikai jegyeit, sajátosságait* feltáró elemzéstől. Mivel, amint azt már az előzőek során jeleztem, a mondókagyűjtemény darabjainak többszintű, átfogó elemzését tűztem ki feladatomul, s a szótani

vizsgálódások során alkalmazott nyelvészeti szempontból közelíték, úgy vélem, hogy a szójelentés nyelvészeti mibenlétének tárgyalása nem is lehet ezúttal feladatom. De mivel a jelentés-probléma a grammatikainál összetettebbnek tűnik, hadd teszek kísérletet előbb ennek számbavételére.

A mondóka gyűjtemény szókincsének szemantikai elemzését ZSILKA János *Jelentés-integráció*² című művének felismeréseit hasznosítva végeztem el. A szerző a szavakat jelentésük alapján két nagy csoportba osztja: az *integrálatlan* és az *integrált* jelentésű szavak csoportjába. Eljárása indoklásaként, többek között, a következőket írja: „Eredeti formájában a szubsztanciális és a funkcionális ugyanannak a dolognak a kétféle formája. A további fejlődés során – amikor is a funkcionális mintegy kilép a saját köréből (nem a saját szubsztanciális elemére vonatkoztatva létezik) – létrejön az *alany*, a *tárgy* stb.; a funkció az eredeti szubsztanciáján kívül álló elemekre vonatkoztatva növekszik, differenciálódik. (A *zsák* + *nehéz*) típus arra utal, hogy a megnövekedett funkció visszahat az eredeti szubsztanciális elemre; mintha annak funkciója volna. És ezzel mintegy fejlettebb fokon újból előttünk áll az a szint, ahol a szubsztanciális és a funkcionális közvetlenül megfelelt egymásnak. Hogy azonban ez lényegileg más, mutatja: az eredeti értelemben vett (tényleges) szubsztanciális elem, az *alany* = *aki viszi a zsákot/akinek nehéz a zsák*; vagyis: (a *súly* + *nehéz*) esetében a *súly* quasi, ill. szekunder szubsztanciális elem. A kategoriális – funkcionális lényegi átvértékelődése (átalakulása) ilyen eltolódásokat idéz elő.” (I. m. 410. o. A szerző kiemelései, B. F.)

ZSILKA János felosztásának felhasználásával kitűnt, hogy az említett mondóka gyűjtemény majdnem teljes szóanyaga az első, az integrálatlan csoportba tartozik. De nem lezárt a másik csoport felé vezető út sem. Az összetettebb jelentés befogadására a gyermeket a mondókában előforduló *alkalmi jelentéssel* szereplő szavak készítik fel, mint pl.: *cica*, *macska* (a többieket zavaró, megfogni akaró játszótárs szerepkörével járó alkalmi neve), továbbá az *egér*, *nyulacska* (a *macska* elől menekülő játzó szerepkörükéből adódó alkalmi megnevezése), vagy a *ház*, *vár* stb. szavak, amelyek az *egerek*, *nyulacsák* menedékhelyét, *macskák* hatáskörén kívüleső területét jelentik. Az említettekkel szemben metaforikusabbak a *találós versikék*ben fellelhető körülírások, szószerkezetek vagy ilyen jelleggel bíró szavak (*hegyen hó*, *fényeske*, *fehérke*, *fel van a farka kötve*, *vess ki a dombra*, vagy méginkább az *ég a gyertya*, amely a játék szabályai szerint leguggolt gyermekek között szabályellenesen, szórakozottsága vagy figyelmetlensége következtében állva maradt gyermeket illeti, nevezi meg tréfás ugratással). Az integrált szavak csoportjába viszont a következő két sor kívánczik leginkább:

„Madarak voltunk Bükkönyben,
Bőrt vittünk Sutyomba.”

Az első sor a mondóka címadó sora is egyben. (A kötet 167. szövege, 102. o.) A *madarak* ártatlan szó jelentése ebben a szövegkörnyezetben a *jómadarakra*, a *Bükkönyben* szó pedig a madarak kártevési helye (bükkönnyel bevetett terület) mellett a Bükk-hegység és betyárvilága képzettársítását teszi lehetővé, míg a *Sutyomba* „helységnév” a tilosban-járást, sutyomban való cselekvést, valamint a kupeckodás mesteriségének űzésére való célzást fejezi ki azáltal, hogy éppen *bőrt vittek* abba a bizonyos Sutyomba. A rejtett üzenet, a jelképes beszéd, amelyeket az integrált jelentés könnyebben felfogható változatának tekinthetünk, a mondókákban inkább a teljes szöveg révén érvényesül, mint pl. az állatok- és tárgyak *beszédében*, bár az sem ritka, hogy kettős értelmezést, egy gyermekbe és egy felnőtthez szólót tesz lehetővé a kis szöveg. Így pl. a *Hátamon a zsákom* (a kötetben nem szerepel) cím mondóka zárósora (*Te leszel a párom!*) mást jelent a gyermeknek, s mást a felnőttnek. A kettős jelentés létezését a gyermek részben érti (= a másik gyermek társa lesz valamilyen játékban), az *élettárs*, *élete párja*, *házastársa* kifejezések megértése pedig célja, tehát serkentőleg foglalkoztatja. Hogy ezek a népi gyermekversek a felnőttek számára is érdekesek voltak a múltban, s a jelenben is ilyenek, talán éppen e kettős értelmezési lehetőséggel magyarázható.

A mondókák szókincsének *grammatikai vizsgálata* sem egyszerű. A szófaji átcsapások, az azonos alakú, de eltérő jelentésű szavak, a több funkcióban is megjelenő ugyanazon alakú képzők igen-igen gyakran jelentenek problémát. Ezekben a „vítás” esetekben az elemzés során a mondókát, a szövegegészt kellett segítségül hívni, illetve a problémás esetet a szó szövegbeli szerepe alapján láttam meghatározhatónak. Ebből az alapelvből kiindulván végeztem el a szóanyag *szófajtani*, *szóalakotani*, *ragozástani*, valamint *szótagszám* szerinti elemzését. Dolgozatom áttekinthetőbbé tétele érdekében az elemzések eredményeit táblázatokon vagy más szemléletes módon mutatom be.

A *mondókák szófajok szerinti megoszlásának elemzését* az említett nehézségekkel küszködve végeztem el, miután azonban táblázatba foglaltam az egyes elemzések során nyert adatokat, azt tapasztaltam, hogy nem eléggé „beszédeselek”, azaz, önmagukban keveset mondanak. Nem lévén alkalmam más mondókagyűjtemény megfelelő mutatóival összevetni őket (tudtommal az enyémmel egyező elemzést mondóka-anyagon eddig nem végzett senki), maradt volna a költői alkotások adataival való összevetés, amit (bár bizonyos értelemben nemcsak lehetségesnek, de érdekesnek is tartok) eléggé

kockázatosnak is ítélek meg, legalábbis következtetések levonása szempontjából. Ezért nem vállalkoztam rá. Az említettekkel szemben tanulságosnak vélem adataim gyermeknyelvi adatokkal való összevetését. Erre a célra S. MEGGYES Klára *A hatéves gyerekek szófelhasználása összefüggő beszédben*³ című tanulmányának mutatóit találtam alkalmasaknak. Megjegyzendő azonban, hogy az összevetés ezek tekintetében is eléggé viszonylagos következtetések levonására ad lehetőséget. S. MEGGYES Klára ugyanis egészen más célú vizsgálatok végzésére gyűjtötte és használta fel szóban forgó adatait, továbbá más jellegű maga az anyag is. Így pl. nem téveszthető szem elől, hogy az ő anyagát egy gyermekközösség 60 azonos életkorú tagja olyan szóanyagából alakította ki, amelyeket a gyerekek kísérleti, tehát konstruált szituációban saját, aktív szókincsük részeként kommunikációs értelemben használtak. Ezzel szemben a mondókák szókincse egy népi gyermekköltészeti műfaj (hagyományozódó jegyekkel rendelkező) darabjainak alkotóelemei, amelyeket a gyűjtő az előző Jugoszlávia szinte minden magyarlakta területén megfordulva jegyzett le, adatközlői pedig felnőttek és gyerekek egyaránt voltak, s minden bizonnyal úgy mondták fel a kis szövegeket, ahogyan (ki előbb, ki később) megtanulták őket. Természetesen nem zárható ki annak lehetősége, hogy e szövegek szóanyaga is a mondókázók aktív szókincsébe tartozott, mégis, jellegéből adódóan, ez a szóanyag inkább a századeleji falu világához kötődik, mint a maihoz. Ez a tény is a különbözőség lehetőségére figyelmeztet. Ennek ellenére nem foglalkozom annak kérdésével, hogy a felsorolt és a még lehetséges különbségek milyen mértékben lehetnek hatással a két anyag szófajok szerinti megoszlására és statisztikai adataira.

A táblázat:

A mondóka gyűjtemény adatai: S. MEGGYES Klára adatai:

A szófajok:	a szószáma:	előfordulás %-a:	a szószáma:	előfordulás %-a:
Ige	1473	19,22	372	22,50
Főnév	2465	32,18	515	31,20
Főnévi igenév	64	0,83	17	1,00
Melléknév	458	5,98	19	1,20
Melléknévi igenév	28	0,37	-	-
Számnév	372	4,87	19	1,20
Névmás	651	8,50	26	1,60
Határozószó	283	3,69	96	5,80
Határozói igenév	9	0,12	-	-
Módosító szó	187	2,44	19	1,20

A szófajok:	a szószáma:	előfordulás %-a:	a szószáma:	előfordulás %-a:
Igeködtő	198	2,58	-	-
Névelő	763	9,96	403	24,40
Névutó	58	0,76	-	-
Kötőszó	176	2,30	165	9,90
Indulatszó (hangulat- és ritmuskeltő betét-szók)	475	6,20	-	-
ÖSSZESEN:	7660	100,00	1652	100,00

Az, hogy a mondókák szóanyagának megoszlását tükröző adatokban minden szófajunk megjelenik, viszont az óvodások szókincsét tükrözőekben nem, részben a korpuszok különbözőségével, részben a mondókák irodalmi műfajba tartozásával magyarázható. Az viszont, hogy a gyermekek több

igével, s méginkább több névelő és kötőszó használatával fejezték ki mondanivalójukat, élőnyelvi sajátosságnak tudható be, de ugyanakkor a beszéd tárgyától is függhet. Az eltérések tehát érthetőek, a különbségek arányait szemlélve ez a megállapítás még logikusabbnak tűnik. Mert, ha azokra a szófajokra figyelünk, amelyek az óvodások szóanyagából hiányoznak, megállapíthatjuk egyrészt azt, hogy ezek a mondókákban sem túl gyakoriak, ugyanis pl. a melléknévi igenév megjelenésének százaléka csak 0,37, a határozói igenév pedig még ennél is kisebb, 0,12 stb., másrészt az indulatszavaké (ezeken belül a hangutánzó, hangulatfestő és ritmuskeltő kifejezéseké) meg az igekötőké jelentősebb is kell hogy legyen, hiszen ezek a szavak e műfaj jellegzetes jegyei, mivelhogy szükséges kifejezéstárát képezik annak a dinamizmusnak, amellyel a mondóka mint műfaj rendelkezik. A nagyobb arányú egyezések, az említett eltérésekkel együtt amellet szólnak, hogy lényegében véve mégiscsak gyermeknyelvi anyagról van szó.

Szóalkotástani szempontokból szemlélve az anyagot szintén érdekes kép tárul az elemző elé a mondókák szókinsének vizsgálata során. Ebben az elemzésben a szóalkotás három leggyakoribbnak tekintett módját tartottam szem előtt: a szóösszetételt, a szóképzést, valamint a szóalkotás ritkább módjai néven összefoglalt változatokat. A szakirodalmat illetően megjegyzendő, hogy leginkább B. LŐRINCZY Éva Szóösszetételek, RUZSICZKY Éva A szóképzés és TOMPA József A szóalkotás ritkább módjai⁴ című munkákra alapoztam. Elemzésem során azonban eltekintettem a szóösszetételek esetében az összetételt képező szók viszonyának elemzésétől, a képzőkkel történő szóalkotás esetében pedig az egyes képzők többféle funkciójának kimutatásától, mert következtetés levonására anyagom túl kevés volna.

A szóösszetételeket illetően elmondható, hogy legtöbb a két tagból (két szóból) álló új szó (összesen 231, ha a földrajzi neveket és a quasi vezetékneveket is beszámítjuk), három szóból állók pedig csak a következők: *veszettkutya-kergető*, *fűzfáág* és *gombakiszámloló*. Hosszú, több szótagból álló „szavak” természetesen előfordulnak, mint pl. *ingyom-bingyom*, *táliber-tutáliber* stb., de ezek inkább csak betétek, díszítő- vagy ritmusalkotó elemek, amelyek a kisgyermek ejtésének, helyes kiejtésének fejlesztését szolgálják.

A két, önállóan is létező szóból összetétellel alkotott új szavak előtagjaként leggyakrabban a *kis* melléknév fordul elő, ami a mondókák kedveskedő jellegével magyarázható, meg hogy gyerekek műfaja a mondóka. Ezeket az összetételeket túlnyomó többségben toldalékokkal nem rendelkező szavak alkotják. A toldalékot is tartalmazó összetételek esetében az összetétel előtagján fordul elő leginkább a toldalék, s ez a toldalék legtöbbször *képző*,

mint pl.: tőrőscsusza, városkaró, kubikostalicska*, ennivaló, falióra, ajtófél(en), folyóvíz, főzőkanál, szőriszarka, de a második tagon is előfordul, mint pl.: kútágas és nyújtófázní. (Az utóbbi példában az összetételt képező mindkét szó képzett.) *Rago*t tartalmazó előtaggal létrehozott összetételek a következők: ángyomasszony, komámuram és mindenféle.

Bár nem szándékozom a szóösszetétel útján létrehozott szavak alkotóelemeinek egymás közötti viszonyát tárgyalni, annyit mégis szükségesnek és érdekesnek tartok megjegyezni a szervetlen szóösszetételeket illetően, hogy ezekre legjellemzőbb az ikerítéssel megalkotott szó, amelyek játékos rím- és ritmuskeltő hatással rendelkeznek, jó részük még jelentéssel sem bír. Előfordulnak közöttük azonban valódi ikerszavak is. Ezek egyik eleme, de néha mindkettő jelentéssel bíró szó (szil-szál; zsír-zsúr), mégsem jelentésüknek köszönhetőleg kerültek be a mondókaszövegbe, hanem rím- és ritmus-szavakként. Ezt az észrevételt talán leginkább a zsúr szó bizonyíthatja, amely a mondóka keletkezésének idején aligha rendelkezett mai jelentésével. A *szerves összetételek* kapcsán megjegyzendő az, hogy leggyakoribbak a jelzős alárendelésűek, mint pl.: kiscica, kisleányka, nagymama, vASFazék stb.

A szóalkotásnak másik módját, a *képzőkkel alkotott szavak* vizsgálatát csak a ma is élő, aktív képzők számontartásával végeztem el. De ekkor is az azonos szófajon belüli képzők különböző funkcióira nem voltam tekintettel, viszont figyelembe vettem azokat az eseteket, amikor ugyanazon képzőelem két különböző szófajú szó alkotására is használatos. Az elemzés eredményei:

a) *Igékhez járó képzők*. A *cselekvő ige képzői*: -gat, -get: 17 előfordulással; -ong, -eng, -öng: 2; -ez(ik), -oz(ik), -öz(ik): 5; -kod, -ked, -kőd: 3; -dos, -des, -dös: 2; -ol, -el, -öl: 1; -dogál, -degél, -dögél: 5. Összesen 33 előfordulás. *Mozzanatos igék*: -nt: 3; -ant, -ent: 1; -ad, -ed: 1; -dul, -dül: 10. Összesen: 15. *Műveltető igék*: -at, -et, -tat, -tet: 13; -aszt, -eszt, -öszti: 1; -ít: 8. Összesen: 22. *Szenvedő ige*: nincs. *Visszaható ige*: -ódik, -ődik, -edik: 5; -kodik, -kedik, -kődik: 5; -kozik, -kezik, -közik: 7; -ul, -ül: 9. Összesen: 26. *Ható igék*: -hat, -het: 13.

b) *Névszókhöz járó igeképzők*: *cselekvő igék*: -z(ik): 9; -l: 40. Összesen: 49. *Tökéletlen műveltető igék*: -ít: 8. *Álviszaraható ige képzőjéhez hasonló*

* Bár a *talicska* szó is képzéssel létrejött eleme az összetételnek, ezt nem vettem figyelembe, mint ahogy a ma már holt képzőkkel alkotott szavakat sem sorolom a képzett szavak közé, mert ezek az elemek ma már nem érezhetőek a szóban, csak *kideríthetők* nyelvészeti elemzések nyomán.

igék képzőivel képzett szavak: -kodik, -kedik, -ködik: 1; -ódik, -ődik, -edik: 7; -dzik: 2; -ászik, -észik: 2; -ul, -ül: 1. Összesen 13.

Az igeképzés meg általában a szóképzés kérdéskörének tárgyalásakor megjegyzendő, hogy leggyakrabban egyetlen képzőelem felhasználásával történik a képzés, így az e csoportot illetően kivételként említhetők meg az általánostól elütő példák, azaz, az olyan esetek, amikor az új szón több képzőelem van, pl.: *hízlalगतni*, *hordogatni*, *koldulhat(sz)*, *kerekedhet*, *búcsúzkod(nak)*.

c) *Az igékhez járuló névszóképzők:* használatával képzett szavak: *ősnévképző:* -ás, -és: 27; -at, -et: 4; -ó, -ő: 75; -da, -de: 2. Összesen 108. *Melléknévképzők:* -a, -e: 13. *Melléknévi igenév-képző:* -ó, -ő: 22; -t, -tt: 6. Összesen: 28. Nincs: -andó, -endő!

d) *Névszókhoz járuló névszóképzők:* *őznevek képzői:* -s: 41; -né: 5; -ász, -ész: 5. *Kicsinyítő, becéző képzők:* -cska, -cske: 34; -ka, -ke: 77; -csi: 7; -ca, -ce: 6; -ike: 3; -us: 6; -u: 1; -is: 12; -ó, -ő: 6; -a, -e: 10; -i: 22; -ikó: 4. Összesen: 240. Leginkább e csoportba látszanak tartozni a *zajgadi(ra)*, *zörgedi(re)*, valamint a *Jancsika* szavakon előforduló szokatlanabb, illetve képzőbokornak tekinthető végződések, továbbá a *nyuladék* és *nyomadék* szavakon előfordulók. Leghosszabb képzett szó a *figyelmeztetés(e)*, amely címben szerepel (tehát a gyűjtő szava is lehet), viszont az *elnyújtófázn*i és a *házasodni* szavak már a szövegből valók! A képzőkkel történő szóalkotás mágiai ezek a szavak: szófajból szófajba csapnak át az új szók. *Melléknévképzők:* -s: 70; -ú, -ű, -jú, -jű: 23; -i: 41; -sí: 1; -tlan, -tlen, -atlan, -etlen, -talan, -telen: 2; -só, ső: 9. Összesen 146. *Számnévképző:* -dik: 2; -van, -ven: 11; -szor, -szer, -ször: 20. Összesen 33. Ehelyütt említendő meg, hogy a szöveg figyelembe vételével sem dönthető el egyértelműen, hogy az *egyed*, *négyed* (A Marcka utca ki van rakva című mondókában fordulnak elő) szavak toldaléka, a -d képző, vagy birtokos személyrag valójában. Mivel képzőként holt képző lenne (s így figyelmen kívül kellene hagynom, annak ellenére, hogy a maga nemében érdekes) én birtokos ragként vettem számba. *Főnévi igenévi* -ni: 53.

A szóképzés harmadik válfajának, a ritkábban felbukkanó *szóalkotás-módok* változatait mint a hangrendi párhuzamok kialakítása érdekében létrehozott ikerszavak alkotását a szóösszetételek tárgyalásakor már említettem, s csakúgy a szóképzés ritkább, játékos eseteit is az imént. Az e csoportba sorolható szóalkotási módok közül a *szócsonkítás* a becézés érdekében fellépő szóróvidítés a mondókákban is észlelhető, de él ennek egy másik változata is: a ritmus biztosításáért bekövetkező rövidítés. (Pl. *A békák beszédében: Papucsot, csot, csot, csot! és Urrraknak, nak, nak, nak!*) Az ilyen

jelenségekből arra következtethetünk, hogy mondókázással nemcsak játszani tanította a nép gyermekeit, hanem a nyelvvel való szabadon-bánásra is serkentette. S ebben maguk a felnőttek is részt vettek, kicsinyeik nagy örömére.

A ragozástani kérdéseket taglalva a mondókák szavain előforduló jelek és ragok gyakoriságát vizsgáltam, és a következő mutatókat nyertem:

Többses jel: -k: 43; birtokjel: -é: 5; kiemelő jel: -ik: 9; melléknévi fokozás jele: -bb: 30; leg- (prefixum, legutolsó, legelső): 3. Birtokos személyragok: -m: 119; -d: 42; -a, -e, -ja, -je: 203; -unk, ünk: 1; -tok- -tek, -tök: 3; -uk, -ük, -juk, -jük: 4; -aim, -eim, -im: 2; -i, -ai, -ei: 2. (Tehát az egyes szám harmadik személyében az egy birtokos egy birtok viszonyának kifejezése a leggyakrabban előforduló alak.)

Igeragozás:

	Kijelentő mód:		Feltételes mód:		Felszólító mód:	
	Jelen idő:		Jelen idő:		Jelen idő:	
	Alanyi r.:	Tárgyas r.:	Alanyi r.:	Tárgyas r.:	Alanyi r.:	Tárgyas r.:
1. sz.	118	1. sz. 69	24	3	4	-
2. sz.	55	22	3	1	67	33
3. sz.	457	91	7	-	63	33
	Többses szám:		Többses szám:		Többses szám:	
1. sz.	17	7	-	-	34	4
2. sz.	4	-	-	-	1	1
3. sz.	27	4	-	-	8	1
	Múlt idő:					
1. sz.	64	28	8	3		
2. sz.	18	8	2	4		
3. sz.	131	69	42	26		

	Múlt idő, többes szám:					
1. „	4	-	1	1		
2. „	-	1	-	2		
3. „	17	13	3	3		

Az adatok szerint a mondókákban az egyes szám általában gyakoribb, ami angazsáltságra vall. Ez alól a felszólító mód képez kivételt, jelezvén, hogy a gyermek társaival közösen is vállalkozhat valaminek az elvégzésére, a társaság, elhatározását bizonyítandó, parancsként fogja fel a közös tevékenységet. A többes számú első személy használata erre utal. Az igemódok közül nem véletlenül a kijelentő mód a leggyakoribb, hisz társak közös tevékenysége a játék, amelyben egyenrangúan hangolják össze tevékenységüket. E mód után a felszólító, éspedig az egyes szám második és harmadik személyének szóló igemód a gyakori, míg a többes szám mindhárom módban kevesebb előfordulást jelez, a párbeszéd, azaz tágabban értelmezve: a kommunikálás közvetlen. A feltételes mód használata a legkevésbé gyakori.

A cselekmény idejének meghatározása terén a kijelentő mód jelen ideje a leghasználatosabb, majd ugyanennek a módnak a múlt és jövő ideje következik érezhető csökkenéssel az előbbivel szemben. A jövő idő kifejezése kapcsán elmondható, hogy annak mindhárom kifejezési lehetősége előfordul a mondókákban. A leggyakoribb a főnévi igenévvel és a *lesz* segédigével megjelenő kifejezési mód, éspedig egyes számban. A megoszlás a személyragozásban azonban ez esetben egyenletesebb, mint az előzőekben volt (9 első, 6 második és 10 harmadik személyre utaló állítással). Többes számból csak négy első személyű alakot találtam. A *majd* szócska igénybevételel kifejezett jövő idő az előzőnél ritkább: 13 esetet jelez. Előfordul azonban a szóban forgó két időkifejezési lehetőség egy mondaton belüli kombinált használata is: „*Majd kisül holnap/Hogy mi lesz belőle!*” (Egyszer volt egy koldus c. mondókában.) Továbbá: „*Holnap eszem édes tejet, csip-csup!/Attól lesz majd jó kedvem, csip-csup!*” (Cibere Balázs, csip-csup). Ez utóbbi idézet első sora már a jövő idejű cselekvés kifejezésének harmadik lehetőségét példázza: az időhatározó(szó) és a jelen idejű személyragozásban megjelenő ige kettős kombinációját. Az időhatározószó azonban el is maradhat:

„Eltörött a Kati lába,
 Hogy menjen az óvodába?
 Üljön föl a piszkafára, Úgy menjen az óvodába!”
 (Eltörött a Kati lába)

A jövőidejűség kifejezésében a *ha* feltételes kötőszónak is szerepe lehet, mint pl. a *Zsip-zsúp* c. mondókában: „Zsip-zsúp, kender zsúp./ *Ha* megázik, kidobjuk!”

A névszói viszonyragozást illetően is számos vitás kérdés létezik, de természetesen, ezek eldöntésére sem vállalkozhattam, de ezúttal is döntenem kellett annak kérdésében, hogy milyen szempontokat követek a feldolgozás során. TOMPA József *A névszói viszonyragozás* című munkáját használtam forrásmunkaként. (In.: A mai magyar nyelv rendszere) A viszonyragok elemzését annak figyelembe vételével kezdtem meg, hogy főnévhez, melléknévhez, vagy számnévhez tartozó elemként fordult-e elő a szón. A *főnevekhez járó viszonyragok* közül leggyakoribb az accusativusi *-t*, amely 313 esetben fordult elő. További sorrend: illativusi *-ba*, *-be*: 102, sublativusi *-ra*, *-re*: 92, inessivusi *-ban*, *-ben*: 82, supressivusi *-n*, *-on*, *-en*, *-ön*: 54, dativusi *-nak*, *-nek*: 51, elativusi *-ból*, *-ből*: 21, instrumentalisi-commitativusi *-val*, *-vel*: 13, causalisi-finalisi *-ért*: 10, terminativusi *-ig* és sociativusi *-stul*, *-stül*: 4-4, delativusi *-ról*, *-ről*: 3, allativusi *-hoz*, *-hez*, *-höz* és genitivusi *-ja*, *-je* + *-nak*, *-nek*: 2-2, valamint temporalisi *-kor* és essivusi-formalisi *-ként* 1-1. A felsorolásból kitűnik, hogy a mondókákban nem fordul elő a teljes ragállományunk. Jellemzőnek tűnik továbbá az is, hogy az előforduló ragok a valóságban közvetlenebbül érzékelhető és észlelhető viszonyok kifejezésére szolgáló funkcióikkal jelennek meg, tehát az alapfunkciónak nevezhető viszonykifejezés az, amellyel rendelkeznek ezekben a szövegekben. (Ennek kérdésre még az alábbiak során visszatérek!) Most viszont meg kell említenem, hogy genitivusi viszonykifejezést TOMPA Józseftől eltérően értelmeztem. Szerintem ugyanis összetettebb viszonykifejezésről van szó, amit legjobban a *Volt egyszer egy szarvas* című mondóka példáz. Ez a mondóka így szól:

Volt egyszer egy szarvas,
 Szarvasnak az anyja
 Anyjának az anyja.
 (I. versszak, 118. o.)

Ez a valódi genitivusi alak, s nem olyan „mint a 14. sz.” (i. mű, 583. o.), azaz nem azonosítható a dativusi -nak, -nek funkciójával.

A melléknevek viszonyragozásának fentiek szerinti elemzése nyomán az tűnik ki, hogy ezen a szófajon a leggyakoribb rag a modális-essivusi -n 17 előfordulással, ezt követi az accusativusi -t 11, a sublativusi -ra, -re 2, az illativusi -ba, -be és az essivusi-modális -ul, -ül 1-1 esettel.

A számnevek toldalékai közül (a már említett -d második személyű birtokos rag-funkcióval) 20 előfordulással, az accusativusi -t 8, modális-essivusi -n 5, terminativusi -ig 3, ablativusi -tól, -től 2, allativusi -hoz, -hez, -höz, sublativusi -ra, -re és dativusi -nak, -nek 1-1 felbukkanással.

Hogy a tárgyalt viszonyragok, személyragok és jelek elsődleges funkciójukban való használata a leggyakoribb a mondókákban, az éppen annyira természetes, mint az, hogy a szavak is alapjelentésükben jelennek meg ezekben a szövegekben. A mondóka gyermekműfaj, s minden részletével alkalmazkodik a gyermekhez, de úgy, hogy szellemi és minden más tekintetben serkentse egészséges fejlődését. Ennek a serkentésnek észlelhetőek a fokozatai, mint láttuk szójelentéstani viszonylatban, és ez áll (előrebocsátható ennyi!) ragozástani vonatkozásban is. E jelenségnek egyik ragozástani megnyilvánulása az, hogy a mondókákban, mint egész nyelvhasználatunkban is, a térbeli viszonyt kifejező toldalékok időviszony kifejezésére is szolgálnak. (Pl.: „Humó leszel pénteken!”, „Tavasza jövünk!”, „Holnap délben megeszlek!” stb.) Eléggyé gyakori a mondatbeli tárgy főnévi igenévvel történő kifejezése: „... nem kell várni!”, „Ilyen fogó mellett./ Aludni is lehet!”, „Elment apám szénát vágni,” stb. De a gyűjtő jó érzékkel hagyta meg a tájsházások toldalék-változatokat, ha rímalkotó szerepük volt, de a meg nem felelő módon használtakat is, ha azok a ritmus játékoságát szolgálták, pl.: „Egyben, meggyben, keszkenőben./ Sárgarigó a mezőben. Ritkább, mert régiesebbként ható, és az alapfunkciótól elütő jelentéssel a „Lovakat hoztam./ Nyeregbe fogtam.” (A *Most jöttem Bécsből* c. mondókában) a -re rag ilyen szerepben való használata. Ugyanez a viszonyrag célhatározói viszony kifejezésének szerepében is előfordul a következő kis szövegben:

„Ecc-pecc, kimehetsz!
Holnapután bejöhetsz!
Sült egérre, varjúcombra,
Cérnára, cinegére,
Ugorj, cica, az egérre,
Hopp!”
(Ecc-pecc, kimehetsz!)

Ugyanez a funkciója ennek a tordaléknak a „Gyere velem pampuskára”, valamint az „Ödöm-bödöm, öt mázsára” sorokban is. (Ez utóbbi sor egyben mondókacím!)

A mondókák szóanyagának szótagszám szerinti vizsgálatát azért hagytam e dolgozatom végére, mert ez az elemzés az eddigiek során elemeire bontott szóanyagot újra szövegben megjelent alakjában teszi az elemzés tárgyává. Az elemzés eredményeinek táblázat útján történő ismertetése előtt szükséges megjegyeznem, hogy a szövegekben előforduló ikerszavakat egy szónak tekintettem, s ez a tény a szótagszám kimutatásakor nem lehet mellékes.

A táblázat:

VÁLFAJ:	A szavak szótagszáma:							
	1	2	3	4	5	6	7	Szótag- átlag:
Találós versikék:	59 35,97	58 35,36	23 14,05	23 14,05	1 1,03	- -	- -	2,07
Hintáztatók és ringatók:	51 34,06	60 40,00	31 20,66	7 4,66	1 0,66	- -	- -	1,98
Állatok beszéde:	440 44,53	350 35,42	150 15,18	39 3,94	7 0,70	2 0,20	- -	1,81
Tárgyak beszéde:	74 36,45	82 40,39	39 19,21	2 0,49	- -	6 2,95	- -	1,92
Kiolvasók:	334 38,56	347 40,07	109 12,52	68 7,85	2 0,25	6 0,69	- -	2,05
Ugráltatók:	109 33,95	119 37,07	51 15,88	38 11,83	- -	4 1,24	- -	2,11
Serkentők:	24 43,63	14 25,45	12 21,18	5 9,09	- -	- -	- -	1,96
Guggócskák:	70 32,86	84 39,43	39 18,30	20 9,80	- -	- -	- -	2,04
Táncmondókák:	250 39,37	243 38,26	109 16,22	37 5,82	2 0,31	- -	- -	1,89
Tréfás mon., mondókamesék:	757 36,35	787 37,80	391 18,78	133 6,38	3 0,14	11 0,52	- -	1,83
Csúfolók és játékserk.:	78 40,00	84 43,52	26 14,56	5 2,56	- -	- -	- -	1,78
Állatmondókák:	107 36,27	117 39,22	39 15,22	28 9,49	2 0,67	2 0,67	- -	1,97
Felelgetős mondókák:	315 38,65	295 36,19	128 15,70	63 7,75	5 0,61	3 0,36	6 0,73	1,99
Nyelvtörők:	25	69	48	18	2	1	-	

	15,13	42,33	29,44	11,04	1,22	0,61	-	2,42
Számolósdik:	81	71	25	11	3	-	-	
	42,40	37,17	19,08	5,75	1,57	-	-	1,87
Mondókák a Naphoz,	53	32	13	4	-	-	-	
a....:	51,95	31,37	12,74	3,92	-	-	-	1,68
Alkalmi mondókák:	80	96	40	9	-	-	1	
	35,55	42,66	17,77	4,00	-	-	0,44	1,92
ÖSSZESEN:	2907	2908	1267	510	27	35	7	
	37,95	37,96	16,54	6,66	0,35	0,46	0,09	1,95

A táblázat alapján könnyű összeállítani a szótagszám-hosszúság szerinti rangsort: nyelvtörők, ugráltatók, találós versikék, kiolvasók, guggócskák stb. A sorrend a válfaji jellegzetességgel teljesen egyezik, mert a nyelvtörők esetében az ejtés-próba a cél, természetes hát, hogy a szótagszám magas. Nem is lehetne másképpen! Az ugráltatók kapcsán is logikus a magyarázat: a több szótag több mozdulatot követel meg, tehát célját és feladatát ezáltal tölti be az ilyen szöveg. A találósok esetében a rejtvény megoldását nehezíti, mert a figyelmet vonja el az ejtéssel való bibelődés, még akkor is, ha az a beszélőszerveket foglalja csak le. A kiolvasáskor ezzel szemben az ejtésnek a szöveg átláthatatlanságát kell biztosítani, ugyanis a gyermek megérzése, vagy logikája szerint (mint fentebb mondtam már) így a kiszámolást végző játszótárs *nem szólhat bele* az igazságos szereposztásba, mivel nem bonthatja meg önkényesen a szöveg ritmusával biztosított sorszerűséget a játékszerepek kiosztásának folyamatában. És, meg kell hagyni, nem alaptalan ez a feltevés. A sorsszerűséget hivatottak biztosítani az ezekben a szövegekben elég gyakori halandzsza-szavak. (Némely mondókák egészükben ilyen szavakra épülnek.) A válfaj jellegzetessége tehát a szótagszámban is kifejezésre jut, illetve: a szótagszám is hozzájárul a szövegegész kívánt sajátosságainak kialakításához. Ezt a megállapítást erősíti meg a mondatok szószámának adata is, ugyanis, ha a most felsorolt első öt mondókaválfajjal párhuzamosan felsoroljuk a mondatok szószáma szerinti első ötöt (kiolvasók 9,74 szóáttaggal, találós versikék 9,18, állatok beszéde 9,15, tréfás mondókák, mondókamesék 8,20, guggócskák 8,09), azt tapasztalhatjuk, hogy a felsoroltakból három mondókaválfaj mindkét rangsorban előfordul. Hogy az előbbi felsorolásban nem lelhetők az állatok beszéde és a tréfás mondókák, mondókamesék, az utóbbiban pedig az ugráltatók és a nyelvtörők, az semmiképpen sem a véletlen

műve. Ha ugyanis a nehezen ejthető és magas szótagszámú szavak mellett a nyelvtörőkben még a szavak száma is magasabb lenne, ejtésük elveszténé szórakoztató jellegét, mondásuk kínossá válna a gyermek számára. Az ugrálás is túl hosszúra nyúlna... Azokban az esetekben viszont, amikor ez a kettős nyújtás nem akadály, sőt célt szolgál, az egyezés nem marad el.

MATIJEVICS Lajos mondóka gyűjteménye szókincsének elemzését zárva logikusnak tűnik annak megállapítása, hogy a mondókákról szólva olyan népköltészeti gyermekműfajról beszélhetünk, amelynek műfaji és műfajon belüli, válfaji jegyei határozottan érvényesülők, anélkül azonban, hogy emiatt gyermekiességükből valamit is veszítettek volna, vagy sztereotipizáltakká váltak volna, sőt a gyermeknyelvi megnyilatkozásokhoz való hasonlóságuk szinte „szemmel látható”. E sajátosságuk, valamint műfajon belüli, válfaji változatosságuk a mai, urbánus, vagy akár *csak* urbánusabb körülmények között élő gyermekek számára is vonzóvá teszi e kis szövegeket. Csak szókincsével leírt világa az, ami felett a mondókákban eljárt az idő, mert igen nagy mértékben változott a falu képe, a falu élete. Ha a hagyományozódással kialakított, sőt: kikristályosított formákat és kommunikációs kapcsolatviszonyokat a mai életet kifejező szavakkal, a mai élet tartalmaival lehetne felcserélni, akkor bizonyossággal mondhatnánk, hogy a mondóka újra elfoglalja a gyermek játékvilágában, szórakozásában és nevelésében azt a helyet, amely valaha megillette, s amelynek olyan könnyedén és eredményesen eleget tudott tenni. Ez azonban már inkább a gyermekverseket alkotó költőkre tartozó dolog.

IRODALOM

1. ANTAL László: Néhány szó a jelentés helyzetéről. In.: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Szerk.: Balázs János. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 189. o.
2. ZSILKA János: Jelentés-integráció. Akadémia Kiadó, Budapest, 1978.
3. S. MEGGYES Klára: A hatéves óvodás gyermekek szófelhasználása összefüggő beszédben. In.: Beszéd és kommunikáció óvodás és kisiskolás korban. Szerk.: Sugárné Kádár Júlia. Második változatlan kiadás. Akadémia Kiadó, Budapest, 1987.
4. TOMPA József szerk.: A mai Magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I. és II. kötet. Akadémia Kiadó, Budapest, 1961.

CSEH MÁRTA

ÖSSZETETT SZAVAK A SZÓTÁRBAN

AZ -ÁS, -ÉS KÉPZŐS FŐNEVEK LEXIKOLÓGIAI VIZSGÁLATA II.

Míg egy korábbi vizsgálat során a származékszók egyik tipikusnak tekinthető csoportjának a lexikográfiai viselkedését vizsgáltam (Az -ás, -és képzős főnevek szótározásáról¹), s különböző szótári anyagrészek összevetése útján olyan jellegzetességeket igyekeztem kimutatni, amelyekkel magyarázat adható a szókészlet lexikográfiai viselkedésére, ezúttal az -ás, -és végképzős szóösszetételek szótári viselkedésével foglalkozom. A megfigyelést ugyanolyan eljárással kialakított mintán végzem, mint a fent említett dolgozat esetében.

A megfigyelés körébe eső címszókat alaktani és jelentéstani megközelítésből vizsgálom meg, de szükségszerűen bizonyos kontrasztív-nyelvészeti és formai-lexikográfiai mozzanatokat is figyelembe kellett vennem.

Az -ás, -és képzős összetett szavak túlnyomó többsége a szóelemek közti viszonyt illetően jelöletlen összetétel. Néhány kivételtől eltekintve azonban így sem okoz gondot az összetevők közti jelentésviszonylat meghatározása. Egy-két esetben azonban, főleg valamely szakterület szűkebb körben használatos műszava vonatkozásában, a lingvisztikai képzettség, konkrét szakismeretek híján, nem elegendő a jelentésviszony fölismeréséhez (pl. *bordacsíkozás*, *blokkjelzés*).

Túlnyomó többségükben birtokos jelzős kapcsolat áll fenn a szóelemek közt (*bimbófakadás*), esetleg tárgyas jelleggel keveredve (*birkanyírás*). Azokat a határeseteket, amelyek birtokos jelzős és tárgyas összetételek gyanánt is fölfoghatók, egyöntetűen a birtokos jelzős összetételek közé soroltam (pl. (*bibliafordítás* – 'bibliát fordítás' ill. 'bibliának a fordítása'; *birtokrendezés* – 'birtoknak a rendezése' ill. 'birtokot rendezés'), mivel az összetétel főnévi jellegéből következően az előtag jelzőként való kapcsolódása

* Hungarológiai Közlemények, 1985., 64-65. sz. 503-524.

az utótaghoz valószínűbben hat, mint a tárgyias jelleg, ami inkább a szintagma igei voltát hangsúlyozza. (Olyan összetételek esetében, amelyek utótagja intranzitív igéből lett képezve, ez a dilemma természetesen föl sem merül: a *birtokmegosztás*, *bimbófakadás* értelmezése ebből a szempontból egyértelmű.)

Lexikológiai szempontból valójában nem is túl fontos, hogy jelzős vagy tárgyias összetételnek vesszük-e őket, mert a jelentésszférát oly módon nem érinti, hogy az értelmezésre érdemileg kihatna. Birtokos jelzős karakterük erőteljes voltára utal viszont, hogy értelmezésük nagyon gyakran valamilyen birtokos szerkezettel történik – azokon a nyelveken legalábbis, amelyeken ezt a jelenséget módomból megvizsgálni. (L. alább.)

Az eddig felsoroltak mellett néhány minőségjelzős (*blokkírás*, *bogyótermés*), és – ritkaságként – egy-két határozós összetétel (*bombatámadás*) egészíti ki az anyagot.

Említést kíván, hogy a kicédulázott címszóanyag néhány jelölt határozós összetétele téves egybeírás útján keletkezett (pl. *bizománybaadás*), tehát ezeket nem kell a továbbiakban különösebben számon tartani egy esetleges újabb címszógyűjtés esetén: az ilyen téves egybeírással létrehozott formátumok természetesen nem önálló címszóként, hanem valamilyen összetételi elemük szócikkében – mint szókapcsolat – kerül(het)nek földolgozásra.

A magyar -ás, -és képzős összetett címszók értelmezése a szerbhorvátban (Palich alapján) történhet egyszerű vagy összetett szó segítségével, birtokos vagy jelzős szerkezettel, eljárás „casus” * szerkezettel vagy valamely más többelemű szó szerkezettel. Maga az ekválás (értelmezés) is lehet egyszerű vagy többszörös.

A birtokos jelzős összetételek esetében az értelmezés szerkezetileg a következőképpen alakul:

a) Egyszeres értelmezések:

- birtokos szerkezettel (birtokadományozás, bordatörés, borfejtés, borfogyasztás, borjúnevelés, bormérés 1.);
- jelzős szerkezettel (borkereskedés 2.).

b) Többszörös értelmezések:

Az egyes értelmezők kombinálódásának változatos skáláját mutatják:

- több nem összetett szó (birkanyírás, bombarobbanás);
- nem összetett szó és birtokos szerkezet (bormérés 2.);
- birtokos és jelzős szerkezet (bokasüllyedés) és

* Vö. NyF. 3. 24. 1.

- összetett szó és birtokos szerkezet (blokádfeloldás).

A jelöletlen tárgyas összetett címszó értelmezését Palich egy egyszerű szó és egy előjárás „casusi” szerkezet segítségével oldotta meg (*bocsánatkérés*).

A minőségjelzős összetételek értelmezése vagy egy összetett szó és egy jelzős szerkezet kombinálásával (*bokszmérkőzés*) vagy egy egyszerű szó és egy birtokos szerkezet együttesével történt (*bormérés*).

A nem birtokos jelzős összetételek mindegyike PALICHban többszörös értelmezőt kapott.

A PALICH-féle szótár idetartozó anyaga ezzel ki is merült: a középszótári terjedelem nem bír el túl sok szóösszetételt.

A M–O minket érintő anyaga sem túlságosan bő, a PALICHtól azonban mégis valamivel több és változatosabb anyagot tartalmaz.

Szembeötlő, hogy a szerkezetileg összetett címszók nagyobb hányada itt is leginkább birtokos jelzős szerkezetté transzformálható, s célnyelvi értelmezőjük is jobbára birtokos szerkezet (*bibliafordítás, birkanyírás, bizonyítvány(ki)osztás, bombabecsapódás, bombarobbanás, bordatörés, borkóstolás*), esetleg jelzős szerkezet (*bilincscsörgés, bokszlerázadás, borkereskedés* 2.).

Az egyszeres értelmezések között – amilyenek az imént felsorolt címszók értelmezései – összetett szó csak egy esetben jelenik meg (*birkatenyésztés*).

A többszörös értelmezések között a következő lehetőségekkel találkozhatunk:

- birtokos szerkezet és jelzős szerkezet (*bolhacslépés*);
- birtokos szerkezet és összetett szó (*bombavetés*);
- birtokos szerkezet és többelemű szószerkezet (*borivás*).

A tárgyas szószerkezetek értelmezése az oroszban, úgy tűnik, egyszerű szavakkal is könnyen megoldható: a *bocsánatkérés* egyszerűen, a *blokkalkotás* többszörösen ekvivált. A minőségjelzős összetétel értelmezése is megoldható egy esetleg több egyszerű szóval (*bolthajtás*), de esetenként jelzős szerkezetre és előjárás „casusi” szerkezetre is szükség van (*bokszmérkőzés*).

Az -ás, -és végű szóösszetételek egyéb fajtáira e két szótár kiválasztott anyagrészében nem akadt példa. Ennyiből is megállapítható ugyanakkor, hogy a magyar – többnyire jelöletlen – szóösszetételek, amelyek címszóként főlvételt nyernek valamely szótárba, a célnyelvben csak elvéve maradnak meg összetett szónak. Többnyire jelentésanilag és szintaktikailag rokon formátumokká változnak. Ez arra enged következtetni, hogy az alaktani szempontok (mivel alaktani változás többnyire létrejön) az -ás, -és végképzős összetett címszókat illetően szótárta­nilag valószínűleg nem mérvadóak a címszóválogatás során. Ezen az sem változtat lényegesen, hogy a mintául vett

címszóállományban egészen kis vagy valamivel nagyobb számban van-e jelen ez a szótípus.

Úgy tűnik, hogy az egyszerű és az összetett -ás, -és képzős címszók e tekintetben különbözöképpen viselkednek. (L. összevetésként a korábbi fölmérést!)

A szemantikai vizsgálat a következő eredményekkel járt.

A megfigyelt szócsoporthoz tartozó elemeinek többsége a szótári földolgozás során egyjelentésűnek minősült. Ez, ismerve egyrészt e szavak többségének az átlagosnál bonyolultabb jelentésszerkezetét, másrészt viszont a lexikográfiai gyakorlatnak a származékszók és összetett szók földolgozásában különösen érvényesülő egyszerűsítő tendenciáit, gyakorlati megfontolásokkal magyarázható: ha az értelmezést jelentésbontás nélkül is elfogadható módon meg lehet oldani, sokszor ésszerűbb, ha a szótáros azt a helyet, amelyet a jelentésbontás elkerülésével megtakarított, újabb címszók fölvételére, földolgozására fordítja. Jelentésbontást a jelek szerint a szavak bizonyos kategóriáinál csak a legszükségesebb esetekben szokás alkalmazni, olyankor, ha nélküle veszélybe kerülne az értelmezés egyértelműsége (pl. *borkereskedés* 1. /tevékenység/... 2. /helyiség/...).

A megvizsgált anyagban a szóösszetételeknek elenyészően csekély hányada a *jelölten* többjelentésű. Sokkal több az olyan, amely a szótárban monoszémnek mutatkozik ugyan, de valójában több jelentése van. Alaposabb lexikográfiai földolgozás esetén is csak a célnyelvi megfelelők (ekvivalensek) útján mutatkozik – vagy mutatkozhat – meg a poliszémia. Pl. a PALICHban a *bocsánatkérés* olyan egyjelentésű szóként jelentkezik, amelynek két ekvivalense van: az egyik inkább a szó jelentésének mint folyamatnak a kifejezője (izvinjavanje), a másik a jelenséget mint „produktumot” jelöli (*molba za izvinjenje*). Bővebb eligazítás híján a szótár használója az intuíción kívül legfeljebb az előzetes nyelvtudására hagyatkozhat, hogy melyiket válassza a két látszólag egyenértékű értelmezés közül. Csakhogy az intuíció is, az előzetes nyelvtudás is gyöngye fogódzónak tűnik, ha tudjuk, hogy szótárakhoz általában eligazításért szoktunk folyamodni olyan esetekben, amikor előzetes tudásunk elégtelennek bizonyul, az intuíciónkra pedig elégtelennek látjuk támaszkodni. Tökéletesen helyénvalónak tűnik V. P.

BERKOV megjegyzése^{*}, hogy a szótárírók gyakran túlbecsülik a szótárhasználók idegen nyelvi tudását.

Különben, ha összevetjük a középterjedelmű PALICH és (nagyszótárterjedelmű magyar–szerb szótár híján az elérhető nagyszótárak közül a célnyelv szempontjából a szerbhez legközelebb álló) M–O érintett címszóanyagát, megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy a szóösszetételek körében (is) a szó poliszém volta némi előnyt jelent a szótárba való bekerülésben. A M–O-ban kétjelentésűként megjelenő címszók 75%-a a PALICHban is benne van (igaz, nagyobbára csak az egyik jelentésével!), míg a szóban forgó nagyszótárban egyjelentésűnek ítélt címszók megjelenési aránya emiatt csak kb. 40%. Ha tehát abból indulunk ki, hogy a kézisztár a szókincs „fontos” szavai közül is (amit, mondjuk, egy nagyszótárnak kell tartalmaznia) a legfontosabbakat válogatja ki és dolgozza föl, akkor megkockáztatható az a föltevés, hogy az összetett(ebb) jelentésszerkezet az összetételeknél csakúgy, mint a származékszóknál (ez utóbbiról bővebben a bevezetőben említett dolgozatomban) bizonyos elsőbbséget jelent a szótárba való bekerülésnél. Az viszont, hogy a két szóban forgó szótár esetében sem teljes a fedés (PALICHban olyan címszók is vannak, amelyek nincsenek benne a nagy M–O-ban), azt mutatja, hogy a szavak „fontosság”-ának a megítélése, amely egyébként a lexikológia állandóan előtérben álló kérdése, nem egységes mércék szerint történik még egyazon nyelvallapon és azonos nyelvhasználati körön belül sem.

A kézisztár terjedelmű PALICHban meglévő, a M–O nagyszótárba viszont föl nem vett címszók amiatt lehetnek számunkra érdekesek, mert talán némi tanulsággal szolgálhatnak arra nézve, hogy kimutatható-e bizonyos szavaknak olyan tulajdonsága – vagy tulajdonságai –, amely(ek) alapján fontosaknak bizonyulnak az egyik, s ugyanakkor elhanyagolhatóaknak egy másik szótár szerkesztője szerint. Az ilyen vonásnak (vagy vonásoknak) – ha vannak – annál is kifejezőbben kellene esetünkben megnyilatkoznia, mert egy kisebb címszókeretű szótárnak egy nagyszótár szerkesztősége szerint főléssleges szavairól van szó.

Anélkül, hogy akár az egyik, akár a másik szótár eljárását szándékomban állna bírálni, meg kell mondanom, hogy nemigen tudnék általános érvényű nyelvi-lexikológiai magyarázatot adni arra a helyzetre, hogy egy

^{*} Berkov 1973. 32. és kk. Ő ugyan a nem szótári nyelvtani alakok szótárázásával kapcsolatban teszi ezt a megjegyzést, de az értelmezés szférájában ugyancsak helytállónak látszik.

középterjedelmű szótár miért bővebb bizonyos pontokon, mint egy ugyanolyan típusú (tehát általános, fordítói) *nagyszótár*. Olyan kérdés ez, amelyet alighanem mégiscsak a szerkesztői szubjektivizmus körébe kell utalnunk: a szókészlet átlagos jellegű, a többitől semmiben sem különböző szavaival állunk szemben, amelyekre csak egy ilyen összehasonlító vizsgálat irányítja rájuk a figyelmet. Ebben a konkrét esetben van ugyan köztük egy *történeti*nek (tehát a szinkron nyelvéllapot szerint kevésbé használatosnak) minősített (*birtokadományozás*), sőt egy olyan szó is, amely értelmező szinonimája egy utaló címszónak (*borjúnevelés* – *borjútenyésztés*), de a többinek semmilyen föltűnő jellegzetessége, olyan, amely különleges elbírálásra tartaná érdemesnek, nem mutatkozik. Ugyanakkor azonban arra sem utal semmi, hogy fölöslegeseeknek volnának tekinthetők. Hogy a M–O-ból ténylegesen hiányzanak-e (vagy csak nincsenek benne), arra elemzésekkel nem, csak konkrét szótárhasználat során lehet választ kapni. Mindenesetre a képhez tartozik még az is, hogy a M–A-ban ezek a szavak kivétel nélkül megtalálhatók.

Az eddigiek alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy a címszókeret tágitása elé, az alapszókincsből kiindulva *minden irányban* – sem az alaktani tényezők, sem a jelentésszféra, sem – mint majd látni fogjuk – a csoport- és rétegnyelvi, illetve stíláriis vonatkozások tekintetében nem kívánatos túlságosan szigorú korlátokat állítani. Az általános fordítói *nagyszótár*nak – gyakorlatiasan fogalmazva – nem árthat meg, ha címszókészlete terjedelmes. Ha egyébként korrekt, pontos, megbízható információkat tud nyújtani – akármekkora – címszóanyagának célnyelvi használatát és használatának szabályait illetően, akkor a nagyobb címszókeret is előnyének tudható be. Legalábbis elvben és általában, s ha a terjedelmesség bizonyos kiegyensúlyozottsággal együtt jellemzi.

A címszókeret határainak a megjelölésére a lexikográfusokat olyan objektív, a nyelven-nyelvhasználaton kívüli tényezők készítetik, mint pl. a szótár tervezett terjedelme, az elkészítéséhez rendelkezésre álló idő és szakkáder, tehát a szótárrírás személyi és tárgyi föltételei, s így kialakulnak a válogatásnak bizonyos nyelvi kritériumai és szabályai, amelyek egyes vonatkozásaikban akár szótárról-szótárra változhatnak, módosulhatnak is, alapelveik tekintetében azonban, úgy látszik, mégis nagyjából állandóak vagy legalábbis kevésbé változók akár huzamosabb időn át is.

Az összetett szavaknál maradvá ORSZÁGH László pl. (I. i. sz. 1972. 22.) szótárazásuknak a következő kritériumairól tesz említést: „az összetett szó előfordulásának, használatának gyakorisága”, „előnyben részesültek az olyan összetett szók, amelyek a mai magyar nyelvéllapot szerint egyetlen fogalom-

nak egységgé forrott jelei, s ezért csupán az egyes tagok jelentése alapján rendszerint nem is érthetők”; a „kötött szótári terjedelem engedte határok között” bekerültek a többjelentésű összetett szavak; „címszók lettek azok az összetett szók is, amelyekben az összetétel egyik tagja az összetétel több jelentésű másik tagjának csak egyik jelentéséhez kapcsolódik”; azok az összetételek, amelyek „mást jelentenek, mint a különírt szókapcsolat” és „azok az összetett szók, amelyeknek egyik eleme nyelvünkben önállóan nem használatos”.

Ezek tehát azok a kritériumok, amelyek szerint az ÉrtSz. címszóállománya alakult az összetett szók vonatkozásában.

Hogy a „kötött szótári terjedelem” igen szigorú szelekcióra készítette ORSZÁGH Lászlót és munkatársait, az egyértelműen kiderül az ÉrtSz. „kézi”, kidolgozott szócikkterjedelem szempontjából viszont *bővebb* változatának, az ÉKsz-nak és kétnyelvű nagyszótáraknak az összevetése útján. Az összetett szók csoportján belül is van -ás, -és képzősók száma a fordítói szótárakban a nagyobb. A M–A pl. majd három és félszer gazdagabb.

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a kétnyelvű szótárak készítőit kevésbé befolyásolják a fentiekben említett tárgyi és személyi korlátok. A különbség elsődleges oka a kétfajta szótártípus irányában támasztott különbségből adódik. A fordítói munka, amelynek a kétnyelvű szótárak az egyik legfontosabb segédeszközei, sokkal inkább megkívánja, hogy a szókincsnek minél több eleme legyen tételesen is kifejtve, értelmezve, s ez a szócikkek számának a növekedéséhez vezet. A szótár nyújtotta információ így könnyebben juthat el a szótár használójához. Márpedig – BÁRCZI Géza szavaival – „Minél gyorsabban tájékoztat egy szótár, annál jobban teljesítheti hivatását” (Bárczi, 1966. 13.). Mivel a magyarban, amelyet jelen esetben mint szótári vezérnyelvet (kiinduló nyelvet) vizsgálunk, a szavak összetételekké kapcsolódása nagyon elterjedt jelenség, az is természetes, hogy a szóösszetételek a szótári címszókészletnek olyan csoportját képezik, amelyekkel szinte korlátlanul növelhető, gazdagítható a címszókeret. Hogy valóban gazdagításról, s nem a szótár pusztá földuzzasztásáról kell beszélni, arról különösen a szótári jobboldal, a célnyelv felőli megközelítés nyújt meggyőző adatokat.

Annak ellenére, hogy a jelen vizsgálatok középpontjában elsősorban nem az értelmező szótárak állnak, mégsem volt indokolatlan egy értelmező szótárra vonatkozó szerkesztési koncepciót idézni. Magyar kezdőnyelvű fordítói szótárakról lévén szó, természetes az is, hogy a Magyar Nyelv Értelmező Szótára, amelyet a kortárs magyar szókincs tárházaként tartunk számon, az a forrás, amelynek gyakorlata is, elméleti állásfoglalásai is a

gyakorló lexikográfusnak a legnagyobb segítségére vannak. Egyet kell ugyanis értenünk V. P. BERKOVnak azzal a megállapításával (BERKOV 1973. 52.), hogy a kétnyelvű szótárak szóanyaga az értelmező szótárak szóanyagára épül. Megállapítása szerint, és mások tapasztalatai szerint is az értelmező szótárak címszókészlete – elvileg – az a *m i n i m u m*, amelyet egy általános fordítói szótárnak is tartalmaznia tanácsos. (Az iskolai és egyéb kis terjedelmű szótárak használhatóságának a köre ezért korlátozott.) A címszókészletet ehhez képest lehet és kell bővíteni, gyarapítani. A gyarapítás az alapszókincsre ráépülő peremszókincs különféle kategóriáiból történik. Pl. az egyes tudományos és szakmák szóanyagából, esetleg a csoport-, nép- és tájnyelvi, régies és elavult vagy éppen újkeletű illetve egyéb normán kívülinek tartott szavak köréből stb. Mindezek a csoportok – ha nem azonos mértékben is – az összetett szók kategóriáját is érintik.

A terminusok kérdése különösen érdekes és tanulságos.

A tudományok és szakmák szóállománya (a terminológia) mind nagyobb teret követel magának a köznyelvben, így a szótárakban is. „Az általános politechnikai közérdeklődés, valamint a közműveltségnek főként politikai és gazdaságtani, illetőleg természettudományi és technikai irányú átalakulása és elmélyülése elősegítette sok [...] *s z a k s z ó n a k* (csak a szakmán belül élő szónak) vagy *m ú s z ó n a k* (tudományosan körülírt jelentésű, a szakmában, szaktudományban kötelezően így alkalmazott szónak) közszóvá, illetőleg irodalmi nyelvi szóvá való átalakulását” – olvasható a szóban forgó szókincsbeli változásokról az akadémiai nyelvtanban (MMNyR. I/135.), a lexikográfus pedig a kérdéskört gyakorlati oldaláról közelíti meg: „A terminológiai szótárakkal párhuzamosan szükségszerűen jelentkeznie kellett a szaknyelvi szóanyagának az általános kétnyelvű szótárakban is, mert jókor felismerték mind a tudományos és szakszövegek fordítói, mind pedig a fordítások felhasználói, hogy az adekvát fordításokhoz a terminológiai szótárak és az általános szótárak együttes használata elengedhetetlen. A kettő egymást kölcsönösen kiegészíti.” (MAGAY 77.) A témánál marad, viszont már néhány speciálisan lexikográfiai problémát is fölvet (például az arányítással és az értelmezéssel kapcsolatban) az ÉrtSz. szerkesztője: „A lexikográfiának nehezen megoldható feladatai közé tartozik, hogy egy általános jellegű és meghatározott mennyiségű címszót tartalmazó köznyelvi szótárba nyelvi szerepüknek megfelelő arányban kerüljenek bele a tudományok, szakmák, foglalkozások, általában a különleges ismereteket kívánó területek és tevékenységek szavai, azaz az ún. műszavak, szakszavak vagy mesterségszavak. A nehézséget többek között az okozza, hogy igen sok szaknyelvi szó van, ezek állandóan szaporodnak, ugyanarra a fogalomra néha

több megjelölés is használatos, némely szakma terminológiája is változékony, és – mint más szótípusok esetében is – nehezen vonható meg a határ közszó és szakszó között.” (ORSZÁGH 1962. 19.). V. P. BERKOV, aki a kétnyelvű szótárírás felől közelíti meg a kérdést, szintén azon a véleményen van, hogy a terminológia minden szempontból megnyugtató szótári földolgozására aligha lehet gondolni: reménytelen a teljességre törekedni még a szakszavak legáltalánosabban ismert, szinte már köznyelviesedett – vagy ahogy ő nevezi „általánosan használatos” – csoportjában is; a szerkesztőt akaratlanul is befolyásolja saját véges és hiányos szakmai és (szak)nyelvismerete, így válogatása eleve szubjektív és részrehajló lesz; befolyásolja a szótározást, hogy esetleg esetenként rendezve sincsenek – sem a vezér- sem a célnyelvben – a terminológia kérdései. (Pl. párhuzamosan él több szakszó is ugyanarra a fogalomra, régi terminusokat újabbak váltanak föl stb.) (Vö. BERKOV 1973. 62. és kk.) Különösen érdekes az orosz szerzőnek az a megjegyzése, hogy a szótáríró a terminológiával kapcsolatban leginkább az anakronizmus veszélye fenyegeti, s nem az, hogy esetleg kihagy egyet-mást.

A magyar lexikográfiai irodalomból MAGAY Tamásnak (MAGAY, Doktori disszertáció, kézirat) az Ország László által szerkesztett magyar–angol szótárakról adott értékelése vet bizonyos fényt a magyar kezdőnyelvű szótáraknak a terminológiával kapcsolatos gyakorlatára. A szerző figyelmeztet, hogy ez a gyakorlat mindig azoknak a konkrét körülményeknek a függvénye, amelyek között a szótár készül. Kimutatja, hogy az OL–53-ban (Ország László 1953-ban megjelent magyar–angol szótárában), amely „egyik első leltározója” a magyar szókészletnek a felszabadulás után (MAGAY, 66. l.), az összetételek mintegy a kétszeresét teszik ki a többi szótárak átlagának (uo.), ugyanakkor az A betű anyagát mintaként véve – a szaknyelvi címszavak a teljes címszóanyag mintegy 40%-át képezik (jóval nagyobb hányadát, mint más szótárak). Ezután leszögezi: „Ha meggondoljuk, hogy [...] az AK [= Akémiai Kiadó] szótárszerkesztősege első éveiben [tehát abban az időben, amikor a szóban forgó szótárak készültek] nagy szerkesztői apparátussal egyszerre 10–15 szótár szerkesztését beindította, nagyobb súllyal a szakszótárakét, akkor a HADROVICS–G. [magyar–orosz nagyszótár] és az OL–53-ban ez a 40 százalék bizonyosan túlméretezett volt és a szótári tervek, valamint a szerkesztési elvek és munkálatok összehangoltságának a hiányát mutatja” (MAGAY Kézirat 78.). Magaynak a következő a véleménye a szakszavak általános szótárbeli földolgozásáról: „Nézetünk szerint az általános szótár akkor jár el helyesen, ha erőteljesen megrostálja a szakterminológiát (amit a szakszótár sokkal részletesebben és pontosabban, vagyis adekvát módon tárgyal), és a felszabaduló helyet – a pusztán

terminológiai adatok sokasága helyett – a *szakszövegkörnyezet* fordulatainak bemutatására használja fel. Ilyenformán jobban kiegészítheti egymást az általános és a szakszótár” (MAGAY Kézirat 79-80.).

Hozzátehetjük azonban: mivel a társadalmi adottságok és követelmények nem mindig és nem mindenben azonosak, olyasmiről is adódhat, hogy a szakszókincs nagyobb méretű földolgozása találtassék – az adott körülmények és lehetőségek között – a jobbik megoldásnak.

Érdemes bővebben elidőzni a terminológia kérdésénél, mert a peremszókincsből az alapszókincsbe, s így a szótárba is bekerülő szavak legnagyobb része is, a jelek szerint, ebből a körből kerül ki. Vizsgálati anyagunknak is tetemes részét képezik a terminusok, s várhatóan a készülő magyar–szerbhorvát nagyszótárban is szinte a M–A-lal azonos mennyiségben (számban és arányban) lesznek jelen. Velük kapcsolatban, legalábbis a vizsgált szócsoport által kifejezésre jutó sajátosságokat illetően, leginkább talán a következőkre érdemes figyelemmel lenni:

- arányosságra kell törekedni az egyes szakterületek szóanyagának a kiválasztásakor. Ugyanakkor azonban azokra a szakterületekre, amelyeknek a szótári nyelveket illetően kiemelkedő jelentőségük van, okkal terelődhet nagyobb figyelem (pl. a számítástechnika terminológiája magyar–angol relációban),

- az értelmezés pontosságára az egyébként szokásosnál is nagyobb gondot kell fordítani. A rosszul értelmezett terminus összehasonlíthatatlanul nagyobb kárt okoz, mint a kihagyott. Mivel az általános nyelvi szerkesztők kompetenciája nem terjedhet ki arányosan a szótárba fölvetett összes szakágazat szóanyagára, ajánlatos vagy eleve szakemberekre bízni az egyes szakterületek terminológiáját (lexikáját) a válogatástól az értelmezésig, vagy legalább utólag, a beszerkesztés után ellenőriztetni a szakszócikkeket az adott szakterület jó ismerőjével. A végleges címszókeretbe(n) csak megbízhatóan tolmácsolható ill. tolmácsolt szó kerüljön ill. maradjon benne.

A kiegészítő ill. peremszókincs és az alapszókincs határterületén álló szavak egyéb típusaira vizsgálati anyagunkban csak elvétve akadt példa (*bíróválasztás* [*falusi régen*] megjegyzéssel a M–A-ban). Zsargonjellegű csoportnyelvi, régies és elavult, ill. újkeletű, valamint nép- és tájnyelvi szavak a fordítói szótárakban eleve kis számban találhatók, nem lehet szokatlan tehát, hogy az alaktanilag is, mennyiségileg is behatárolt korpuszban sincsenek nagyobb számban képviselve. Konkrét – pozitív – adatok híján így csak az állapítható meg, hogy az összetett -ás, -és végképzős címszók között (is) kevés olyan címszó található, amely nem mint terminus került be a szótárba.

A szakirodalomban ellenben olvashatók olyan megállapítások, amelyeket a címszók e típusainak a lexikalizálásakor érdemes figyelembe venni. ORSZÁGH és BÁRCZI egyaránt a címszókeret korlátait emlegeti, amikor az alap- és a peremszókincs nehezen kitapintható határán álló szavak szótártani sorsáról beszél (l. az idézett művekben). Igaz ugyan, hogy egyikük sem fordítói szótárakkal kapcsolatban fejt ki ezen véleményét, azonban az általános lexikográfiai-lexikológiai problémaként is fölfogható. Természetesen következik belőle, hogy a kiegészítő szókincsbe (vagy majdnem oda) tartozó, eleve kevésbé fontos szavak közül a lexikográfus legfőbb akkor válogat, ha az alapszókincs beszótározása után még marad szabad helye. Emellett a különleges stílusértékű szavaknak az értelmezése is sokszor gondokkal jár. Nem mindig könnyű adekvát ekvivalenst találni rájuk. A látszazonosságok mögött is lényeges különbségek bújhatnak meg. A fordítói szótárak talán ezért is tartalmaznak aránylag kevés különleges stílusértékű címszót.

A régies és elavult szavaknak is csak kis számban adható hely a fordítói szótárban, amelynek – feladatából következően – mindig a kortárs nyelvállapotot (a kortársak aktív és passzív szókincsét) kell regisztrálnia (vö. V. P. BERKOV, 1973. 74.).

A normán kívüli elemek szótárzásával kapcsolatban is V. P. BERKOVot kell idéznünk. Véleménye szerint a szótártól – a fordítótól még kevésbé, mint az értelmező egynyelvűtől –, amelynek a jelen nyelvállapotát kell realisan tükröznie, nem várható el, hogy szigorú normativitás szerint bírálja és válogassa meg anyagát. Használhatóságának a kárára menne – mondja (i. m. 52.) –, ha az élő nyelvnek a választékosabb, irodalmi rétegein kívül eső, »közönséges«, »durva« vagy éppen »vulgáris« szavaival a szótár nem foglalkozna. Véleménye szerint a vulgarizmusoknak is van létjogosultságuk a szótárakban. Nincs azonban minden tanulság nélkül, hogy a vulgárisnál is durvább szavakat illetően a kihagyást tartja helyesnek.

Végül ejtsünk pár szót egy jobbra formális kérdésről.

Formálisnak tűnhet ugyanis a kérdés az előbbieken tárgyaltakhoz viszonyítva, mégis, mint a lexikográfiai munka során előadódó problémát, nem tanácsos elhallgatni. A kérdés – általánosítva – a következőképpen fogalmazható meg: lehet-e, kell-e következetességre törekedni egy-egy összetartozást mutató szócsoporton belül? Az -ás, -és végképzős összetett szavakat illetően ilyenek pl. az azonos elő- vagy az azonos utótagú szók (*birkatartás-birkatenyésztés*, ill. *birkatenyésztés-borjútenyésztés*). Az ilyen és hasonló formai-tartalmi rokonságban lévő szótári egységeknek nyilvánvalóan

a szótári képe sem alakítható ki úgy, hogy ne lennénk tekintettel a csoport minden egyes tagjánál a közös vonásokra.

Megfigyeléseim azt mutatják, hogy túlságosan nagy következetesség e csoportok egyes tagjainak a lexikalizálását illetően nem tapasztalható, ugyanakkor a lexikográfiai földolgozásmódot illetően a következetességre való törekvést érzékelni lehet. Az esetenkénti egyenetlenségek, következetlenségek valószínűleg azzal magyarázhatók, hogy a szótárirás és -szerkesztés többnyire lineáris menete nem kedvez az ilyen sok egyeztetést kívánó, aprólékos igazítgatásnak, ami a szótári anyag egészére való, részletekbe menő rálátást igényel.

Míndezen a megállapítások, megfigyelések, következtetések azt a szótárszerkesztői körökben általános véleményt juttatják kifejezésre, hogy a szótáraknak a vezérnyelv szinkron állapotát kell minél hívebben tükröznöök, a szavakat, kifejezéseket, azok használati szabályait minél pontosabban és hitelesebben áthelyezhetővé tenniük a másik nyelvi közegbe. Ennek az alapvető célnak, feladatnak ajánlatos alárendelni minden egyéb szempontot: nyelvészetiakat is, nyelven kívülieket is.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- BÁRCZI = Bárczi Géza: a Magyar Szófejtő Szótár lexikográfiai elvei. In: Szótártani tanulmányok. Szerk. Országh László. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 9-28. l.
- BERKOV = V. P. Berkov: Voproszi dvujazicsnoj lekszikografii. Izdatyelsztvo Leningradszkovo universziteta, 1973.
- ÉKsz = Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.
- ÉrtSz = A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MAGAY = Magay Tamás doktori disszertációja. Kézirat
- M-A = Magyar-angol szótár. Szerk. Országh László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963.
- M-O = Magyar-oros szótár. Szerk. Hadrovics László-Gáldi László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952., 1986.
- NyF. 3. = Mikes Melánia-Dezső László-Matijevics Lajos: A jelzős főnévi csoport. A Hungarológiai Intézet Nyelvészeti Füzetei 3. szám. Újvidék, 1973.
- ORSZÁGH = Országh László: A szótárirás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Nytud. Ért. 36. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962.
- PALICH = Magyar-szerbhorvát kézisztár. Szerk. Palich Emil. Terra, Bp., 1972.

GEROLD LÁSZLÓ

SZÍNIKRITIKÁNK KEZDETEI

NÉMI KITEKINTÉSEL A *HONMŰVÉSZBEN* (1833–1841) MEGJELENT SZABADKAI, ZENTAI, NAGYBECSKEREKI, NAGYKIKINDAI, ZOMBORI ÉS ÓKANIZSAI ÍRÁSOKRA

Az a mintegy fél évszázad, amely az első magyar nyelvű hivatásos színházi előadástól, Kelemen László társulatának 1790. október 25-én a budai Várszínházban tartott Simai Kristóf Igazházi című „mulatságos játék”-ának bemutatójától a Pesti Magyar Színház 1837. évi, illetve a Nemzeti Színház négy évvel későbbi megnyitásáig eltelt, minden vonatkozásban színházi kultúránk *alapozási ideje*.

Megalakul a Kelemen-vezette Magyar Nemzeti Játékszíni Társaság, majd az Erdélyi Magyar Nemes Színjátszó Társaság 1792-ben Kolozsváron, amely mellett, hogy a magyar *színjátszás* folyamatosságát jelenti, képviseli napjainkig, 1806-os szétválásával lehetővé teszi az 1807 és 1815 között Pesten működő, ún. második magyar szintársulat létrejöttét, illetve ennek megszűnése után hozzájárul azoknak a társulatoknak a megalakulásához, amelyek a magyar színház budai állandósításáig, 1833-ig, magukra vállalván alig csirázó színjátszásunk életben tartásának feladatát, felelősségét, segítségével kialakulhatott a vidéki színjátszói hálózat, új és új társulatok tűntek fel. Köztük az is, amely már 1816-ban Láng Ádám János felvigyázó aláírásával kérrrel fordul Nemes Thereziapolis szabad királyi város főbírájához, hogy a szegedi vásár után a társulat „oda való menetelét” engedélyezze.

Ebben a félévszázadban ismeri meg *közönségünk* a színházat. Előbb, mint „a jó erkölcsnek és virtusnak élő oskoláját”, illetve azon helyet, hol a játéknézők „az erkölcsi tudományokban” való jártasság mellett a „históriákban” való jártasságra is szert tehetnek. Megismerik a nemzetek szokásait s „természeti tulajdonságaikat” – „az emberit (...) minden oldaláról” –, és ugyanakkor, a morális meg patrióta szempontok és igények mellett a velük karöltve jelentkező anyanyelvi pallérozás nélkülözhetetlennek hirdetett formáját, amely utóbb, amikor a nyelvi program országosan általánossá, nem csak a művelődési, hanem a politikai reformok fontos pontjává vált – ahogy a

romantikával átítatott reformkorban, a nemzetté válást egyre sürgetőbb években Kölcsey Ferenc fogalmazta volt meg a magyar nyelv ügyében tartott országgyűlési beszédében és tanulmányaiban, köztük abban is, amely a nemzeti hagyományokra hívja fel a figyelmet a nemzet jövője érdekében –, amikor a színházcsinálást és színházbajarást nemzeti feladatként, kötelező gesztusként hirdették, gyakorolták és vállalták.

Ezekben az évtizedekben kerül sor a magyar színjátszás, a társulatok, a működési hálózat és a közönség mellett a színházi kultúra másik két tényezőjének, amit vitacikkében Katona József „magyar játékszíni költőmesterségnek” nevez, lábrakapására, a *drámaírás* és a vonatkozó *színházi irodalom*, az elméletírás és a színházi sajtó, ezen belül az informálás és a *színikritika* kialakulására és megerősödésére.

Már Kelemen László 1790-ben Pest megye rendjeihez intézett kérérelében szó esik a „játékmesé”-kről, hogy a színház számára „hazánk történetéből színlett játékdarabokat” kell(ene) írni. S ettől kezdve egyre gyakrabban hangzik el sürgető felszólítás új magyar drámák írására, illetve értesülünk ezek megszületéséről. Az első sikertől, Bessenyei György A filozófus c. vígjátékának Kelemenék általi bemutatójától a majd mintegy két és fél évtized múlva, 1819-ben a Székesfehérvári Nemzeti Színjátszó Társaság magyar színházban addig nem tapasztalt sikert aratott előadásán, Kisfaludy Károly öt felvonásban írt „eredeti hazai költemény”-ének, A tatárok Magyarországon színrevitelén át, melyről zajos pesti előadása után a bécsi Polizei-Hofstelle konfidense azt jelentette, hogy a mesteremberek mind a teátrumba tódultak, holott a „nemesség nagy részével együtt inkább legelőre, mint művelt színházba valók”, mi több „Dobogtak, tapsoltak, bravót, vivátot kiáltgattak” (Horváth János: Kisfaludy Károly és íróbarátai. Budapest, 1995. 37. old.), formálódik a divatos műsorrejtegetek alkotó színjátéktípusokon, a vitézi-, szomorú-, érzékeny-, víg- és énekesjátékokon, színészírók, nemes- és tanáreberek, jogászok és hírlapírók kezén, tolla alatt az a magyar drámai irodalom, amely a színjátszás állandósulási kísérleteivel párhuzamosan Katona, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Teleki László, Nagy Ignác, Czákó Zsigmond s mások művei által teremti majd meg a magyar romantika dramaturgiáját, s készíti elő azokat a változásokat, amelyeknek a negyvenes években formálódó népszínmű fog érvényt szerezni.

Mind a színjátszás, mind pedig a drámaírás fellendülésének, Katona szavával lábrakapásának nélkülözhetetlen feltétele a mindkettővel foglalkozó *szakirodalom*, a mű- és előadáselemzés, a dramaturgiai tanulmányok és a színikritikák, akkori szóhasználattal a recenziók létezése. A jelzett, mintegy félévszázadban, ha nem is születik összefoglaló dramaturgia, de vagy a

programadó tanulmányokban, mint Bessenyei Holmija, Kölcsey Nemzeti hagyományokja, vagy művek, műfajok kapcsán készült elemző tanulmányokban (Kölcsey íásaiban) érlelődik az a dramaturgiai gondolkodás, amely majd a Vörösmarty írta Elméleti töredékekben s az Atheneum Játékszíni krónika című rovatában közölt színbírátaiban, valamint Bajza József Magyar Játékszíni Krónikaként publikált és összegyűjtött bírátaiban ölt testet példázva a szerzők hozzáértését, modern színházeszményét s bizonyítva immár mind az elméleti irodalom, mind pedig a színikritika rangját és színvonalát. Ahogy ismereteseek Vörösmarty és Bajza munkásságával kiteljesedő elméletírás előzményei, ugyanúgy ismert az az út, amely a kezdetektől kettőjük kritikai munkásságához vezetett. Kezdve az első magyar nyelvű újságban, a Ráth Mátyás 1780-ban indított pozsonyi Magyar Hírmondóban, majd a Hazai- és Külföldi Tudósításokban meg másutt közölt színházi vonatkozású hírektől, illetve az információkból már-már kritikává formálódó írásoktól, valamint a Kassán 1830. december 11-e és 1831. március 26-a között megjelent Nemzeti Játékszíni Tudósítás című, kizárólag kritikákat tartalmazó, tizenhat számot megért első magyar színházi laptól – szerzője és kiadója gróf Csáky Theodor – a harmincas évek szépirodalmi és divatlapjain, a pesti Honművészen, Rajzolatokon s a kassai Szemlélőn át, melyeknek állandó színházi rovataik voltak, formálódott a magyar színházi kritika Vörösmarty és Bajza előtt.

Ebben a sorban különösen fontos hely illeti meg a Mátray Gábor szerkesztette Honművészet, a Regélő melléklapjaként megjelenő első szépirodalmi divatlapunkat, amely elsőként tekinti feladatának s rendszeresíti a színházi tárgyú tudósítások közlését. Ezek a ma különös dokumentumértékkel bíró, színjátszásunk történetéhez értékes adatokat szolgáltató közlések egy-egy város színházi életéről, az ott időző társulat egy vagy több előadásáról színikritika-írásunk kezdeteit is jelentik.

A Honművész 1833 és 1841 között hetente kétszer, csütörtökön és vasárnap jelent meg – akárcsak társlapja, a Regélő – nyolc oldalon, „kisnegyedréten, egyhasábon” szedve s bár „jelkes leányainknak” szánják divatlapnak, a szemet nem gyönyörködteti, ellenben a „hasznos időöltést”, amit előfizetőinek – kezdetben 700 előfizetője volt! – a szerkesztő ígér, lehetővé teszi. A Regélő szépirodalmat közöl – fóruma volt a harmincas években induló, a prózaírást a hírlap-írással egyszerre tanuló fiatal nemzedéknek –, a Honművész pedig, ahogy az olvasói-előfizetői „segedelemre” való felhívásban áll, természettudományos érdekességekkel, földrajzi és „régiségi” felfedezésekkel, továbbá új szokásokkal, „öltözetbeli újabb viseletek”-kel, táncokkal kívánja megismertetni olvasóit, akiket

„inneplések, táncmulatságok leírása”-val, illetve – a Pesti vizsgáló és a Hazai hírlelő című rovatokban – a modern életformára való szoktatással, neveléssel akar a polgárosodás útjára irányítani, városi polgárokká formálni. Ebbe, a városi, a polgári kor- és közönségigényt szolgáló feladatkörbe tartozik a mesterségek és a „szorgalom” (ipar) vívmányainak megismertetése mellett a művészetekkel (Festészet, Építészet, Szobrászat, Rézmetszés, Hangászat – rovatcímekkel találkozunk) való foglalkozás, ismerkedés is. Ezen belül kitéüntetett helyet kap a színházi rovat, amely elsősorban a magyar színházi életre figyel, s ennek érdekében – noha érdeklődésének homlokterében érthetően a lappal egy esztendőben induló budai színészet áll – irigylésre és csodálatra méltó tudósítói hálózatot szervez. Az ország különböző pontjairól küldött színházi tárgyú írások, melyeknek ma – mivel arról tudósítottak, hol mikor melyik társulat mivel és hogyan szerepelt s ez tetszett-e a közönségnek – felbecsülhetetlen dokumentum értékük van, akkor viszont olyan információk lehettek, amelyek közzététele a társulat számára népszerűséget szerzett, a városról, ahol a társulat éppen működött pedig híradást jelentett, hirdette, hogy felkarolják az országos üggyé vált színészetet, illetve hogy a város életét a polgárosodás korának, elvárásai szerint szervezi, alakítja.

Amint említettem, a Honművész műfaja szerint irodalmi divatlap, első ebben a kategóriában, amely nálunk a harmincas évektől honosodik meg, ami annyit jelent, hogy a divat által veszi célba, igyekszik meghódítani olvasóit, mindenekelőtt a nőket, s így nyitni utat az irodalomnak az olvasók felé. Hasonló utat vél járhatónak, választ a színház is, azzal, hogy alkalmat jelent, sok helyen sokáig egyetlen alkalmat a nézőknek – mindenekelőtt a hölgyeknek – az ún. társasági életben való megjelenésre, ami természetszerűleg divatbemutató is, de színházpártolás is. A Honművész első évfolyamában megjelent szabadkai levélben olvasható: „Színházunk többnyire tömve volt. Örömmel látjuk, mikép sereglének öszve piperétlen, de csinos és izléses öltözetben Szépeink, kitűnő vonzalommal csüggvén az adott daraboknak érdeklőbb jelenetein, felvonás-közökben pedig élénk és szíves szóváltásokkal valódi közös barátság templomává szentelvén Thália lakját. Idvezlet és hódolat néktek szülő földemnek szebb lelkű asszonyai! *Ti vagytok a' polgári erény 's nemzetiség védangyali, melly nélkülöletek, higgyétek, soha ki nem fejlődik, vagy nemsokára elhervad; mert ti vontok minden körül bájít 's életeret.*” (1833. 68. szám.) Hogy a színház nemcsak a harmincas években, hanem még sokáig, ahogy Molnár György emlékiratainak (Világostól Világosig, Arad, 1881) a szabadkai színház 1854. évi megnyitásáról fennmaradt sorai tanúsítják, számít a nők érdeklődésére, részvételére. Akárcsak a literatúra, s lám, a lapok is.

Hogy a múlt század második negyedében, az ún. reformkorban önmagán túl mit jelent a színház, azt a korszakkal foglalkozó irodalomtörténész, Fenyő István fogalmazza meg egyértelmű pontossággal: „Egy országot kellett megtanítania – a színháznak – társadalmilag érintkezni, kapcsolatokat teremteni, mindenkre érvényes emberi közéleti normákat elsajátítani – azaz természetes és művelt módon beszélni, mozogni, viselkedni” (Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842. Budapest, 1990. 221. old.). Érthető, hogy a városi életforma, a polgári erények széles körű elterjedését szorgalmazó lapnak ezért is feltett szándéka, hogy közöljön „tudósítás”-okat a „játékszínéről s azokban előadott darabokról”, ahogy a Honművész megjelentetésére közzétett felhívásban áll. S hogy ennek a feladatának tesz leginkább eleget első „szépművészeti folyóirat”-unk, azt az utókor, a lappal foglalkozó tanulmányok (Tamás Anna: A reformkori színházi kritika történetéből. A Honművész és a magyar színpadok műsora, 1833–1837. In: Mesterség és alkotás. Tanulmányok a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmából. Budapest, 1972.; Solt Andor: Első színikritikusaink. ItK. 1971/1-2.), éppen úgy, mint összefoglaló sajtótörténet monográfiánk vonatkozó kötete (A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerkesztő: Kókay György. Budapest, 1979., a Honművészről szóló részt T. Erdélyi Ilona írta.) tanúsítják. Akkor is a Honművész „leginkább méltányolt tevékenységé”-nek tartják a színházi rovatot, ha a közölt írásokat fenntartással vagy úgy sem lehet kritikának minősíteni. Tudósításoknak, beszámolóknak, referádáknak nevezik, melyekből nem kaphatni teljes képet sem egyetlen előadásról, sem a társulatokról. Nem véletlen, hogy a kritikát ennél többre, fontosabbnak tartó Bajza József, amikor a műfajról vitát kezdeményez, jóllehet a Rajzolatok kritikusaíra támad (A magyar színészeti bírálókhoz, különösen X et Comp. úrhoz. Társalkodó 1836.), nem feledkezik meg a Honművészről sem. Az itt közölt „kritikákat” nem egyenlíti ki a kassai színházi újságban olvashatókkal, *„melyeknek a mocskos keztyű és a sáros csizma voltak leginkább bírálati tárgyai”*, sem a Rajzolatok-béliekkel, melyek szerint a budai színészek *„kivétel nélkül mániákusoknak, szélről zúgó és gőztől keringő fejűeknek, s a társaság egészben véve rosszabbnak mondatik lenni a felbőszült gulyánál”*, de éppen úgy *„szinte (szintén) nem építenek, mint a többiek”*, igaz, *„nem – is – rontanak”*. És bár Bajza elmarasztalása, hogy a „kritikák” nem egyebek, mint *„elv és ok nélküli észrevételek”*, felületeseek, mindenekelőtt, mert nincs bennük „praktikus tudomány”, de „teóriai – is – kevéssel több a semminél”, a Honművészre is vonatkozik, ugyanakkor a lap bizonyos fokig mentesül is a vádak alól. A Bajza hangsúlyozta semlegesség (se nem árt, se nem használ)

lényegében mégis elmarasztalás, mégha a lap segédszerkesztőjének, Garay Jánosnak, ki 1834 és 36 között Dramaturgiai füzér címmel ír a budai társulat előadásairól, Bajzához intézett válaszából is érződik, hogy a színházi írásokat inkább tudósításoknak, mint kritikáknak szánják. Ha a kritikus – ki a színház barátja – bírál, Garay szerint „azon szent célból” teszi, „hogy a közintelligencia kifejtését bármi morzsányival is elősegítse”. Ha élesebben fogalmaz, azért teszi, hogy a színház, ez a „lélekre ható, nemesebb mulatságot adó tükrözet”, „ne valamely nadragulyás érzelgést és szentimentalizmust tanítson, hanem az embernek valódi életére – a mind vallási és közönséges tudományi, mind világpolgári tekintetben vett életére – hozzon világot és műveltséget” (Játékszíni bírálatról. Honművész 1936).

Bármennyire is jogos tehát Bajza türelmetlen „kritika”-bírálata, kétségtelen, hogy színikritikáknak a konstituálódás éveiben, évtizedeiben be kellett bizonyítania egyfelől, hogy a kritika nem hazafiatlan cselekedet, hanem eszköz „a literaturának előmozdítása” érdekében, ahogy többek között a recenziót is hiányoló röpiratában Katona írta még 1821-ben, vagy ahogy Kölcsey fogalmaz: „a maga valóságában – a kritika – nem egyéb, mint nevelés, szokás és példák előítéleteitől megtisztított józan észnek és hosszú célirányos gyakorlással kifejtett helyes ízlésnek következése” (Kölcsey Ferenc: Kritika. 1830. In: Kölcsey Ferenc Összes művei. Budapest, 1960, I. 661. old.), másfelől viszont ki kellett alakítania a műfaji kritériumok szerinti formát, önmagát kellett életre hívnia.

Ebben játszott fontos szerepet a Honművész, amely nyolc év alatt mintegy 60-70 ízben közöl színházi tárgyú írásokat a Szabadkán, Zentán, Nagybecskereken, Nagyikindán, Újvidéken, Zomborban, Ókanizsán működő társulatokról és előadásaikról.

Ezek az írások számunkra mindenekelőtt felbecsülhetetlen dokumentumok, melyekből azon felül hogy megtudjuk, mikor hol kik játszottak, kiderül, a műsorra került művek melyik századai műsorrétegbe tartoznak, következésképpen, hogy adott városban vendégszereplő társulat milyen mértékben követi a változásokat, korszerű vagy kevésbé korszerű a műsora, illetve hogy a helyi közönség ízlése mennyire tart lépést az általános kordivattal. A harmincas évek különösen alkalmas időszak a változások iránti fogékonyság érzékelésére. Ekkor formálódik az az ízlés, amely mintegy két évtizedig jellemzi a magyar színházi kultúrát, ekkortól mondható általános érvényűnek mind műsorréteg, mind színjátszói stílus tekintetében a romantika.

Egyfelől színészeink felhagynak a találóan „síró-éneklő iskolának” nevezett előadói stílussal, amelynek lényege, hogy a „színpadon elhangzó

szöveg tagolt egységei – verssorok vagy mondatok – azonos hangmagasságon, azonos hangsúllyal hangzanak el függetlenül a szöveg jelentéstartalmától és az ebből következő tagolásától” (Magyar színművészeti lexikon. Budapest, 1994. 688. old.), de a mesterséges beszédmódot – jöllehet, fel-feltűnő bíráló észrevétel, hogy egyik-másik színész szerepét „nem természetileg személyesíté” meg – ekkor még nem a természetes beszédmód váltja fel, hanem – mintegy átmeneti stílusként a realista beszéd és játék felé – az erős vonásokkal, a szerep keretein belüli, de harsányabb, szívre-lélekre hatni kívánó stílus, az „olly természetileg” és az „olly szívre hatólag” egyenértékű dicséretnek számítanak. Másfelől viszont az országosan műsoron levő színjátéktípusokból ekkor alakul ki az a műsorréteg, amely során a legjelentősebb változás, hogy mind korszerűtlenebbnek ítélik a Kotzebue fémjelzte német drámaírói iskolát, s egyre inkább tért hódít Hugo, Dumas, Scribe nyomán a francia drámai stíl. És ez rendre feltűnik a vidékünk színházi életéről küldött írásokban, bár – ahogy Szabadka vonatkozásában részletesen kimutattam (Száz év színház. Dráma és színjátszás Szabadkán a XIX. században. Újvidék, 1990), s ez jellemző a többi városra is – felismerhető az a fáziskésés, amely általában a vidéki színjátszást jellemzi a korabeli budai, majd pest-budai színjátszással szemben.

Ám mivel ezúttal a Honművész-beli írásoknak csak műfaji ismérveivel kívánok a továbbiakban foglalkozni, a belőlük kiolvasható egyéb vonatkozásokról, mint a kor műsorrétegének alakulása, a társulatok összetétele, színvonala, a magyar dráma „honfoglalása”, a közönség reagálása és elvárása, a játékos körülmények, nem szólok.

A Honművész színházi írásaira vonatkozó leggyakoribb észrevétel, hogy nem kritikák. S ez, ha a műfaj nemcsak mai, hanem Vörösmarty-, Bajza-, majd Gyulai- vagy Péterfy-féle változataira gondolunk, teljes mértékben jogos észrevétel. Azért is, mert a vidéki levelezők, bár nem tudni, kiket rejtenek a beszélő és álnevek, lényegében szakmailag felkészületlenek, s ennek folytán, ahogy Bajza írja, zsinórmértékük csupán a tetszik-nem tetszik-szerű vélemény. Szakmai bizonytalanságukra mutat, hogy a bemutatásra került művekkel nem vagy alig foglalkoznak, mintha az vezényelné őket, hogy egy vidéki ne ártsa magát a nagyok dolgába – ez még évtizedekkel később, a vidéki hírlaphálózat kialakulása után is általános felfogás marad! –, a műveket a fővárosi sajtó alapján ismerteknek tekintik, magukat pedig illetéktelennek arra, hogy véleményt formáljonak. Legfeljebb tartalmat vázolnak, vagy egy-egy általános, de lényegében semmitmondó jelzőre vállalkoznak: jó, remek, pompás, egy a jobbak közül, ha darabról, „örök emlékezetű”, „halhatatlan” (Kisfaludy Károly), „koszorús” (Fáy), ha szerzőről

van szó. Kivételt a ritka elutasítások képeznek, mint amilyen Balog István divatjamúlt vitézi játékát, a Cserny Györgyöt érte. Vagy azok az esetek, amikor a mű láttán fellelkesült levélíró elragadtatja magát, mint Fáy Régi pénzek 1833. november 7-én Szabadkán történt színrevitelek: „A' nagy elménczséggel írtt remek szindarabnak minden jeleneteit bő részvétellel követtük, tulajdon kincsünket annál többre becsülvén, minél ritkább az nálunk. Kívánatunk legfeljebb is csak az volna (ha szabad az őszinteség), hogy az uzsorásnak comicai caractere hazugsággal, sőt igazi pénzrablással is terhelve lenne. Azonban szives hála 's hazafiúi hódolat neked kedves Litteratorunk, 's koszorús munkatársaidnak! Ti hoztok homály-űző derűt hazánk bús egére! Ti adtok reményt, hogy el ne csüggedjünk, hogy a' hazának dicsősége, a boldogabb utókor, örök fényre derülend”.

Ez a „kritika” már nem is a darabról szól, hanem a színház fontosságáról, dicsőségéről. Ám szemléletet, közigényt tükröz és emellett stílusa sem érdektelen.

A 60-70 vidékünkéről küldött színházi tárgyú közlemény műfaját tekintve nem azonos kategória. Az írásoknak több mint a fele puszta információ, illetve alig több ennél. Leginkább azt követően íródnak, hogy egy társulat megkezdte előadásait, ezeket sorolja fel a levelező, jobb esetben egy-két mondattal jellemezve a több napi műsort és az előadásokat. További tíz írás összefoglaló jellegű. Ezek néhány bemutatkozó vagy a vendéjátékot záró néhány előadás után készültek értékelő summázás szándékával, mintegy előlegezve, mi várható az új társulattól, illetve mérleget készítve, értékelve a befejezett vendégszereplést. Értékük: egy-egy színészről úgy rajzolnak teljesebb képet, hogy szerepeiket összevetik. Külön figyelmet érdemel az a két összefoglaló, melyeket két szerző – S....ch és Z. jelzéssel – írt 1841-ben Szegedről Szabadkára látogató Komlósy direktor dalszínház-társulatának opera- és prózaelőadásairól, s melyekben hosszabb színészjellemezések olvashatók. Ezek egy-egy részlete szinte kritikának tekinthető. Hasonló mértékben, ahogy a teljes korpusz további 30-40 százaléka. Ezekben megtalálhatók azok az elemek, melyek a műfajban rendre előfordulnak, megkerülhetetlenek. Egyfelől információ van bennük arról, mit milyen alkalomból adtak elő, kik a szereplők, másfelől viszont megtudhatjuk, hogyan értékeli színészi teljesítményüket, művészetüket, és arról is tudomást szerzünk, hogyan fogadta a közönség az előadást. Művizsgálat – mint említettem – nincs, de van ügyes vagy kevésbé ügyes előadásvéleményezés. Egyetlen példa a Honművész 1836/51. számából: „Május 21-kén nyílt-meg a' fáczánnál levő szinterem a' Magyarokra nézve, 's már délután tömve volt. A' darabczime: „Zsigmond király álma” hős néző játék 4. felv. A'

czimyszemélyben D e é z s i lépe-fel, 's valóban igen jól játszott; Gara Miklós (D é r) csinosan ugyan de nem egészen hivatala méltóságával; ellenben Bojti Wojk (K ő r ő s y) fondor 's mást megrontani kívánó szerepét tökélylyel, ha bár még több tüzzel azt párosítani nem ártott volna. Palóczy (C z a k ó), Vajdafi (V i n c z e), Medzibor (M u n k á c s i) csinosan öltözve kicsin szerepének méltósággal és ügyességgel felelt meg. Erzsébet (K ő r ő s i n é) igen jól és karaktere hiv festésében végig megmaradva, Cserei Balázs (S z a k á c s i) nem kielégítőleg, Uros (L á n g) kevésbé tulságig, Vajda Pál (S i p o s) jól; Szokol (V a d a s) a' szerelmes fiút nem vállalja-fel, minthogy igen rosszul illet menyasszonyához, noha játszása ügyes volt. Margit (M u n k á c s i n é) kellem-teljes külseje és játszása igen tetszett. Piroska (K á n t o r K a t i c z a) énekléséért tapsokkal tiszteltetett. Erzszi (K. M i m i), Miska (K. K á l m á n) mint tánczosnék „éljen” hangzással fogadtattak. Az egész igen jól sikerült, a' dalok tetszetek, és a' különben tölt színteremnek azon része is, mely az előadást nem érté, egész meglelégedéssel tért haza örülve a' jövőre hirdetett darabnak. Színészeink mind kitapsoltattak. Péter és Pál”

Kétségtelenül nem a legügyesebben megírt kritika, melyet Börnstein szomorújátékának újvidéki előadásáról idéztem, de érzékeltetheti a műfaj Honművész-beli vidéki változatát, nemkülönben az igyekezetet, hogy kritika szűllessék.

A fenti idézet joggal veti fel a dilemmát: kritikák-e az efféle sorok vagy nem? Inkább nem, mint igen, ez nyilvánvaló, de csirái a műfajnak, akkor is, ha a Honművész vidéki színházi levelezői legalább olyan, ha nem nagyobb távolságra vannak a Honművész kritikusaitól (Garay János, Nagy Ignác, Tóth Lőrinc), mint ezek Vörösmartytól és Bajzától. Értékelni kell viszont azon igyekezetüket, hogy egyszerre tudósítsonak és bírálatot is mondjonak, tudván, hogy a kritika a színészi előrehaladásnak egyszersmind „ingere 's próbaköve”, ahogy egy illetlenül kemény kritikával vitatkozó szabadkai levelező írja (Honművész 1833/69).

Ezen írárok helye a tudósítás és a kritika között jelölhető ki. Nem tekinthetjük őket jelentősebbeknek, mint amilyenek ténylegesen, jóllehet történeti jelentőségük elvitathatatlan, de az is tény, hogy a polemizáló Bajza nyomán – ahogy Első színikritikusainkról író Solt Andor említi – „egy meglehetősen hiányos és sok tekintetben hamis kép alakult ki, róluk, irodalomtörténet-írásunkban”, melynek tisztázása érdekében „színikritika irodalmunk megjelenését az eddigieknél nagyobb figyelemre és megbecsülésre kell méltatnunk” (ItK. 1971/1-2). És ebbe – szerény megítélésem szerint – beletartozik a vidékről, vidékünkéről küldött alig-kritikák hosszú sora és a betűjelek mögött talán örökre felderítetlenül maradó közkatonák – kik ők,

helybeliek, a társulat tagjai, a sűgő vagy éppen maga a direktor? – sora, mind-azok, akiket nem illik említetlenül hagyni, amikor a magyar színházi kritika múltjával, kezdeteivel foglalkozunk. Működésük, mindenekelőtt írásaik nem csupán színház-, hanem színházkritika-történeti szempontból is alapos vizsgálatot érdemelnének.

JUNG KÁROLY

A SZERTARTÁSOS ÖNKÍVÜLET KÉRDÉSE A DÉLSZLÁV (SZAK)IRODALOM TÜKRÉBEN

Édesapám, Jung Ignác
(1923–1993) emlékének

A szakperiodikumok visszamenőleges tanulmányozása időnként érdekes, sőt: izgalmas adatok birtokába juttatja a kutatót; különösen érvényes ez a délszláv (szerb) folyóiratokra, évkönyvekre és más időszaki kiadványokra, amelyekben a magyar néprajzkutató gyakran bukkanhat tudományszaka számára eddig nem ismert, sőt fontos adatokra, amelyek hozzásegíthetnek a magyar adatok jobb megvilágításához, szomszédnépi összefüggéseinek megértéséhez.

Az alább következő tájékoztató célú áttekintésben egy balkáni extatikus rítus bemutatására teszünk kísérletet, ismertetve a rá vonatkozó legújabb irodalmat, amely természetesen értelmezni is próbálja a sajátos jelenséget – helyenként a samanizmus bizonyos elemeit kísérelve meg kimutatni benne. Mint majd látható lesz, a kérdéskör kapcsán negyed évszázaddal ezelőtt ugyan már megfellebbezhetetlennek tűnő véleményét nyilvánította a vallásetnológia világhírű szaktekintélye¹, ezt azonban az interpretátorok némelyike nem vette figyelembe, s éppen Mircea Eliade – mert róla van szó – egyik korábbi (klasszikus) monográfiájából² kiindulva kerültek bele a „parttalan samanizmus” kelepccéjébe.

Magunk a kérdéskörre akkor figyeltünk fel, amikor a belgrádi Néprajzi Múzeum (Etnografski muzej) egyik évkönyvében egy tanácskozási beszámolóban arról olvastunk, hogy a Szerb Etnológiai Társaság (Srpsko etnološko društvo) 1978 márciusában *A samanizmus nyomai* címmel konferenciát tartott két etnológus, három régész és egy pszichológus részvételével.³ Ezen a nyomon próbáltuk megelni a beszámolók kiadott szövegeit, mindeddig azonban csupán a két etnológusnak ebbe a kérdéskörbe tartozó dolgozata került elő, egyik sem jelzi azonban, hogy a szövegek az említett tanácskozáson hangzottak volna el, a címek alapján azonban azonosítani lehetett őket. E két szerző: Slobodan Zečević és Dušan Bandić kompetens szakértője a szerb (és délszláv) népi hiedelemvilág kérdéseinek,

ebből kifolyólag nem lehetett kétségünk afelől, hogy valóban a keresett szövegek egy részéről van szó.⁴ Csak sajnálhatjuk ebben a pillanatban, hogy az említett három régész előadásai nem állnak rendelkezésre: Dragoslav Srejić, aki a tanácskozáson *A samanizmus elemei a Lepenski vir-i műveltségben* (Elementi šamanizma u kulturi Lepenskog vira) címen tartott előadást, néhány esztendővel korábban már publikálta a világhírű al-dunai Lepenski vir-i mezolitikus kultúra áttekintését, benne utalásokkal a hiedelemvilág materiális nyomaira⁵, Jovan Kovačević pedig, aki *Az európai samanizmus kronológiája* (Hronologija šamanizma u Evropi) címmel adott elő, éppen a konferencia előtt tette közzé monográfiáját az avar kaganátusok kérdéséről, s az idegen nyelveken kiadott magyar publikációkat is ismerve terjedelmes fejezetben szól benne – többek között – a samanizmus kérdéseiről.⁶ Dana Dimitrijević régész, aki *Az avar samanizmus* (Šamanizam kod Avara) címen tartott előadást, tudomásunk szerint dolgozatát nem tette közzé, s arról sincs tudomásunk, hogy Žarko Korać pszichológus előadása, melynek címe: *A sámántevékenység néhány lélektani előfeltétele* (Neke psihološko pretpostavke delovanja šamana) nyomtatásban megjelent volna.

Adva van tehát egy problematika: Szerbia északkeleti részén, az aranytartamú főenyéről ismert Pek és Timok folyók környékén, elsősorban Duboka faluban, de másutt is, az ortodox pümkösd három napján paraextatikus állapotba révülnek a *ruszáliáknak* (rusalje) nevezett vlach származású nők. (Már itt jelezniük kell, hogy a bemutatásra kerülő szertartásos önkívület a helyi szláv lakosság hagyományaiban nem ismeretes.) Mivel az etnológusok a hagyományról nagyjából mintegy száz esztendőt átfogó adatsorral rendelkeznek – a XIX. század derekától századunk ötvenes éveig –, lehetséges az egész szertartás összegező leírását adni, amit meg is teszünk P. Ž. Petrović tollából:

„A dubokai és környékbeli ruszáliák kizárólag vlach eredetű nők, mégpedig a pubertástól a klimaktériumig terjedő korcsoportok, kivételesen pedig az ezeket megelőző vagy követő korosztályokból is. Ezek a nők a pümködsi ünnepek idején hisztérikus-epileptikus roham hatására önkívületi állapotba zuhannak: szemüket becsukják, felfújódnak, félrebeszélnek, sikoltoznak, időnként görcsösen rángatóznak, tépik magukról a ruhát és meztelenségük felfedezésére is hajlamosak. E révüléssel állapotba körtáncolás (kólózás) közben esnek, utána a földre zuhannak. A ruszália önkívületi állapotában a megboldogultakkal beszélget, ha a szertartás részvevői kérdéseket tesznek fel neki, azokra válaszol, általában a megboldogultak túlvilági életével kapcsolatban, s akár a holdkórosok, jóslatot is mond. Önkívületi állapotába zuhanásakor kifejezi kívánságát, hogy ki ébressze fel

ebből. Ma háromféle ruszália ismeretes: egyesek azért esnek önkívületbe, mert egyféle homályos izgalmi állapot lesz úrrá rajtuk, ezek sírnak és nevetnek; másokra jellemző a hisztérikus ismétlődés, ezek tivornyáznak, tobzódnak (orgiáznak) önkívületi állapotukban; a harmadik csoportba tartozók szimulálják az önkívületet (vracsarák, kuruzslók, vajákosok), akik ezáltal a naív nép előtt mintegy kifejezésre juttatják jövődömondó és gyógyító képességüket – nem kétséges, hogy vagyonszerzés céljából. A ruszáliák a rendkívüli állapotból való ébredéskor is izgalmi állapotban vannak, lélegzésük felgyorsult, kitépni próbálják magukat kísérőik kezéből, időnként sikoltoznak, hosszúakat lépnek, meztelen alsótestüket mutogatják, s minden irányban riadt tekintettel meresztgetik szemüket. A kísérők a folyóhoz vezetik őket, ahol megmosdatják és vízzel megitatják őket. A ruszáliák némelyike hamarabb, másika később tér eszméletre; a víz felé vezetés közben némelyikük nekiesik az ottlevőknek, verekedést provokál, később azonban mindegyikük megnyugszik és magához tér.”⁷

Mivel ebből a leírásból néhány fontos mozzanat hiányzik, további megfigyelések felhasználásával folytatjuk a szertartásos önkívület egyéb mozzanatainak ismertetését.

Önkívületbe esés előtt a nők reszketnek, majd a földre vetik magukat, testük görcsösen rázkódik és kezükkel minden irányban csapkodnak. Ekkor a transzban levőt a *királyok* (kraljevi) és a *királynők* (kraljice) veszik körül, bőszen dudaszó kíséretében körtáncot lejtenek körülötte, a királyok (férfiak) a földön fekvő fölött késekkel, kardokkal vagdalkoznak tánc közben. A bőszen táncolás, dudaszó és vagdalkozás közben nagyjából az alábbi tartalmú szöveget éneklik, ismételve: Hop, hop, hop, így, így, így; így, így, így, megint így.⁸ Más további megfigyelések alapján a vlach nők (ruszáliák) szertartásos önkívületének ébredésének szakasza így írható le:

„Egész idő alatt, tehát körülbelül öt percig, a dudás a hangszerén játszik. Aztán a tánc vezetője hónaljánál fogva felemeli a nőt, s a kezében tartva átgázol vele a patakon, közben háromszor megáll és háromszor elénekliz ugyanazt a versszakot, mint kezdetben. Amíg a többiek táncolnak, a tánc vezetője vizet merít a patakából, szájába vesz egy kevés pálinkát és fokhagymát, összerágja, s utána ráköpi az önkívületben levő arcára, szájára. (Más leírások ecetet s intenzív szagú gyógynövényeket, amilyen pl. üröm, emlegetnek.)⁹ Utána a táncvezető keresztet vet a beteg fölé, s a kés hegyéről vizet csepegtet a szájába, ezt néhányszor megismétli. (Más leírások szerint a ruszália szájába kardhüvelyből csepegtetnek vizet.)¹⁰ Ezután megmosdatja és felülteti ugyanazon a helyen a nőt, ahol transzba esett. Az egyedül felkel és táncra perdül, mintha mi sem történt volna.”¹¹

Fontosak továbbá azok az előfeltételek, amelyek a *királyok* és a *királynők* személyével kapcsolatosak. Az adatok szerint királynők csak érintetlen leányok lehettek (hármán), a királyokkal (három férfi) kapcsolatban a nőtlenség az előírás. Nem érdektelenek továbbá azok az adatok sem, amelyek az önkívület előidézésével kapcsolatban hallucinogén jellegű kipárolgások belélegzését emlegetik. Arról van szó ugyanis, hogy dudaszó és bősztáncolás közben a szertartásos önkívületbe esés előtt a ruszáliák barlangban folyó búvópatak kipárolgását lélegezték be, ezzel is mintegy elősegítve a transzt.

Végül utalni kell arra, hogy a ruszáliák egy részénél a szertartásos önkívület évente megismétlődött, s ezáltal az ilyen személyek (halott)látói képesség birtokába jutottak, legalábbis maguk ezt állították, illetve a közösség ezt tartotta róluk, s ennek megfelelően bizonyos kérdések kezelése vagy megoldása érdekében hozzájuk fordultak.

Az adatok szerint a ruszáliák szertartásos önkívületének hagyománya és a velük kapcsolatos hiedelmek a már említett Északkelet-Szerbián kívül a határos bolgár és román területeken is ismertek, de adatok vannak Macedóniából is. Mindez érthető, hisz ez a népesség, a vlach etnikai csoport, az említett területeken élt és él napjainkban is, nevezzék őket akár vlachoknak, karavlachoknak, kucovlachoknak, aromunoknak stb. alapvetően fontos, hogy ez az etnikai csoport számít a nevezett területeken – kivétel Románia – bennszülött őslakosságnak, melyre a mai többségi lakosság ősei gyakorlatilag rátelepedtek, s amelynek hagyományai számos elemét megőrizték az ősi (részben romanizált) kultuszoknak. A vlachok az irodalom véleménye szerint valószínűleg a balkáni romanizált trák etnikum kései leszármazottai.¹²

A szertartás legfontosabb jellemzőinek felvázolása után áttekintjük az értelmezési kísérleteket is; először azokat, amelyeket a kutatók a rítust gyakorló közösség(ek)ben jegyeztek fel, utána pedig a kérdéssel foglalkozó etnológusok interpretációival foglalkozunk. Záradékkul annak kérdése is fölmerül, hogy a balkáni ruszáliák évente megismétlődött szertartásos önkívülete összefüggésbe hozható-e a samanizmus jelenségével, s ezzel kapcsolatban mi a jelenlegi álláspont a szerb, valamint a további vallásetnológiai irodalomban.

Az irodalomban az adatközlőktől szerzett információk szerint a ruszáliákat rossz szellemek szállják meg (elsősorban ruszália nevűek), esetleg korábban elhunyt rossz életű leányok vagy férfiak lelke. (Megjegyzendő, hogy a *rusalje* szó jelenti a transzba eső nő mellett magát az ünnepséget – s mint mondtuk – az önkívületet előidéző démonikus lényt is.) Révült állapotukban a ruszáliák párbeszédet folytatnak az elhunytakkal, kívánságaikat közvetítik az élők felé,

ezenkívül jósolnak is: egyes adatok szerint megjósolták a két világháború közötti jugoszláv királygyilkosságot, a második világháborút stb. A nép úgy tartja, hogy a szertartásos önkívületbe esettek ezt a képességüket később is megtartják, ezért bizonyos tisztelettel vegyes gyűlölettel tekintenek (tekintettek) rájuk. Az egész szertartás a virágkorát a két háború között élte, ebből az időszakból származnak a legjobb leírások is. A napjainkra már gyakorlatilag kihaltnak tekinthető szertartást és ünnepséget azokban az évtizedekben évenként megismétlődő módszeres megfigyelések és adatgyűjtések alapján írták le a kutatók, orvosok és néprajzkutatók egyaránt.

Vladimir Jakovljević orvospszichológus 1960-ban tette közzé leírását és értelmezését¹³, amelynek lényege az alábbi. Szerinte a ruszáliák egyéni vagy kollektív szertartásos önkívülete alapvetően erotikus meghatározottságú, monoerotikus orgazmusok sorozatából áll, amelyet a körülvevő tömeg, a harsogó zeneszó és a tánc még csak fokoz. A transzba eső nő nem tudja, mi történik vele, tehát önkívületi állapotban van. A ruszáliák átlagon felüli élnék, ingerlékeny, exhibicionizmusra hajlamos önimádó nagylányok, özvegyek vagy férjüket hosszabb ideig nélkülöző nők, akik általában családi konfliktusokba keverednek. Leginkább hisztériára hajlamos személyiségek, akik szexuális frusztrációban szenvednek. A szertartás eredetét a trák időkben a Balkánra terjedt Kübelé-kultusszal hozza összefüggésbe. Következtetései az alábbiak:

Az északkelet-szerbiai vlach eredetű ruszáliák szertartásos önkívülete az archaikus orgiasztikus rítusok maradványa; a rítus során szexuális kontaktusra kerül sor a megszemélyesített természeti erők és a szertartás részvevője, a ruszáliák között. Mindez a természeti javak szaporaságának funkciójában történt. A ruszáliák szertartásos önkívülete minden bizonnyal későbbi fejlemény, a rítusnak ősi formájában minden bizonnyal promiszkuitással összefüggésbe hozható orgiasztikus jellege volt. A szerző az egész kérdéskör kapcsán a samanizmust nem is emlegeti.

A bevezetésben már említett tanácskozási előadásában Slobodan Zečević¹⁴ az egyes szerbiai extatikus megnyilvánulásokkal is járó szertartásokat már dolgozata címében a „samanizmus példájának” tekinti, a sámánkodás jellemzőit pedig Szergej Tokarjev és Mircea Eliade egy-egy műve alapján veszi számba. (Szergej Tokarjev: A vallás korai formái és azok fejlődése¹⁵, valamint: Mircea Eliade: A samanizmus és az ősi extázisteknikák.¹⁶) Zečević szerint a samanizmus alapmeghatározói az alábbiak:

1. Az extázis módszer a természetfeletti világgal való kommunikáció megvalósításában;

2. A sámánkodás célja alapvetően az ember- és állatgyógyítás;

3. A samanizmus nem vallás, hanem csupán extázistechnika, amely a közösségi elit meghatározott csoportjának sajátja.

Ezekből az előfeltevésekből kiindulva Zečević három-négy olyan kelet-szerbiai szertartást ír le röviden – köztük a ruszáliákat is –, amelyek, az irodalom alapján, a halottlátók és technikájuk tipikus példáinak tekinthetők. Másik példája a „sárkányos ember”, aki mély álomba szenderül, s közben lelke eltávozik és megvív más szellemekkel, élettelennek látszó teste fölött a reá vigyázók éles kardokkal vagdalkoznak, hogy közben valamely gonosz lélek bele ne költözzék. Végül mindezek alapján azt a következtetést vonja le, hogy Szerbia megnevezett vidékein sok példával bizonyítható a sámánkodás gyakorlata. Úgy tűnik, ez a dolgozat vehető a legkevésbé megalapozottnak, hacsak nem egyfajta „parttalan samanizmus” nem lebeg a szemünk előtt. A szerző tíz esztendővel ezelőtt elhunyt, s bár néhány könyvét a szerb halottkultusznak¹⁷, illetve mitikus lények kérdésének szentelte¹⁸, alapjában véve egy kissé már meghaladott szemléletet képviselt azokban az évtizedekben is, amikor műveit megalkotta.

Mindenképpen figyelemre méltó feltevést fogalmazott meg Dušan Bandić szerb etnológus, aki napjainkban is a szerb ősvalláskutatás egyik vezéralakja. Az ő említett tanácskozási dolgozata¹⁹ is már címében egyértelműen a ruszáliák szertartásának „samanisztikus összetevőit” fogalmazza meg. Ami a samanizmussal kapcsolatos irodalmat illeti, amelynek alapján a vlach ruszáliák „samanizmusát” megállapítja, alapjában véve azokra a művekre korlátozódik, amelyeket már Zečević is használt dolgozata megírásakor. (Tokarjev, Eliade.) Mai – és akkori – szemmel nézve ez valószínűleg mégsem volt elegendő. Bár vizsgálata csupán a ruszáliák szertartásos önkívületére korlátozódik, alapjában véve nem állapít meg mást, mint Zečević. Ezért a részletezések helyett inkább konklúzióit ismertetjük:

1. A homoljei ruszáliák szertartásos önkívülete a sámánkodó gyakorlat helyi megvalósulása.

2. A szertartásos önkívület avatásnak tekinthető, ami által a ruszáliák a közösség tagjának státusából a sámán státusába lépnek át.

3. A ruszáliák szertartása és révülése helyi kialakulású rítus, kezdete a XIX. század elejére tehető, amikor a vlachok a megnevezett területre költöztek.

4. A ruszáliák léte egyben a kifejezetten neurotikus közösség következménye, s ez indokolja a szertartásos önkívület kialakulását mint egyfajta szabályozó rendszert.

A következő mű, amely a ruszáliák szertartásos önkívületének kérdését (is) tárgyalja, 1990-ben jelent meg²⁰. Időközben azonban végre szerbül is

napvilágot látott Mircea Eliade „Samanizmus” a románoknál? című tanulmánya²¹, amely a szaktekintély erejénél és argumentumainál fogva eleve kizárja a samanizmussal összefüggésbe hozható extázisok köréből a homoljei ruszáliákat. Mint tudjuk, ez a tanulmány a magyar népi hiedelemvilág szempontjából is alapvetően fontos, hisz a Codex Bandinus két rendkívül fontos helyével kapcsolatban egyértelműen kimondja, hogy nem lehet köze a román hagyományhoz, hanem a csángómagyar etnikai csoport hagyományaihoz tartozik²². Ennek a tanulmánynak egyik fejezete éppen a ruszáliákról szól, s miután összefoglalja a szertartásos önkívülettel kapcsolatos legfontosabb ismereteket, az idegen nyelveken megjelent, de elsőrangú leírások alapján, a következő megállapítást mondja ki:

„Az említett önkívületi állapotok egyike sem samanisztikus jellegű. Hiányzik belőlük a samanizmus összes összetevő eleme: az elhivatottság, a beavatás, az előkészület, a szertartásos öltözet, s segítő szellem, az önkívületi állapot előidézésének képessége és a felette való ellenőrzés, a különleges eljárás általi meggyógyulás, a szellemidéző tevékenység stb. A ruszáliák és révülésük esetében a liturgia és kultúra által szabályozott paraextatikus élményről van szó, amely csak bizonyos falvakban és csak (az ortodox) pünkösd három napján idézhető elő, nagyrészt nők számára, akiket jól megalapozott hagyomány már előkészített az önkívületi állapotra. Az ébredést előidéző tánc és zene sem samanisztikus jellegű.”²³

A ruszáliák szertartásos önkívületének kérdéséről legutóbb Dragoslav Antonijević szolt a Rituális transz című monográfiájában.²⁴ Ebben a ruszáliák, a román kalusárok és a görög anasztenáriák rítusait elemzi. (Itt kell megjegyezni, hogy a ruszáliák kapcsán Eliade fent idézett tanulmányában megemlíti a román calusariit is, de megállapítja, hogy azoknak táncos gyógyító tevékenysége ugyancsak nem hozható összefüggésbe a samanizmussal.) A ruszáliákkal foglalkozó részben a kérdés legalaposabb, a legnagyobb irodalmat használó és idéző feldolgozás vehető szemügyre. A dolog annál is vonzóbb, mert Antonijević egyetemi hallgató korában, századunk ötvenes éveinek elején, még maga is láthatta a ruszáliák révülését, bár már korántsem abban a teljes formájában, mint az volt a harmincas években, 1985-ben pedig, amikor újrájárta a vidéket, már a szertartás teljes megszűnését tapasztalhatta.

Áttekintésében a lehető legrészletesebben értesülhetünk a ruszáliák szertartásos önkívületének minden mozzanatáról, s azt is megtudhatjuk, hogy a statisztikák szerint a transzba eső nők száma évenként a százat is elérhette, továbbá azt is, hogy e vidék még a háború után is bujakórral kifejezetten

fertőzött területnek számított, bár a szerző a maga konklúzióit nem ebből a tényből vonja le.

Következtetései nagyjából a fentebb már emlegetett Jakovljević következtetéseivel esnek egybe, azzal, hogy Antonijević a hangsúlyt egyáltalán nem helyezi a szexuális frusztrációból következő autoerotikus orgazmusra, hanem vitathatatlanul az óbalkáni és antik művelődési hagyomány kései lecsapódásának tartja az egész szertartást, amely az orgiasztikus önkívület meggyőző példája. Erre a területre minden bizonnyal a hellenizált trák népesség hozta, amelynek kései – bár a későbbi balkáni szlávsággal keveredett – leszármazottjai a mai (és közelmúlti) vlachok, akiket egyébként aromunoknak is neveznek, s akiket Tihomir Đorđević, az egyik legjelentősebb szerb etnológus „a mai románjainknak” nevezett a kultúrájukról írt századeleji könyvében.²⁵ Antonijević ismeri és idézi Mircea Eliade említett tanulmányának angol változatát (a szerb fordításról nem szól), s ennek alapján meg áttekintésének egész argumentációja és szemlélete alapján a virtuális „sámán jelleget” eleve kizárja a lehetőségek közül.

Az elmondottakból látható, hogy nem minden szertartásos önkívület vagy extázisteknika jelenti eleve a samanizmus jelenlétét egy-egy rítusban, még ha egészen archaikus hagyományról van is szó. Tehát ez már eleve arra utal, hogy a samanizmus sokkal összetettebb – s hála Istennek, napjainkra már hihetetlenül gazdag irodalommal rendelkező – problematika, semminthogy azt oly könnyedén kapcsolatba lehetne hozni számos egyéb jelenséggel. A dolgozatunkban említett kutatók éppen Mircea Eliade lényegében már túlhaladott monográfiájából (és Szergej Tokarjev művéből) indultak ki, s mint láthattuk, éppen az az Eliade cáfolta meg őket, akinek művére hipotézisüket építették.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány szerb fordítása: Eliade, Mircea 1986.
- 2 A mű szerb fordítása: Eliade, Mircea 1985.
- 3 Vö. Divac, Zorica 1979.
- 4 Lásd: Zečević, Slobodan 1977. és Bandić, Dušan 1977. (A tanulmányok a folyóirat késése miatt effektíve 1978-ban jelentek meg.)
- 5 Vö. Srejić, Dragoslav 1969., a kérdéskör későbbi áttekintése: Srejić, Dragoslav–Babović, Ljubinka 1983.

- 6 Vö. Kovačević, Jovan 1977.
- 7 Kulišić, Š.–Petrović, P. Ž.–Pantelić, P. 1970:256.
- 8 Tihomir šordević szerb etnológus leírása alapján (Đorđević, Tihomir 1906.), összefoglalta: Eliade, Mircea 1988:317.
- 9 Vö. Jakovljević, Vladimir 1960:9.
- 10 Ugyanott
- 11 Eliade, Mircea 1988:317. (Đorđević, Tihomir 1906. alapján.)
- 12 A vlach etnikai csoportról áttekintőleg: Kiszely István 1979:327-328.
- 13 Jakovljević, Vladimir 1960.
- 14 Zečević, Slobodan 1977.
- 15 Vö. Tokarjev, Sergej 1978.
- 16 Vö. Eliade, Mircea 1985.
- 17 Vö. Zečević, Slobodan 1982.
- 18 Vö. Zečević, Slobodan 1981.
- 19 Bandić, Dušan 1977. A tanulmány változatlan újraközlése: Bandić, Dušan 1990:135-156.
- 20 Antonijević, Dragoslav 1990.
- 21 Eliade, Mircea 1986.
- 22 Vö. Eliade, Mircea 1988. A kérdést összefoglaltuk röviden a Moldvai sámának a XVII. században című dolgozatunkban, 1988-ban. Hozzáférhető kiadásban: Jung Károly 1993:66-70.
- 23 Eliade, Mircea 1988:318.
- 24 Antonijević, Dragoslav 1990:147-187.
- 25 Đorđević, Tihomir 1906.

IRODALOM

ANTONIJEVIĆ, Dragoslav:
1990 *Ritualni trans.* Beograd

BANDIĆ, Dušan:

1977 Šamanistička komponenta rusaljskog rituala. *Etnološki pregled* 15:21-35.

1990 *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*. Beograd

DIVAC, Zorica:

1979 Plenarni sastanak Etnološkog društva SR Srbije posvećen temi Tragovi šamanizma. *Glasnik Etnografskog muzeja* 43:264-265.

ĐORĐEVIĆ, Tihomir:

1906 *Kroz naše Rumune*. Beograd

ELIADE, Mircea:

1985 *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*. Novi Sad

1986 „Šamanizam kod Rumuna?“ *Književna kritika* 6. (Beograd) 74-81.

1988 „Šamanizmus“ a románoknál? *Létünk* (Szabadka) XVIII:312-321.

JAKOVLJEVIĆ, Vladimir:

1960 Preživeli oblici orgijastičkog vida arhaičnih rusaljskih obreda – homoljske rusalje, padalice. *Etnološki pregled* 2:7-23.

JUNG Károly:

1993 *Az emlékezet útjain*. Ötvenöt olvasmány a néphagyományról. Újvidék

KISZELY István:

1979 *A Föld népei. I. Európa népei*. Budapest

KOVAČEVIĆ, Jovan:

1977 *Avarski kaganat*. Beograd

KULIŠIĆ, Š.–PETROVIĆ, P. Ž.–PANTELIC, P.:

1970 *Srpski mitološki rečnik*. Beograd

SREJOVIĆ, Dragoslav:

1969 *Lepenski vir*. Nova praistorijska kultura u Podunavlju. Beograd

SREJOVIĆ, Dragoslav–BABOVIĆ, Ljubinka:

1983 *Umetnost Lepenskog vira*. Beograd

TOKARJEV, Sergej:

1978 *Rani oblici religije i njihov razvoj*. Sarajevo

ZEČEVIĆ, Slobodan:

1977 Neki primeri šamanske prakse u istočnoj Srbiji. *Etnološki pregled*

15:37-43.

1981 *Mitska bića srpskih predanja*. Beograd

1982 *Kult mrtvih kod Srba*. Beograd

11

KÁICH KATALIN

**DEÁK PÉTER TÁRSULATA, A NAGYBECSKEREKI
HÍRLAP ÉS FÜLEP LAJOS**

**RÉSZLET A BECSKEREKI MAGYAR NYELVŰ SZÍNJÁTSZÁS
TÖRTÉNETE ÉS REPERTÓRIUMA CÍMŰ KÉSZÜLŐ
MONOGRÁFIÁBÓL**

A színüggyel kapcsolatos megoldásra váró feladatokat is közügynek tekintették a *Nagybecskereki Hírlap* alapítói. A napilap első számában egy hosszabb írás jelent meg „A nagybecskereki színtársulatról” címmel, melyben a Délvidéki Színiszövetkezet újonnan megválasztott igazgatójáról ad hírt a tudósító, s egyben a város színházi életének rövid elemzését is elvégzi. Az új, Földessy Sándor vezette társulat februárban kellett hogy megkezdje működését, s a cikkíró ez alkalmából a korábbi évek tapasztalatairól elmélkedett, melyek legtöbb esetben kedvezőtlenek voltak a magyar színügyre vonatkozóan. Véleménye szerint minden egyes esetben, ha új igazgatót választottak a színiszövetkezet tagjai, ezt abban a reményben tették, hogy a megválasztott trupp működése korszakalkotó lesz a becskereki magyar nyelvű színjátszásra nézve. Majd minden alkalommal csalódniuk kellett, mert az első három-négy előadás után kiderült, hogy semmilyen minőségi jobbulást nem jelentett az új társulat szerződötetése, azok a nézők pedig, akik páros vagy páratlan bérletet váltottak, rövid időn belül megbánták azt. A legjobbnak ismert direktorok sem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Műélvezetből vajmi kevés jutott a publikumnak. Optimális esetben a középszerűség volt a látott produkciók jellemzője. Orfeumszerű előadások sorjáztak a felkínált műsorrendben, amelyek három-négy hétnél tovább nem tudták ébren tartani a közönség figyelmét. A cikkírónak tudomása volt arról, hogy Földessy társulata sem tartozik azok közé, melyek az igényesebb elvárásoknak majd eleget tudnak tenni, mert nyolc előadás után a Versecről érkező hírek nem a legelőnyösebb megvilágításban szólnak a látottakról. A helybeli sajtó kímélettel fogalmazott az előadásokkal kapcsolatban, lévén hogy nemzetiségi vidékről van szó, s évtizedes gyakorlattá lett, hogy, úgymond, az ügy érdekében, ha csak lehet, mellőzni kell a minőség számonkérését a magyar színügytől.¹

A *Nagybecskereki Hírlap* munkatársai nem tartották a legszerencsésebb megoldásnak azt, hogy a megyeszékhely a Délvidéki Színiszövetkezet tagja. Erről a lap 1901. november 28-ai számában olvashattunk. A cikkíró a szövetkezetet előnyösnek tartja Oravica vagy Módos szempontjából, míg Nagybecskereken a színjátszással kapcsolatos problémákat másképpen kell megoldani. Hogy hogyan, erre vonatkozóan nincs javaslat az észrevételtevőnek. Tulajdonképpen a fővárosi lapokból szerzett értesülésekre reagált ez a cikk, melyek családi ügyként tüntették fel a becskerei színügyet abból az alkalomból, hogy a Délvidéki Színiszövetkezet küldöttei miniszteri támogatást igyekeztek kieszközölni Budapesten. Széll Kálmán szóbeli ígéretet tett, hogy a fontos kérdéskör elrendezését, amennyire a költségvetés megengedi, igyekszik majd kedvezően eligazítani.

Ingyen személy- és poggyász-szállításért folyamodott a küldöttség Hegedűs Sándor kereskedelemügyi miniszternél, aki megígérte, hogy a kérelmet a minisztertanács elé terjeszti. Bezerédi Viktor miniszteri tanácsost is felkeresték a szövetség képviselői, mindezt azonban hiábavalónak tartotta a hírközlő, mert a probléma tartós megoldását, szerinte, máshol kell keresni.²

Egy december 25-ei cikkben szó esett arról is, milyen valóságtól elrugaszkodott tervekkel dédelgettek azok, akik a magyar színügy sorsának alakulásával behatóbban foglalkoztak. Háromhónapos őszi és kéthónapos tavaszi szezon létrehozásában vélték elérhetőnek a kultúrmissziós feladatok megvalósítását, és természetesen egy-két milliót érő monumentális új színház felépítésében. Mindezeknek a légvárakra épülő elképzeléseknek semmilyen reális alapja nem volt, nem csak a gazdaságiakat, de még az érdekeltségeket illetően sem. A magyar előadásoknak volt egy nem éppen nagy létszámú törzsközönsége, amely elsősorban hivatalnokokból, ügyvédek, iparosokból, kereskedőkből, tanügyiek, szabadfoglalkozásúakból stb. állott, ott volt a meghatározott számú középiskolai diákság, melyet időnként ki lehetett vezényelni, és az ún. pór nép, aki ha éppen nem volt nagyon elfoglalva, a számára előlátott zónaelőadásokat kedvezményes áron látogathatta. Erre a közönségbázisra évi öthónapos színházi idényt alapozni nem lehetett máról holnapra még a legideálisabb körülmények között sem. A kerületi rendszerbe való tömörülés látszólagos előnyei a valóságban sorra-rendre csődöt mondtak. Elsősorban a szövetségre lépő városok színiidényre vonatkozó kívánságai tűntek összeegyeztethetetlenek, lévén, hogy mindegyikük az őszi és tavaszi hónapokhoz ragaszkodott. Gyakran képezte vita tárgyát a pályázó igazgatók személye, mert a szövetség városai más-más jelöltet támogattak, az egyezség létrejötte pedig nem mindig jelentette azt, hogy végül is a legmegfelelőbbet választották. Ha időközben kiderült, hogy rossz volt a választás, azt már nem

lehetett megmásítani, és a kerület egész évben gyenge produkcióknak volt kénytelen otthont adni. Az elégedetlen közönség a bérletek visszaváltását követelte, és néhány évnek kellett elmúlnia, hogy ismét helyreálljon a bizalom a vendégszereplő társulat irányában.³

A huszadik század elején országszerte a kerületi rendszer megszervezését szorgalmazták a színház illetékesei. Az ebbe a mozgalomba való bekapcsolódást Nagybecskerek sem kerülhette el, annál is inkább, mert csak így számíthatott a vidéki színesztet megsegítésére szánt anyagi támogatásra az állami kasszából. Függetlenül attól, hogy nemzetiségek lakta vidékről volt szó, és hogy kormányprogramban hirdették meg az ilyen jellegű vidéken a magyar színjátszás ügyének hathatós pénzügyi dotálását, a valóságban erre a célra csak ritkán futotta abból az állam által jóváhagyott összegből, mely különben sem volt számottevő.

A *Nagybecskereki Hírlap*nak igaza volt abban, hogy a kerületi rendszer nem oldotta meg tartósan a magyar színügy kérdését a megyeszékhelyen. A Délvidéki Színiszövetkezet által megválasztott társulat mellett, melynek általában a tavaszi évadban nyújtott otthont a város, ősszel egy másik trupp vendégszereplésére is sor került, s gyakran megesett, hogy az őszi társulat sikerebben képviselte a magyar színjátszás létfontosságúnak nevezett ügyét Nagybecskerek kulturális életében, mint a tavaszi. Az ellenzéki lap tehát, amikor a kerületi rendszer hátrányait boncolgatta, nemcsak az ellenzékiiség szempontjainak érvényesítéséért tette azt, hanem a több évi tapasztalatok alapján.

Deák Péter társulatának utolsó, 1902. évi vendégszerepléséről a *Nagybecskereki Hírlap* részletes beszámolókat közölt, aminek köszönhetően alaposabb betekintést nyerhetünk az őszi évad eseményeibe, mert mint ahogyan már jeleztük, a *Torontál* nagyon foghíjas információkban örököltette meg az évadot. Ezúttal két színireferens személye is ismeretes előttünk. Az előadások egy részéről Széki Andor tudósított, aki egyébként távollétében a felelős szerkesztőt, dr. Várady Imrét is helyettesítette. Tizenhét színházi kritika a fiatal Fülep Lajos tollából származik, aki művészettörténeti és filozófiai tróként az egyetemes magyar szellemiség kiváló gondolkodója lett.

A harmadik referens (b.b.) jelzéssel írta alá kritikáit, s feltehetően Balás Béla neve rejlik a két kezdőbetű mögött.

Mindhárom színbíráló gondos elemzés tárgyává tette nemcsak a műsorra tűzött darabokat, hanem a színészi játékot, a rendezést, az előadások kivitelezését, valamint a közönség viszonyulását a látottakkal kapcsolatban.

Az évadnyitó előadásról, Fényes Samu „Kuruc Féja Dávid”-járól Széki Andor számolt be a Tárca rovatban. Eltérően az előző években megjelentetett

színikritikák gyakorlatától, Széki már az első előadásról részletes beszámolót közölt. A műsorra tűzött darabbal kapcsolatban megállapította: „Kicsi színpadon nagy árnyékot vetnek az aránytalan méretek”, mintegy jelezve, hogy a négyfelvonásos, nemzeti történelem ihlette dráma becskereki színpadravitele nem tartozik a szerencsés választások közé. A tiszta kiejtés hiánya és a színpadhasogató deklamálás jellemezte az előadást. Az újonnan alakított társulatnak kevés próbaidő állt rendelkezésére, s ily módon a sűgóra hárult a legfelelősségteljesebb feladat, mert a szereplők szövegtudásában nagy hiányosságok mutatkoztak. Ez a tény fogyatékos összjátékot eredményezett, amelyet a színénlévők „túlzott természeteskedés”-sel és „nagy hangú recitárok”-kal igyekeztek leplezni. Hiányzott az őszinteség a produkcióból, minek következtében a közönség nem hitt a színészeknek. A felsorolt észrevételek alapján Széki művészetlennek minősítette az előadást. Ugyanakkor nem hallgatta el a látottak pozitívumait sem. Megdicsérte a nézőtér és a színpad közötti harmóniát, a jól hangszerelt zenekari kíséretet, mely Ligeti karmester érdeme volt. A társulat jelesebb tagjairól is megemlékezett, mondván hogy Deák gyakorlott színészeket szerződített, s ebből arra következtetett, hogy a félresikerült bemutatkozás csak a kedvezőtlen körülményeken múlt, s minden lehetőség megvan arra, hogy az elkövetkezőkben jobb előadásokat produkáljon az együttes.⁴

Három operett és egy népszínmű követte az évadnyitó előadást. A referens elsősorban a színészek alakításaival foglalkozott. A „Lotti ezredesei”-ben fellépő Tomori Melissza művészi képességeiről nem nyilatkozott, feltehetően azért, mert az operettprimadonna első színrelépése nem volt a legszerencsésebb, és Széki nem akart ennek alapján téves következtetéseket levonni. A karcsú, szőke kis Tóth Stefinek kisterjedelmű hangja volt, de egyéniségének üde varázsa, forrón lüktető temperamentuma már az első bemutatkozásakor a „Nebántsvirág”-ban meghódította a közönséget. Kitűnő partnere volt a csöppet sem karcsú komikusnak, Kömley Gyulának, kinek természetes színpadi játékát „diszkrét finomság” jellemezte. A jól megrendezett előadást frenetikus tapsviharral jutalmazta a publikum, s a kritikus elmarasztaló megjegyzései is elmaradtak ezúttal.

A babaarcú színésznő, Deákné Kovacsics Margit testhezálló szerepben lépett a közönség elé. Az elmúlt évad kedvence „A baba” című operettben nagy vonzerőt jelentett a becskereki „színházi gurmanok” számára, akik teljes létszámban foglalták el helyüket a nézőtérén, hogy tanúi lehessenek a „végtelen báj”, „természetes kedvesség” és „üde egyszerűség” színpadi megnyilvánulásainak, melyek a direktor-feleség leghatásosabb színészi képességei voltak. Színészi játékát tökéletesnek tartotta Széki, de ez nem

akadályozta meg abban, hogy „dalművészetének” hiányosságaira ne hívja fel a figyelmet, javasolván, hogy az elkövetkezőkben a prózai szerepeket részesítse előnyben a színésznő. Tomori Melisszával kapcsolatban csak annyit jegyzett meg a laptudósító, hogy a közönség meghódítása ebben az előadásban sem sikerült neki.

Chatryné Vertán Anna közreműködését nagyon értékesnek ítélte Széki. A mindössze harmincéves élenkszemű asszony komikai vénája kiapadhatatlan forrásként jelentkezett alakításában, túlárado temperamentumát diszkrét, mértéktartó, előkelő játék védte meg a túlkapasoktól.

Ebben a produkcióban az összjátékot kifogásolta a referens, miközben elismerően nyilatkozott a rendezésről és a zenekar közreműködéséről.

A kevésbé sikerült előadások közé tartozott Abonyi Árpád népszínműve „A mikolai bíró”. Széki szerint a gyengén megírt darabot a színészek játéka sem tudta megmenteni. Tömény unalom ülte meg a nézőteret.⁵

A régi gyakorlathoz híven, október 6-án, a szabadságharcban elesett vértanúkra emlékezve a „II. Rákóczi Ferenc fogság”-át adta a társulat. A cikkíró szerint a jól megírt szerepek miatt szívesen játsszák ezt a darabot a színészek. Az előadás legnagyobb hibája a rossz szereposztás volt. A címszereplő Kemény Lajos szép, harmonikus alakítást nyújtott ugyan, mely elsősorban a szereptudáson múlt, de a többiek, Chatryt kivéve, silány szöveg tudással léptek a színpadra. Chatry játékát higgadság, természetesség és őszinteség jellemezte, Vágó Géza viszont elriasztó maszkjával csak a karzat közönségét szórakoztatta. Zrinyi Ilona magasztos szerepére teljesen alkalmatlan volt Chatryné, kinek azt tanácsolta a színireferens, hogy tartson ki a vígjátéki szerepkör mellett.

Annak ellenére, hogy az elmúlt évadban „A csillag fiá”-t (Bar Kohba) számos észrevétel mellett tanácsolta el a színpadtól a *Torontól* kritikus, ismét műsorba iktatta a színházi vezetés. A félig üres nézőtérnek kedvetlenül játszottak a színészek, s a közönség érdeklődése a színház iránt tovább romlott. „A páholy” előadásával igyekeztek kiküszöbölni a csorbát az illetékesek. Tapsban, jókedvben nem is volt hiány, de a lapkritikus a művészi élményt kérte számon a társulattól, lévén hogy a Vígszínház repertoárdarabja „az átlagos emberi gyöngeségre, a nevető idegekre alapított színpadi furfang fiziológiai hatása volt”.⁶

Megelégedéssel fogadta viszont a referens Planquette népszerű operettjének, a „Ripp van Winklé”-nek műsorra tűzését. Az utóbbi években számos angol eredetű operettet mutattak be a vidéki színpadokon is, melyeknek műsorba iktatását gyakran érte kifogás. Az „anglománia” elharapódzását nem fogadták kellő megértéssel a kritikusok, s egyesek

valóságos hadjáratot indítottak ellene. Hasonlóképpen viszonyult a *Nagybecskereki Hírlap* munkatársa is ehhez a jelenséghez, s nem győzte hangsúlyozni. A rámenős, betolakodó jöttmentnél kedvezőbb számára az operett-irodalom klasszikus műveinek színpadi megjelenítése.

Nem tudni, vajon a darabválasztás felett érzett öröm és megelégedés diktálta-e az elismerő sorokat Tomori Melissza játékára vonatkozóan, vagy pedig valóban, a primadonna első igazi nagy sikerének volt tanúja Széki, amikor énekének és színpadi játékának harmonikus egységéről számolt be. Jól iskolázott hangja a felső regiszterekben ugyan kiváló produkált, de az alsó regiszterekben rekedt fétyolosodott. A címszerepet Kemény Lajos alakította, akinek drámai színészalkata elhomályosította „az operett játékos”, de így is olyan egyedülálló Rippet jelentett meg, amelyet még nem láttak a becskerekiek. Kellemes lágy baritonja mindemellett végtelen gyönyörűséggel töltötte el hallgatóit. A zenekar Ligeti karmesteri pálcája alatt ritka műélvezethez juttatta a legigényesebb zeneértőket is. Kihívás, taps bőven kijutott a színenlevőknek. Az előadás achillesi pontja Lórándi tenorista volt, akinek élményrontó közreműködése lehetetlenné tette, hogy valóban rendkívüli produkcióban részesüljenek a nézők.⁷

Közönségnek, kritikának egyaránt tetsző, sokszor látott operett- és népszínmű-előadások sorjáztak ezután. A „Gyermekasszony”-ban ismét Deákné remekelt derűs kedélyével, természetes egyszerűségével és bájos közvetlenségével az egybegyűltek nem kis örömére. A fiatal Pécsi László elsősorban megjelenésével hódított, színpadi játéka még sok kívánnivalót hagyott maga után. Szebeni Antal jóízű humor, lendületes játéka gyakran tapsra készítette a publikumot. A papot megszemélyesítő Somlár remek szerepmegformálását művészi alakításként emlegette a lapkritikus.

Honti Elma személyében új primadonnát avatott a társulat. A nagy színészi feladatnak számító Lilit személyesítette meg, sajnos, nem a legsikerültebben. Lámpalázzal küszködött az egész előadás alatt. Jól iskolázott nagy terjedelmű hangja a kritikus szerint művésztelen rezgésű volt, s emiatt nem tudott kellőképpen érvényre jutni. Rutinos színpadi játékában nagy hátrányt jelentett alkalmatlan színpadi alakja. Első fellépését hűvösen fogadta a közönség is.

Ellentmondásos volt a véleménye a kritikusnak „A szabin nők elrablása”-ról. A direktor közkedvelt Rettegi Fridolinja helyenként túlzottan harsányra sikeredett, a szövegét mindig kifogástalanul tudó Kemény ezúttal szerep nem tudással küszködött, s a kezdő Pécsi is megengedte magának azt a fényűzést, hogy a sűgőra támaszkodott. Az előadás becsületét a Chatry házaspár mentette meg kabinetalakítást nyújtva az agyonjátszott előadásban.⁸

A (b.b.) aláírási kritikus a „Kuruc Féja Dávid” második előadásáról számolt be részletesen. Székitől eltérően, ő elsősorban a darab mondanivalójának összefüggésében, a közönség viszonyulását ostromozta. A „nemes magyar léleknek ihletett munkája”-ként szólt a darabról, amelyet számtalanszor meg lehet nézni, hiszen érzésekben gazdag, nemes gondolatokban bővelkedő szövegről van szó, melynek szépségével nem lehet betelni, a közönség viszont fájó közönyt tanúsít irányában. A színészeket nem kedvetlenítette el az érdektelenség, „művészi kidolgozásban adták a darabot”. Lelkiismeretes hozzáállásuk több figyelmet érdemelt volna, s a kritikus sehogyan sem tudott feleletet adni arra a kérdésre, miért volt kevés nézője az előadásnak, s főleg, milyen az a színházi produkció, amelyet figyelemre érdemesítene a publikum. Az ügyes rendezést megdicsérte, de nem hallgatta el azt sem, hogy nagy szükség volt a sűgóra.⁹ Számunkra ez a megjegyzés adja meg a választ arra, hogy miért nem kellett a közönségnek ez az előadás. Ismételten tanúi lehetünk annak, hogy a helybeli színireferens nem a látott produkcióból indult ki, amikor a minősítést elvégezte, hanem a magyar nemzeti színjátszás feltételezett és programszerűen is meghirdetett rendeltetésének szempontjait vette figyelembe. A színjátszás funkciójának kétféle értelmezéséből származó ellentét jutott kifejezésre minden olyan esetben, amikor a hazafias tárgyú darabok színre vitele nem jelentett egyben sikeres színházi produkciót is, amikor a mondanivaló színpadi eszközökkel történő megfogalmazására nem került sor és a megjelenített szöveg pusztába kiáltott szó maradt csupán, mellyel a közönség nem tudott azonosulni. A nemzetiségek által lakott vidékek színkritikusai a hazafias tárgyú darabok gyakori műsorratúzását szorgalmazták egyfelől azért, mert úgy tartották, a színház elsődleges feladatai között a hazaszeretetre való nevelés áll. Ennek az érzésnek ébrentartása, ápolása nemcsak a magyarság, de a nemzetiségek körében is szükséges, s erre mi sem alkalmasabb, mint egy színházi előadás. A nemzeti öntudatra ébredés és ellenállás korszakaiban a színjátszásnak valóban kulcsfontosságú szerep jutott az említett létfontosságú folyamatokban, függetlenül attól, hogy a színre vitt darab mint színpadi produkció mennyiben állta meg a helyét. A kiegyezés a gyakorlati életben fokozatosan hatálytalanította azt a nemzeti jellegű szükségállapotot, melynek táptalaja a nemzeti lét veszélyeztetettsége volt. Az elmúlt évtizedekben ugyanakkor a színházi közönség elvárásai is módosultak. A színpadi szöveg, melynek alapján létrejött a produkció, másodlagossá vált, a közönség nem a hallott szöveggel azonosult, hanem annak megjelenítésével. Ha a megjelenítés félresikeredett, a publikum nem vállalt közösséget a látottakkal még akkor sem, ha drámairodalmi remekműről volt szó. Ugyanez vonatkozott a

nemzetiségekre is azzal a megszorítással, hogy ők elsősorban saját nemzeti színjátszásuk pártfogását részesítették előnyben, s csak akkor jártak el a magyar előadásokra, ha egyáltalán eljártak, amikor művészi produkció megtekintésére nyílt alkalom, vagy olyan újdonságra, amely még nem volt sajátja színjátszásuknak. Éppen ezért a nemzetiségek körében a magyar színjátszás megkedveltetése csak abban az esetben vált lehetségessé, ha az szakmai és természetesen művészi szempontból olyan értékekkel rendelkezett, melyek a nemzetiségi színjátszás eredményeivel nemcsak felvehették a versenyt, de túl is szárnyalták azt.

Amikor a helybeli színikritikusok a színházbajárókat hazafiatlansággal vádolták, mert véleményük szerint nem pártfogolták és méltányolták kellőképpen a valós vagy vélt nemzeti érdekeket szolgáló előadásokat, figyelmen kívül hagyták a megváltozott politikai, gazdasági és társadalmi összefüggések által létrejött valóságot, melyben a hazafiasság, a hazaszeretet funkciójának jelentősége megváltozott, módosult értelme és a régi bevált gyakorlat eszközeivel azt már nem lehetett többé érdemszerűen életben tartani.

Deák Péternek valóban nem volt szerencséje az 1902. év őszi évadjában. Társulata képtelen volt azt a sikeres kollektív összjátékot produkálni, mely az előző színiüdényben az előadások zömének telt házat biztosított. Néhány jeles színésze akadott ugyan a truppnak, ők azonban nem tudták kiküszöbölni azokat a hiányosságokat, melyek az előadások nyújtotta élmények harmóniáját lépten-nyomon megzavarták. A pompás díszletek és jelmezek, valamint a kiválóan irányított zenekar sem tudta, legalábbis a közönség szempontjából, pótolni és semlegesíteni azokat a fogyatékosságokat, melyeket a szakavatatlan színészi játék az előadások többségében létrehozott.

A *Nagybecskereki Hírlap* aláírás nélküli munkatársa vezércikkben foglalkozott a megvalósított színiévvaddal. A részvétlenség okait kutatva hangsúlyozta, hogy sem a nézők, sem a társulat ellen nem kíván szólni, amikor a felvetett problémák megválaszolására vállalkozik. Megállapította, hogy illúziók nélkül nincs művészet, s úgy vélte, a becskereki színház épülete csak illúzióromboló otthont tud nyújtani a színjátszásnak. Alkalmatlan az ünnepélyes légkör megteremtésére, s minduntalan a szürke hétköznapiasság hangulatát árasztja, márpedig a színház templom, amely lenyűgöző fennségeével hathat csak a nézőkre. Az épület belseje sem nyújt kellemesebb látványt. A nézőtér falai piszkosak, rosszul van megoldva a szellőztetés, a világítás nem kielégítő, minek következtében a leggondosabban összeválogatott és kivitelezett díszletek is elveszítik látványteremtő hatásukat.

A körülmények az elmúlt évadban is ilyenek voltak, mégsem cikkeztek róla a helybeli színikritikusok. A jó előadások elfeledtették a publikummal, de még a referensekkel is azt, hogy a Thália templomának nem éppen nevezhető létesítmény oltárán áldoztak a szaktudásuk legjavát nyújtó színészek. A vezércikk írója, akaratlanul is, de kénytelen volt az objektív körülmények mellett a szubjektív tényezőkkel is foglalkozni a folyamatban lévő színházi idény sikertelenségeinek elemzésekor. Meg kellett állapítania, hogy a színészek egyike-másika nem tanulta meg a ráosztott szerepet, kevés volt az előadásokra szánt próbaidő, a produkciók egy része élvezhetetlen színházi próbák látványát nyújtotta csupán. A közönség igyekezett megkímélni magát attól, hogy ilyen rendezvényekre jegyet váltson, s miután sohasem volt biztos afelől, hogy milyen produkciókban lesz része, inkább el sem ment az előadásokra. Az üres nézőtér sokszor elkedvetlenítette még azokat a közreműködőket is, akik felelősségteljesen viszonyultak szerepeikhez. A felsoroltak ellenére a cikkírónak az volt a véleménye, hogy az ördögi kört a közönségnek kell megszakítania, lévén hogy a magyar színjátszásnak ezen a tájon kultúrmissziós feladata van. Az ő hathatós hozzájárulása szükséges az épület helyreállításához is, mert csak ily módon lehet a jövőben a magyar színészet sorsán javítani. A színházat az elengedhetetlen lelki szükségletek kielégítésére való törekvés fellegetvárának nevezte írásában, ennek elhanyagolását megbocsáthatatlan bűnnek s hazafiatlanságnak tartotta.¹⁰

A közönség megingott bizalmát nem lehetett egy vezércikkkel helyreállítani. Hazafiatlanság ide, hazafiatlanság oda, a legnemzetibbnek tartott színpadi műfajnak, a népszínműnek sorozatos műsorba iktatása sem javított a helyzeten. A „Piros bugyeláris”-on üresen tátongott a nézőtér, csakúgy mint Győri Matild jutalomjátékán, amikor „A cigány” került bemutatásra. A lap tudósító újfent a közönséget ostromozta. Győri Matild néhány jeles alakításával kivívta ugyan a nézők tetszését, a jutalomjátékul választott darab viszont nemigen érdekelte a közönséget, s ez lehetett az oka annak, hogy a nézők többsége távol maradt az ünnepi eseményről.

A tudósító sehogy sem tudott belenyugodni abba, hogy a publikum igényei nem azonosak az ő általa létfontosságúnak tartott elvárásokkal. E felett érzett elkeseredésében ismételten megállapította: a becskerekiek csak akkor tolonganak a színház pénztára körül, ha „brettli” jön, a cirkuszi nyaktörő mutatványokat kedvelik, meg „Az őrnagy”-hoz, „Teknősbéka”-hoz, Osztrigás Micihez hasonló ocsmányságokat.

A karszemélyzet javára adott „Szökött katona” sem járt jobban, a Dankó Pista újabb keletű népszínmű-szerzeménye, „A halász szeretője” „a darabhoz

illő gyenge előadásban” semmiképpen sem volt alkalmas arra, hogy a megtépázott nimbuszú műfaj régi dicsőségét felelevenítse.¹¹

Az operettelőadások közül az „Eleven ördög”-nek sikerült végre talpra állítania a hidegvérűnek elkeresztelt becskerei közönséget. A megszokottól eltérő, nagyarányú érdeklődés feltehetően a vendégnek, Kömleyné Tarnay Leonának és a Deák társulatában működő férjnek, Kömley Gyulának szólt. Tarnay személyében vérbeli szubrettet köszönhetett végre a publikum, s mégis a „Denevér” előadásán csak közepes számú néző jelent meg annak ellenére, hogy a lehetőségekhez mérten, pazar diszletek között zajlottak a színpadi események, s az énekesnők ámulatba ejtő ruhatárát sem érhetette kifogás. Ligeti karmester sem érdemelte meg az üres házat, már pedig a jutalmául adott „Bocaccio” a közönség magas fokú indolenciájáról tanúskodott. A laptudósító hangsúlyozta: bár tudja, hogy hiábavaló minden közönséget megrovó kommentár, nemtörődömségével mégis foglalkozni kell. Nagy szégyene a megyeszékhelynek, hogy a 27000 lakost számláló Nagybecskereken nem lehet egy kéthónapos színiévadot lebonyolítani, miután a helybeli „intelligens társadalom” nem értékeli a „magasabb műélvezetek”-et. Arról is szólt a referens, hogy az elmúlt évben telt ház előtt játszottak a színészek, most viszont alig néhány ember nézi végig az előadásokat. Úgy ítélte meg, hogy ez a társulat is megérdemelné a pártfogást, s hogy erre mégsem került sor, ennek okát abban látta, hogy a publikum a színművészet nyújtotta „tisztá lelkiigyönyörűségek”-et nem igényli. A társulattal való konfrontálódás elkerülése céljából – mely, úgy vélte, károsabb hatással lehet a magyar színügyre nézve e nemzetiségi környezetben, a magyar színjátszás programszerűen meghirdetett kultúrmissziós tevékenységét is megkérdőjelezné – a külső körülményekkel igyekezett megmagyarázni a sikertelenségek okait, s ezzel az egyoldalúság szempontjait érvényesítette a valóság számtalan nézőpontból történő megközelítése ellenében.¹²

A *Nagybecskerei Hírlap* alapítóinak szándéka, amely arra irányult, hogy a közügyekről lehetőleg az igazságnak megfelelően tájékoztassák olvasóikat, valamint az, hogy a továbbfejlődés lehetőségeit felkutassák és a legcélravezetőbb megoldásokat szorgalmazzák, a helybeli magyar nyelvű színjátszás ügyének prezentálásában is kifejezésre jutott. Az eddig ismertetett vélemények Deák társulatát kímélendő, a külső körülményeket vették számba, s azok megváltoztatását sürgették. Balás Béla tárcabeli cikke viszont a pillanatnyilag működő trupp fogyatékoságait sorolta fel. Ő a nyelvápolás és önművelés céljából tartotta szükségesnek a színházi előadások látogatását, s ezalatt a nemzet iránti kötelezettségek kielégítését is odaértette. Ahhoz azonban, hogy a néző szívesen és nem pusztá hazafiúi kötelességből járjon

színházba, Deák társulatában is némi változtatásokat kell foganatosítani. Balás felszólítja a színidirektort arra, hogy ne gyötörje a publikumot unalmas és bágyadt előadásokkal, semmitmondó francia boházatokkal. Több gondot fordítson a hazafias tárgyú színpadi művek színre vitelére, lévén hogy azok eddig a legkedélytelenebb produkciók közé tartoztak. Sok tehetséges tagja van a társulatnak, s mégis a színpadi összjáték szempontjából eredménytelen a közreműködésük. A nézőnek időnként olyan érzése van, hogy a színészek alig várják, hogy elhagyhassák a világot jelentő deszkákat. Tőlük „a művészi nemes nagyravágyás”-t és az ambíciót kérte számon a cikkíró.¹³

Ha a műsorrend összetételét vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy Deák a lehetőségekhez mérten, a javasolt színpadi műfajok iránti elvárásokat figyelembe véve próbálta összeállítani a repertoárt. Számos régi és újabb keletű népszínművet tűzött műsorra feltehetően azért, hogy az észrevételveők kedvébe járjon, akik azt állították, hogy ebben a nemzeti színjátéktípában sok nemes tartalom és lelket megtermékenyítő elem van, gyakori jelenléte a színpadon pedig szavatolja azoknak a célkitűzéseknek megvalósítását, amelyek a nemzetiségi vidékeken a magyar színjátszás elsődleges feladatai közé tartoznak. Eleget téve a színireferensek vonatkozó kívánságának, Deák a publikumot veszítette el, amely ebben az évadban, úgy tűnik, nem volt ráhangolva a népszínműre. Még az elmúlt idényben nagy közönségsikert aratott Gárdonyi-mű is csak néhány finomabb ízlésű színházlátogatót vonzott a színházba. Fülep Lajos szerint a gyönyörű színmű ezúttal is kitűnő előadásban került a nézők elé. A kulcsszerepek alakítóinak mindegyike kabinetalakítást nyújtott. „Kemény Baracs Imre alakítása mesteri volt. Őbenne olyannak láttuk megtestesítve a magyar gazdát, amint az valóságban él, gondolkodik, érez. (...) Nem sírángozott, nem affektált, hanem szenvedett némán, csöndesen és mindvégig megmaradt büszke, hamisíthatatlan magyar parasztnak. Győri Matild Baracsné szerepében valósággal remekelt. Soha igazabbnak, szebbnek nem láttuk az urát forrón szerető, egyszerű lelkű magyar parasztasszonyt megtestesítve...” Hasonló elismerésben részesítette a kritikus Tomori Melisszát, Somlárt és Vágót. Nem hallgatta el azonban az előadás fogyatékosait sem. Deákné betegsége miatt Hollósi Rózi alakította Rozit „bámulatosan gyöngén”. A gyakran bírált Pécsi sűgőt túlharsogó hangerővel igyekezett leplezni szöveg nem tudását. Megrögtte a rendezést is a színhely felcseréléséért, mert az utolsó felvonásban Mihály gazdáék jelenete nem az udvaron, hanem a szobában játszódott.¹⁴

Véleményünk szerint a nemzetiségi vidékeken működő színireferensek többsége, s így a nagybecskerekiek is, abban tévedtek, hogy a magyar színjátszás programszerűen meghirdetett kultúrmissziós feladatainak

realizálását a nemzeti jellegű színjátéktípusok színpadravitelében, valamint az előadások alapjául szolgáló drámairodalmi szövegek minőségében látták célravezetőnek, függetlenül a produkciók szakmai és nem utolsósorban, művészi kivitelezésétől. Egy jó magyar nyelvű előadás akkor is betölthette volna nemzeti jellegű rendeltetését ezen a vidéken, ha a rendeltetés ügybuzgó sürgetői a megvalósított színpadi produkció minőségének szempontjai alapján közelítik meg a problémát, és nem a műsorra tűzött színpadi szöveg mondanivalójának hazafias jellegétől teszik függővé a kultúrmissziós feladatok betöltésének hatékonyságát. Állításunk igazolásául hadd emlékeztessünk egy újvidéki példára. A vidéki színidirektorok egyik legjelesebbje, Kövessy Albert többször vendégszerepelt társulatával a szerb nemzeti kultúra fellegvárában. Jól kivitelezett operaelőadásainak számtalan szerb nézője akadt, bizonyítván, hogy a művészi igényekkel rendelkező színpadi produkciók iránti szükséglet kielégítése nem kötődik feltétlenül a nemzeti jelleghez, s rendelkezik olyan képességekkel, amelyek egy nemzet kultúrájának a legnemesebb értelemben vett hírmondójává avatják.

A *Nagybecskerek* Hírlapban „f.” aláírással a fiatal Fülep Lajos tizenhét színházi kritikát jelentetett meg Deák társulatának működéséről. A kritikák már első olvasáskor jelzik, hogy olyan személy írta őket, aki egy egyénileg és szakszerűen kialakított értékrendszer alapján közelíti meg az előadásokat, s mindenkor a látott produkcióból kiindulva fejt ki nézeteit, hozza meg ítéletét. Kritikáinak fókuszában a színészi játék áll, valamint a rendezés. Új darab esetében a drámairodalmi szöveggel is foglalkozik a szövegelemzés a megvalósított színészi játék összefüggésében, azaz nem választja külön a cselekmény felvázolását az egyes szerepkörökben nyújtott alakításoktól. Ez az egyéni megközelítési mód, amely Fülep írásainak jellemzője, mintegy védjegy, azonnal felismerhető, s ez különbözteti meg színikritikáit azoktól a színházi beszámolóktól, amelyeket vidékünk korabeli sajtóorgánumaiban írt le, ott is megjelentettek a színházi előadások kíséretével megbízott lap tudósítók. Annak ellenére, hogy a színészi játék elemzése, elsősorban a jelzők szempontjából, nem mentes a korban használt divatos, giccsbe torkolló kifejezésektől, alkalmazásukban Fülep igen mértéktartó, s lényegében az általa létrehozott szövegkörnyezetben nem hatnak zavaróan, lévén hogy jelenlétük nem öncélú, nem képezik egyedüli alkotóelemeit a kritikákban kifejtett mondandóknak. A színházi előadások elemzésének mindegyikében Fülep szervesen beépíti meglátásait, észrevételeit a színház és közönség, a közönség és művészet relációján. A „művezetőség” helyes vagy helytelen törekvéseit is figyelembe veszi a műsorra tűzött darabok megválogatásában,

de szól a nézők és színészek magatartásáról is egy-egy produkció keretein belül, s teszi ezt mindenkor a látottakkal összefüggésben. Tehát míg referenstársai az említett jelenségekkel általában alkalmyszerűen, külön-külön tudósításokban foglalkoztak, mintha különálló összetevőkről lenne szó, Fülep a felsorolt tényezők egymáshatásának szempontjait érvényesíti egy-egy előadás elbírálásakor. Ilyen vonatkozásban kritikáinak minősége magasan túlszárnyalja vidéki kortársai színi beszámolóinak színvonalát.

Fülep kritikáinak köszönve válik számunkra lehetővé, hogy Deák társulatának 1902. évi becskerekli működéséről átfogó összképet alkothassunk, amelyben a helybeli magyar színházi élet minden lényeges tényezője egységbefoglaltan nyomon követhető.

A közönség krónikussá vált távolmaradása az előadásokról néhány jelenség következménye volt. A társulat vezető énekesei között volt Honti Elma, aki sehogy sem tudta megnyerni „a műértő közönség” tetszését. Játéka legtöbbször „színtelen, mozdulatai szögletesek” voltak, hangja gyakran érdeessé vált. Énekstílusának fogyatékoságait a színpadi játékkal sem tudta elkenődni.

Mint említettük már, Fülep minden egyes kritikája a látott produkcióból indult ki, annak alapján elemezte a színészek játékát, a zenekar működését, a rendezést és az előadás kiállítását, míg vidéki kritikustársainak többsége egy-egy társulat vendégszereplésekor az első benyomások hatása alatt kissé elhamarkodottan osztályozta az egyes szerepkörök betöltőit, s a továbbiakban csak ritkán módosított véleményén még olyan esetekben is, amikor arra lehetőség nyílt. A tárgyilagosságra törekvő Fülepnek sikerült áthidalnia az ilyen jellegű általánosításokból eredő buktatókat. Honti Elma sorozatos színpadi kudarcait nem tekintette eleve megmászhatatlan bizonyosságnak, s amikor a primadonna a „Svihákok” előadásában Berta szerepében, mintegy eddigi alakításait meghazudtolva, kiváló alakítást nyújtott, dicsérő szavakkal nyugtázta azt, hangsúlyozván, hogy Honti „szerepében annyi kedves pajkosságot és jókedvet tudott beleönteni, hogy a közönség hálásan megtapsolta. Éneksszámai is szépek voltak és örömmel konstatáljuk, hogy éneke a zenével teljes harmóniát képezett. Tegnapi játéka feltétlen elismerést érdemel”. Egy fecske azonban nem csinál nyarat, és a sokat bírált énekesnő nem tudta megismételni „Svihákok”-beli fellépésének sikerét. Az egyik balsikert a másik követte, és Fülep csak ezek után fogalmazta meg végérvényesen véleményét működéséről: „Honti Elmát azért hagytuk legutoljára, mert néhány szóval többet akarunk vele foglalkozni. A kisasszony nem vádolhat minket rosszakarattal, mert ennek ellenkezőjét a »Svihákok« előadása alkalmával bebizonyítottuk. Szolgálatot akarunk tenni a

kisasszonynak, hogy a műértő közönség véleményét ide iktatjuk, és ez az, hogy Honti Elma bármennyire erőlködik is, egyáltalán nem tud tetszést kelteni. Hangja szép, erős, de nincs benne finomság, lágyság, amelyet elsőrendű énekesnőnél feltétlenül megkívánunk. Nagy hibája ismét az, hogy az orkesztrummal nem törődik: énekével hol siet, hol meg nem tudja utolérni a zenét, kiejtése pedig sajtáságosan idegenszerű. Játéka kezdetleges, sokszor szögletes és rendkívül affektált. Mindezt kötelességünknek tartottuk megmondani a közönség és a kisasszony érdekében.¹⁵

Egy-egy egészbenvéve félresikerült előadás után a becskerekiek napokig elkerülték a színház tájkát. Ez történt pl. Tóth Ede „Tolonc”-ának színpadra vitele után. A zsúfolt nézőtér olyan rossz produkciót látott, hogy „a közönség jó része már az utolsó felvonás előtt (elhagyta) a színházat”. Az előadásról egyébként részletesen tájékoztató Fülep ezúttal szűkszavú egy mondatban hívta fel a művezetőség figyelmét arra, hogy a szereposztás nem mellékes mozzanata a színpadi produkciónak, s nem szabad a közönség jóindulatát kockára tenni azzal, hogy szakavatatlan színészekkel játszassanak olyan darabot, melyet egyébként érdeklődéssel várnak a nézők. A művezetőség gondatlanságának az lett a következménye, hogy az „Igmándi kispap”-ot teljesen üres széksorok előtt hozták színre, holott „az egész előadás kerek, összevágó, a rendezés pedig kifogástalan volt”.

Az illetékesek mulasztásai közé tartozott „A páholy” másodszori színpadra állítása is, mely nem tartozott a legjobb előadások közé, tehát indokolatlan volt megismétlése, amiről a foghíjas nézőtér is meggyőzhette a szervezőket. Fülep megdorgálta a színészeket is, akik „megfeledkezve magukról, a legszabadabban kedélyeskedtek a színpadon, ... az mégis csak nem járja, hogy a színész egyenesen fumigálja a közönséget, amely szórakozni jár a színházba és nem bosszankodni”. Ilyen és hasonló jelenségek miatt a jobb sorsra érdemes Gárdonyi színművet, „A bor”-t is „csak néhány finomabb ízlésű színházlátogató” tekintette meg.¹⁶

A társulatra vonatkozó felsorolt szubjektív mulasztásoknak kettős káros hatása volt. A közönséget hosszabb-rövidebb időre elidegenítette a színháztól, minek egyenes következménye viszont a truppot sújtotta. A belépőjegyek gazdátlanul maradtak, s az anyagiakban nem igen bővelkedő együttes pénztárcája is hátrányos helyzetbe került.

Deák Péter társulatának 1902. évi működését azonban nem lehet egyértelműen elmarasztalni. Hogy miért, arra a választ legkimerítőbben ismételten Fülep kritikái adják meg. A felsorolt társulati melléfogások ellenére Deák igazgató hozzáértő szakmai kvalitásai lehetővé tették az elkövetett hibákból származó hiányosságok kellemetlen következményeinek

kiigazítását. Ugyanis a rosszul sikerült előadásokat követő, tetszetős és jól kivitelezett színpadi művek újból becsalogatták a nézőket a színházba, a gyümölcsöző együttműködés néhány zavartalan, élménydús estét eredményezett mindaddig, míg az említett fogyatékossgot meg nem szakították a publikum és a színház közötti, nehezen helyreállított egyensúlyt.

A társulat vezető színészeiről Fülep Lajos nemcsak megállapította, mint általában a vidéki kritikusok többsége, hogy jól vagy rosszul oldották-e meg a rájuk bízott feladatot. Minősítéseiben arra törekedett, hogy a megvalósított színészi játék elemeinek ismertetése és boncolgatása alapján jusson el a látottak értékeléséhez. Elemzéseiben nem a külső, formális ismertetőjelekre koncentrált – mint pl. bájos, kedves megjelenés, iskolázott hang, gyönyörű színészi alkat stb. –, hanem azt igyekezett megfogalmazni, milyen színészi eszközökkel és hogyan alkalmazva azokat, valósította meg egy-egy szerep alakítója a ráosztott színpadi figurát. Ezekből az elemzésekből kiderül, hogy Deák társulatában volt néhány kiváló színész, és a sikerült előadások nem a véletlenül múltak.

Kemény Lajos azok közé tartozott, aki a drámában és a könnyű műfajban is kiváló tudott nyújtani, függetlenül attól, hogy mint sokoldalú színész nap mint nap színpadra kellett lépnie, és nem is akármilyen szerepekben. Állandó foglalkoztatottsága nem gátolta meg abban – mint sok hasonló helyzetben lévő kollegáját –, hogy mindig kifogástalan szövegtudásról tegyen tanúbizonyságot. Ez nem is volt olyan kis teljesítmény a részéről, hiszen Pécsi, az epizódista, krónikus szerep nemtudásával állandó céltáblája volt a helybeli kritikusok ironikus megjegyzéseinek. Hogy miért volt Kemény Lajos a vidéki viszonylatok közepette is elismerten jeles színész, arra meggyőző választ Fülep Lajos Cyrano de Bergeracról írt kritikája ad. „Kemény Lajosról (Cyrano) mindig vallottuk, hogy jó színész, de ilyen magas művészi kvalitásról sejtelmünk sem volt. Öntudatos és a legapróbb részletekig fegyelmezett művészi alakításban, megkapó közvetlenséggel és hűséggel nyújtott bepillantást Cyrano gyönyörű lelkületébe és ha a magasztaló jelzők egész tárházát ruházom reá, akkor is csak az érdemét ismerem el velük. Cyranóban oly alakítást volt alkalmunk látni, amely joggal arra készítet bennünket, hogy a legnagyobb művészekkel hozzuk párhuzamba Kemény tehetségét. Kiváló jellemző ereje, helyes felfogása és amellet kellő mérséklése a túlhajtásra ugyancsak alkalmat ad a szerepben, teljességgel megkapták a közönséget, amely nem csak a felvonások után, hanem nyílt színen is zajosan megtapsolta. Kemény nem játszott, csak szenvedett és szívének nagy fájdalma magával ragadta a közönséget. (...) Kemény Cyranója csak beszélt, panaszkodott, kesergett, szenvedett, de annyi szívvel, mint ahogy az életben is

csak kevesen tudnak. Foglyául tudta ejteni egyszerre a közönséget és tartotta, vitte, ragadta magával az érzelmek minden skáláját. Egy szóval ünnep volt tegnap a színházban: az igazi művészet ülte diadalát a gyarló szürkeség fölött.”

E jellemzésben választ kapunk arra is, milyen elvárásai voltak Fülepnek a színházi alakításokat illetően. A színész tehetsége ugyan egyik alapkövetelménynek számított, de fegyelmezettség nélkül nem sokra vitte még a letehetségesebb aktor sem. Szakmai tudásból is jól vizsgálható a színész, ha a helyes szerepfelfogás birtokában van, és a legapróbb részletekig kidolgozza a megjelenítésre váró figurát. Mindez lehetővé teszi számára, hogy a színpadon önhibájából előállt legváratlanabb helyzetekben is feltalálja magát és ne essen ki szerepéből. Ha mindezek mellett nem csak játssza, de át is éli szerepét, ha a színészi játék határait áttörve önmaga lényegévé minősíti át a rábízott színpadi alakot, s ily módon a közönséggel el tudja hitetni, hogy létező valóság az, ami a színpadon történik és nem csupán fantáziaszülte cselekmény, ha mindez tehát színészi habitusának alkotóeleme, akkor az illető színész művésze a színpadnak, s a látott előadásban a művészet kiteljesedésének tanúi lesznek a nézők. Kemény Lajost ilyen színésznek tartotta Fülep.

A társulat oszlopos tagja művészként állt helyt akkor is, amikor Deák fővárosi vendégművésznőt hívott három előadásra, Vizváry Mariska személyében, hogy a becskerekai közönség meg-megújuló közönyét eloszlassa. „A kaméliás hölgy”-ben Kemény Armandként „vetekedett partnerével”, a „Francillon”-ban pedig a férj szerepében osztozkodott partnernőjével a lelkesen tapsoló publikum hódolatában.¹⁷

Kétségtelen, hogy „Cyrano de Bergerac” volt Deák társulatának az az előadása, melyben a legmaradandóbban teljesedett ki az együttes két kiváló drámai színészének, Keménynek és Győri Matildnak vidéki színpadokon ritkán látott, művészi felfogásban kicsúcsosodó színpadi alakítása. Nem véletlen az sem, hogy Fülep Lajos éppen erről a produkcióról írt a legkörültekintőbben, s ebben a kritikájában fogalmazta meg a legtömörebben mindkettőjük színészi játékának mibenlétét. Az előadás sikerében tehát „oroslánrésze volt Győri Matildnak, aki annyi közvetlenséggel és bájjal alakította Roxan nehéz szerepét, hogy méltó partnere volt Keménynek. Ez a művésznő egy olyan világba ringatott bennünket, amelyben nem láttuk meg a szegénységet a ragyogó pompától, a szintelen ürességet a mindent betöltő színgazdag művészi erő vibrálásától. Győri Matild szerepeit nem játssza, nem szavalja, hanem átéli. És amellet, hogy mindig igaz, mindig nemes, bájos,

esztétikailag szép. Csodáltuk az ő kifogástalan szépségű előadási modorát és élveztük az ő erős érzelmeinek erőteljes visszatükröződését”.

Győri Matild, csakúgy mint partnere, Kemény, sokoldalú tehetség volt. A kifejezetten komikai szerepkörökben jeleskedő Chatryné mellett sem vallott szégyent „A páholy” Évájaként, bizonyítván „hogy a társalgási szerepekben épp oly otthonosan érzi magát, mint a drámaiakban”. Fülep kifogásolta is, hogy „oly ritkán van alkalmunk Győri Matild művészetében gyönyörködnünk”. A művezetőség az ő esetében megszívelte a kritikus sugallatot, s lévén hogy kevés dráma volt műsoron, Győri Matild a népszínművekben, sőt néhány operettben is fellépett. „Az igmándi kispap” Birikéjeként „szokott finomságával, hatalmas drámai tehetségével és mélyen átgondolt játékaival” aratott tetszést. Énekesnőként a „Gésák”-ban (Juliette) mutatkozott be először, s míg Honti Elmát a primadonnát „a közönség... alig akarta észrevenni” ebben az előadásban, „a lábvető énekesnővé lett” Győrit a publikum „percelig tartó lelkes tapssal és kihívással jutalmazta”¹⁸. Mind a kritikus, mind pedig a közönség azonos véleményen volt a két színésznőn illetően. A véleményt Fülep fogalmazta meg, felszólítván a színidirektort, hogy Honti Elma helyett keressen másik primadonnát, Győrit viszont gyakrabban foglalkoztassa.

A színjátszásról kialakított Fülep-féle értékrendszerben a színészi játékra vonatkozó mércék azonosak voltak. Nemcsak a műfajok közötti különbségek függvényeként közelített hozzájuk, hanem elsősorban a szakmai és művészi megvalósulás szempontjainak figyelembevételével, természetesen a műfajok adta lehetőségeken belül. Ez a megközelítési módszer lényegében a színészközpontú előadáselemzés ismérveinek jegyeit viseli magán, és a színészi alakításnak nemcsak reprodukív, hanem önálló, műalkotói jellegét is tekintetbe veszi. Ez olyan többlet kritikáiban, mely lényegileg különbözteti meg őt a századeleji vidéki színikritikusoktól, függetlenül attól, hogy kifejezésrendszerében megtalálhatók a korában használatos és divatos terminus technikusok.

Írásából kitetszik, hogy nincsenek műfaji előítéletei, csak a megtörtént, jól vagy rosszul sikerült színházi előadás a kiinduló pontja elemzéseinek. Ezért tud az operettprimadonnáról és a drámai műfajban jeleskedő bármely színésznőről egyenértékűen írni. A műfaj meghatározta kereteken belül a rendkívüli színházi élmény letéteményeseinek alakításait elemzi, azok mibenlétét boncolgatja, s ugyanezt teszi, ha egy félresikeredett színpadi produkció okait kutatja. Tomori Melissza „Gésák”-beli Mollyjához épp olyan felelősségteljes hozzáállással viszonyul, mint Győri Matild Roxanjához. A koloratúr énekesnő alakításainak elemzése nem merül ki a külsőségek

leírásában, mint számtalan esetben, ha vidéki kritikus operettelőadásról tudósít. Fülel a sikeres operettelőadások realizálásához szükséges színészi eszközök kifejezésrejtetésének vagy elsikkasztásának szemszögéből ítéli meg a látottakat, s ennek alapján értékeli a színészi alakítást. A szórakoztatás műfajaiban is az esztétikai élményt kéri számon, amelynek megvalósításában éppúgy nélkülözhetetlenek a művészi kritériumok, mint a magasztosnak minősített drámai alkotásokban. Hogy ez a felfogása mennyire helytálló bizonyítja az a számtalan vértelen produkció, amely attól, hogy alapul a legértékesebb drámairodalmi alkotást vette, nem nyújtott feltétlen lélekemelő és rendkívüli szellemi élvezetet, nevezetesen azért, mert a színpadi realizáció híján volt mindazoknak a színpadszerűség diktálta színészi kifejezési formáknak és eszközöknek, melyek színházi előadássá varázsolhatják a megírt szöveget. Elvárásainak minőségi megvalósulását tehát nem a műfajok osztályozásából eredő kizárólagos értékmeghatározó elemek mennyiségtől, hanem a színházi élmény intenzitásától, és az élményt létrehozók művészi képességeinek hatásfokától tette függővé. Ilyen szempontból lehetett Tomori Melissza Győri Matild egyenrangú színész kollégája, hiszen Mollyja éppúgy behozta a varázslatot a becskereki színházba – melynek ütött-kopottságát a díszletek sem tudták kellő mértékben elfedni –, mint ahogyan Győri Roxanja is elfeledtette a nézőkkel a Thália papjainak otthont adó hangulatrontó épületet.

A „Gésák”-at Tomori jutalomjátékaul adta a társulat. „.... valósággal fülkápázató bravúrral énekelt” a primadonna. Játéka „közvetlen és megkapó volt mindvégig és ehhez még hozzájárult az ő pompás érzelemszínezése és beszédes arcjátéka, amelyek odavarázsták az arcokra azt a jóleső, hangulatos derűt, amely legcsalhatatlanabb fokmérője a teljes sikernek. (...) Tomori egyéniségében van egy vonás, amely felmelegít és magával ragad és hangja, mely a szín sokféle árnyalatával a nehézségeket is játszva győzi le, sohasem téveszti hatását”. Állandó vastaps, virágcsokrok és egy hatalmas babérkoszorú, valamint természetesen zsúfolt ház jelezte, hogy a becskerekiek valóban elégedettek voltak Tomori Melissza közreműködésével.¹⁹

Tapolczayné Vizváry Mariska két vendégjátékáról Fülel tudósított. Színjátszásbéli szakmai tájékozottságának köszönve nem esett abba a hibába, mint kritikustársai, akik a főváros ünnepelt színészeiről néhány semmitmondó, feltétlen hódolatot kifejező megjegyzéssel emlékeztek meg írásaikban, s volt olyan is közöttük, aki méltatlannak tartotta magát arra, hogy a meghívott vendég színpadi játékáról bármit is írjon. „A kaméliás hölgy”-et kisszámú közönség nézte végig. Azok jöttek el az előadásra, akik a „léha operettekől többre becsül[ték] az igazi komoly művészetet.” Fülel kritikáját

majdnem teljes egészében Vizváry Mariskának szentelte, aki „oly drámai igazsággal, oly abszolút közvetlenséggel és oly kitűnően előkészített, átértzett és átgondolt természetességgel ecsetelte” a könnyelmű leányt, Margitot, „hogyan a közönség szinte együtt élte át vele a sok bánatot, fájdalmat, kétségbeesést. (...) Pezsgett, lüktetett, tombolt az ő Margitjának minden csöpp vére, kisugárzott abból a szenvedélyektől reszkető testből a győtrő gondolatok okozta kín, fájdalom, szenvedés, amelyektől szinte megszakadni látszott az ő izzón, végtelenül, szenvedélyesen szerető szíve. Oly híven, oly esztétikusan alakította a tüdőbeteg nő agóniáját, hogy megrendülve csodáltk”.

Vizváry búcsúzásul a „Francillon”-t választotta. A Becskereken mindössze egyszer, 1888-ban játszott színmű szerencsés választásnak bizonyult, mert a nézők színültig megtöltötték a nézőteret. A felforrósodott színteremben Francine alakításával aratta legnagyobb sikerét a vendégművész. Ismételten bebizonyosodott, hogy a kifogástalan kollektív színészi munka az előadás egészének minőségi záloga, a színészi alakítások megvalósítói közötti nemes versengés pedig minden közreműködő egyéni sikerét teljesíti ki, s ugyanakkor a közösen létrehozott produkció színvonalán is hatványozottan érezteti hatását. A „Váljunk el!” című vígjátékban, Vizváry második fellépésekor a társulat tagjai, Deákot kivéve, szerep nem tudásukkal rontották el a maradéktalannak ígérkező színházi élményt. Hiába volt attraktív, szellemességtől sziporkázó a vendég Cyprienne-alakítása, a teljes értékű műélvezetet minduntalan megzavarta a partnerek csetlő-botló ügyetlenkedése, érthetetlen makogása. A „Francillon” előadásán a társulat legjobb erői, Kemény, Győri Matild, Somlár és Tóth Stefi, de a többiek is „ambícióval és ügyesen játszottak”, így nem csoda, ha Vizváry a zavaró körülmények híján, „a legtökéletesebb művészettel kreálta szerepét, őrizkedett a nagyhangú evolúcióktól és mégis szenvedélyes tudott lenni: jól eltalált alaptónusával teljesen Dumas-nak mély érzésű, férjét forrón szerető, szeszélyes és bosszúvágyó asszonya lett. ... egész teljében ragyogtatta hatalmas művészetét és a közönség hódolattal adózott neki.”²⁰

Deák Péter társulatának utolsó becskerei fellépése váltakozó eredménnyel zajlott le. Az egészen kiváló előadások mellett olyan gyenge produkciók is voltak, melyeket mintha nem ugyanazok a színészek hozták volna létre. Az estéről estére rivaldafényben álló aktorokon, tisztelet a kivételnek, az elfáradás jelei olyképpen mutatkoztak meg, hogy vagy kedvetlenül, unottan, mintegy kényszerűségből játszottak, vagy pedig szellemesnek hitt rögtönzésekkel igyekeztek feloldani a feszültséget, sajnos, az előadás kárára.

Az elmondottakat figyelembe véve, Fülep Lajos fogalmazta meg a leglényegretapintóbban a társulat és a publikum között kialakult viszony

mibenlétét, s végső konklúziójában a színészek mellé állt. E gesztusa is igazolja, hogy színházi kritikusként a *lényeg* vezette tollát, amikor a látott produkciókról írt. E lényeg pedig a színész, alfája és omegája a színjátszás művészetének. „Nem értjük a közönségnek a szintársulat iránt tanúsított viselkedését. Hogy igazságosak legyünk, be kell vallanunk, hogy bizony nem egy gyöngye előadást láttunk Deák társulatától, de bátran merjük állítani, hogy a közönség még akkor sem járna színházba, ha mindjárt olyan előadásban is lenne része, amilyent elsőrendű művészek nyújtának. Ez pedig a legnagyobb indolencia. A jelenleg Nagybecskereken működő szintársulat pedig igen sokszor valódi művészetet nyújtott már a közönségnek és nincs okunk, hogy a jövőben bizalmatlanok legyünk iránta.”²¹

JEGYZETEK

- 1 Nagybecskereki Hírlap. I. évf. 1901. nov. 17. 1. sz. A nagybecskereki szintársulatról
- 2 Uo. 1901. nov. 28. 10. sz. A nagybecskereki színészet ügye.
- 3 Uo. 1901. dec. 25. 33. sz.
- 4 Uo. 1902. okt. 3. 226. sz.
- 5 Uo. 1902. okt. 4. 227. sz., okt. 5. 228. sz., okt. 7. 229. sz.
- 6 Uo. 1902. okt. 8. 230. sz., okt. 10. 232. sz.
- 7 Uo. 1902. okt. 12. 234. sz.
- 8 Uo. 1902. okt. 15. 236. sz., okt. 16. 237. sz., okt. 17. 238. sz.
- 9 Uo. 1902. nov. 7. 255. sz.
- 10 Uo. 1902. nov. 29. 274. sz., Színi évadunk vége. Vezércikk.
- 11 Uo. 1902. nov. 15. 262. sz., nov. 19. 265. sz., nov. 27. 272. sz., nov. 25. 270. sz.
- 12 Uo. 1902. nov. 13. 260. sz., nov. 26. 271. sz., nov. 27. 272. sz.
- 13 Uo. 1902. okt. 26. 246. sz. Színházi dolgok – Színészeink. Balás Béla
- 14 Uo. 1902. okt. 26. 246. sz.
- 15 Uo. 1902. okt. 18. 239. sz., okt. 23. 243. sz., okt. 28. 247. sz.

- 16 Uo. 1902. okt. 19. 240. sz., okt. 21. 241. sz., okt. 22. 242. sz., okt. 26. 246. sz.
- 17 Uo. 1902. okt. 24. 244. sz., okt. 30. 249. sz., nov. 1. 251. sz.
- 18 Uo. 1902. okt. 24. 244. sz., okt. 19. 240. sz., okt. 22. 242. sz., okt. 29. 248. sz.
- 19 Uo. 1902. okt. 29. 248. sz.
- 20 Uo. 1902. okt. 30. 249. sz., nov. 1. 251. sz.
- 21 Uo. 1902. nov. 14. 261. sz.

LÁNCZ IRÉN

A MAGYAR NÉP HIEDELEMVILÁGA AZ ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRAKBAN

1. Két értelmező szótár anyagában vizsgáltam meg a magyar nép hiedelemvilágával kapcsolatos szóanyagot. Az egyik *A Magyar Nyelv Szótára*, mely a múlt század közepének első tudományos igényű értelmező szótára. Ez a szótár hat kötetből áll, 1862 és 1874 között jelent meg. A Magyar Tudományos Akadémia két tagja, Czuczor Gergely és Fogarasi János készítették. A szótár 110784 szócikket foglal magában, de ez nem jelenti azt, hogy ennyi szót értelmeznek, ugyanis a címszók között szép számban vannak elvont gyökök és képzők is. A magyar nyelv egyetemes szókincsét igyekszik felvenni, az irodalmi és köznyelvi szók megválasztásában, a nyelvújítási szók felvételében, az elavult és tájszók, valamint a szaknyelvi szók kiválasztásában a józan mérsékletet tanúsították a szótár készítői. Az irodalmi nyelv szavai közül azokat vették fel, melyek a klasszikus íróknál (pl. Pázmánynál, Gyöngyösinél) és az újabb kor íróinál (pl. Faludinál, Berzsenyinél) fordulnak elő, a köznyelvek közül pedig azokat, „melyeket a köz szokás kelendőkké tett”. A „vidéki szóknál” azokat, „melyek nyelvünk belső történetére nézve nevezetesebbek vagy természetének kifejezésére szolgálnak”. E szótárral kapcsolatban elmondhatjuk még a következőket: nyelvtani szerelése és a szóhasználatra vonatkozó megjegyzések korszerűek; értelmező részével előkészítette az utat a magyar szókincset magyarul értelmező szótárak számára; körülírással értelmez, nem mindig szótárszerűen, gyakran az elbeszélő típus felé közelítve, sokszor a szó származásából kiindulva, de olykor felsorakoztat szinonimákat is; élőnyelvi példáival nagy mértékben kapcsolódik a korszak beszélt nyelvéhez; a szemléltető anyag: élőnyelvi szókapcsolatok, állandósult szókapcsolatok – állandó határozók és vonzatok, szólások közmondások, népköltési termékekből vett idézetek és irodalmi idézetek; a fő szerkesztési elv a szócikk anyagának jelentésbeli egységek szerint való elrendezése; a stílári megjegyzések nem rendszerezsek ugyan, de általában találók; a szócikkek etimológiai részt is tartalmaznak, ez a rész a kor tudományos színvonala alatt van, bár nagyszámban vannak helytálló etimológiai megállapításai.

A másik szótár *A magyar nyelv értelmező szótára*. A 7 kötet 1959 és 1962 között jelent meg. A szótár a Magyar Tudományos Akadémia szótára, a főszerkesztők Bárczi Géza és Országh László. A szótár mintegy 60 ezer szócikkben a magyar irodalmi nyelv és köznyelv törzsszállományát öleli fel, 206 873 adatot dolgoztak fel. A mai magyar nyelv köznyelvének és a legutóbbi másfél évszázad irodalmi nyelvének bizonyos válogatással készült szótára ez a középszótár. A régebbi nyelvallapotot csak kivételesen, régi irodalmunk legismertebb alkotásaira való tekintettel veszi fel. Tehát közkeletű, széles körben ismert, gyakran használt, a gondolatközlésben, a mindennapi érintkezésben fontos szavakat mutatja be. De felvett szakszavakat, táj- és népnyelvi és elavult szavakat is. A szótár normatív jellegű, mert nyelvhelyességi szempontoknak megfelelően értékeli, minősíti a szavakat. A szócikkben először is a nyelvtani tudnivalókat találjuk, azután következik az értelmezés – ez jórészt körülírással, szó szerkezetbe vagy mondatba ágyazással, ritkábban a legközelebbi szinonima megadásával történik. Fontos elve a szótárnak, hogy az ismeretlent csak az ismerttel, vagyis a maga helyén megmagyarázott szóval határozza meg. Finoman kidolgozott stílusminősítések vannak a szótárban, utalás történik a nyelvregbe való tartozásra, az időbeli elterjedtségre is. A szóhasználatot vonatok, szabad példák, frazeológiai kapcsolatok és irodalmi idézetek szemléltetik.

A szemléltető anyag mindkét szótár esetében fontos, ha néprajzi szempontból vizsgáljuk a szavakkal kapcsolatos adatokat, mert ezek sokszor éppen a példákban „jönnek be”, sokszor a hiedelem szempontjából fontos szavak, szókapcsolatok is itt találhatók, és nem önálló címszóként.

Ebben a két szótárban vizsgáltam tehát a magyar nép hiedelemvilágával kapcsolatos szavakat. A folklór sok mindent felölel, a teljes folklórányag áttekintésére ebből következően nem vállalkozhattam, ezért választottam egy területet. A választás jónak bizonyult, ugyanis mindkét szótárban nagy számban vannak a népi hiedelemvilággal kapcsolatos adatok, és ami érdekesnek bizonyulhat, összehasonlíthatjuk, mit tartottak fontosnak bemutatni a múlt században a szótárkészítők, és mit száz évvel később. Megjegyezhetjük, hogy mindkét szótárban sok olyan szó van, melynek vannak néprajzi vonatkozásai, de ezek a szótárak nem tartalmazzák, mert ez távol esik céljuktól. Az olyan szavakra gondolok itt, melyek a tárgyi néprajz körébe tartoznak; a népi gazdálkodás szókincséből jócskán vannak adatok, de néprajzi megjegyzések nélkül; megtalálhatjuk továbbá az ünnepek elnevezéseit, az emberélet fordulóival kapcsolatos kifejezéseket és a népköltészeti műfajok elnevezéseit is. (Mellékesen jegyzem meg, hogy próbaként áttekintettem a magyar *Néprajzi Lexikon* első kötetének egy részét,

és összehasonlítottam a CzF. anyagával; a szavak nagy része megvan az értelmező szótárban is, de néprajzi vonatkozások nélkül.) Talán nem érdektelen azt sem megemlíteni, hogy a múlt század első felében (1938-ban) kiadott első általános tájszótár, a *Magyar Tájszótár* sem, és a századfordulón kiadott Szinnyei-féle *Magyar Tájszótár* sem vett fel néprajzi vonatkozásokat. A regionális (nyelvjárási) teljes szótárak viszont ilyen adatokat is tartalmaznak. A minta Csúry Bálint *Szamosháti Szótára* (1935–1936). Csúry Bálint művének nagy hatása volt a magyar nyelvjárás- és néprajzkutatásban, a gyűjtés módja, nyelvjárászemlélete, a szótár szerkezeti beosztása mintaként szerepelt, az azóta készült regionális szótárak mind felhasználják tapasztalatait és alkalmazzák megoldásait. A szócikkekben azóta Nr. jelzéssel a szavakkal kapcsolatos néprajzi adatok találhatók. És még valamit a tájszótárakkal kapcsolatban: az *Új Magyar Tájszótár* (eddig három kötete jelent meg, négykötetesre tervezték) sem vállalkozott a néprajzi adatok felsorakoztatására, de erre nincs is szükség, minden fontos adatot megtalálhatunk a Néprajzi Lexikonban.

2. Jung Károly a *Hiedelemmondák és hiedelmek* című könyvében (Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1990.) részletesen tárgyalja a néphit és hiedelemvilág, a néphit és babona, hiedelem és hiedelemrendszer kérdéseit, és megállapítja, hogy sem a néphit, sem az utóbbi időben ezt felváltó hiedelemvilág fogalma nincs megnyugtatóan tisztázva és definiálva. Jung a néphitnek hat meghatározását idézi (az első 1934-ből, az utolsó 1981-ből való). Ezekben a meghatározásokban olvashatjuk pl., hogy „a hitvilágot a babonák összessége képezi”; hogy a néphit „babonás tudás”, „babonás célú cselekmények gyakorlása”; hogy „a falusi vagy más szubkultúrák vallásos jelenségeinek összességéből áll, amelyek nem állnak tudatosan szemben az uralkodó ideológiával és kultusszal, de nem is képezik annak részét”; a „népi hitvilág a magyar parasztság hagyományos tudásanyagának hiedelemként minősíthető része” (i.m. 26-27. o.).

A CzF. a *néphit*et a következőképpen értelmezi: alaptalan, vak vagy igen csekély valószínűségen épült hit, melyet a nép bizonyos tárgyakra nézve táplálni szokott, s mely gyakran a népbabonával szoros kapcsolatban áll; olyan hit, melyet az egyház nem tanít, hanem a népnek túlzó vakbuzgóságából vagy saját erkölcsi felfogásából származik. És példákat is közöl: minden embernek van egy csillaga, mely eltűnik, ha az ember meghal; ha egy csillag tisztul, mindannyiszor egy lélek szabadul ki a purgatóriumból. Tehát a CzF. is kapcsolatba hozza a néphitet a babonával, és kiemeli azt is, hogy olyan hit, melyet az egyház nem tanít. Az ÉrtSz. szerint a néphit hiedelmen vagy babonán alapuló hagyományos hit. A *hitvilág* és a

hiedelemvilág szavakat egyik szótár sem veszi fel. A *hiedelem* szó megvan ugyan a múlt századi szótárunkban, de egész más jelentéssel (= lelki állapot, meggyőződés, bizalom; pedig TESz adatai szerint 1759-ből van adat arra, hogy ezt is jelenti: téves, babonás hit). Az ÉrtSz. meghatározása: valakinek valamiről alkotott, kellően meg nem alapozott, helytelen, téves véleményei; téves hit, tévhit.

Hogy ki a hiedelmek hordozója, arra a CzF.-ban van utalás: „így nevezi a köznép”, a „köznép szerint”, „a babonás nép hite szerint” – ezeket a megjegyzéseket építi be a magyarázatokba, a köznép pedig meghatározása szerint: A népnek alsó osztálya, mely az illető társadalomban vagy községben a középrendűeken alul áll. Ezek a megjegyzések tkp. minősítések, melyek igen változatosak: a nép babonás hiedelme szerint, népies hiedelem szerint, babonahitűek szerint, babonások hiedelme szerint stb. Az ÉrtSz.-ban is vannak hasonló megjegyzések: babonás felfogás szerint, babonában, régi babonás hiedelem szerint, néphit szerint.

A *babona* szónak is sok meghatározása van. Jung az említett könyvében idéz hármat a múlt századból, a 70-es és 80-as évekből. Ezek szerint a babona „oktalan hit”, „álhit vagy balhit”, „jelent tévedő hitet, vagy hamis hitet”, olyan hitet, „amit se a tudomány, se a vallás tételeiből nem lehet igazolni”. A CzF. a szónak két jelentését tünteti föl: 1. mindenféle bűvölés, varázslás, boszorkányság, jóslás neme, vagyis titokszerű, rejteményes cselekvés, melyeknek valami természetfölötti, rendkívüli hatás tulajdoníttatik, milyenek: megigézés, megrontás, lélek idézése; 2. vakhit a vallási gyakorlatban, különösen a régi pogány hitregék és szertartások maradványai. Felveszi a népbabona szót is, melyet így értelmez: babona, melyben a nép hisz, melyet bizonyos esetekben gyakorolni szokott, pl. bizonyos betegségek gyógyításában. Ide tartoznak az úgynevezett megboszorkányozások, megigézések, ördögidézések. Az ÉrtSz. is kétféle jelentését adja a babonának: 1. vallási eredetű tévhit; 2. tévhiten alapuló cselekmény, eljárás, ilyen cselekmény üzésének szokása. Láthatjuk, hogy lényeges hasonlóságok vannak a meghatározások között.

A *babonának* az ÉrtSz. mindössze két származékszavát veszi fel. A *babonás* szó lehet főnév és melléknév is. A melléknévi használatban 5 jelentést tüntet fel:

- babonás*: 1. aki hisz a babonában
 2. érzés, magatartás, mely a babonán alapul
 3. dolog, melyhez babona fűződik
 4. elbűvölő, megbabonázó
 5. megbabonázott, elbűvölt

Főnévi jelentésben: babonás személy (ritkán)

A *babonás*ágnak két jelentése van a szótár szerint: 1. babonás hit; 2. babonás cselekedet: varázslat, boszorkányság.

A CzF. adatai:

babonál: bűvöl, varázsol, boszorkányoz, illetőleg babonaféle működés által megveszteget, megront, rendkívüli tulajdonságokkal ellát, megigéz

babonálás: bűvölés, varázslás, boszorkányozás

babonás: vakhitű, aki a vallás tanai ellen természeti dolgoknak isteni erőt tulajdonít

babonásan: vakhitűen, a tiszta, józan vallás tanai és elvei ellen

babonáság: 1. bűvösség, varázslat, boszorkányság neve

2. vakhitűség

babonáshitű: babonás

babonáskodás: 1. oly cselekedetek gyakorlása, melyek alapját bűvölés, varázslás, boszorkányozás teszi

2. vallásbeli vakhitűség

babonáskodik: 1. bűvölő, varázsló, boszorkányozó cselekvéseket gyakorol

2. holmi babonás cselekvéseknek üdvösségre vezető hatást tulajdonít, s azokat vakhitűen űzi

babonáz: bővülve, varázsolva, boszorkányozva megront, megváltoztat, átalakít

babonázás: cselekvés, mely által valaki babonáz, bűvöl, varázsol, boszorkányoz valamit

babonázat: mű, illetve eredmény, melyet a babonázó létrehoz

babonázó: aki babona által tesz valamit, bűvölő, varázsló, babonázó

babonázott: akit babona által megbűvöltek, megrontottak, megigéztek

A szótár, mint láthatjuk, három fogalommal magyaráz, ezek a bűvölés, varázslás, boszorkányozás, és ezt következetesen végig is vezeti a szócikkekben. Ezekben kapcsolódik a megront és megigéz.

3. A hiedelemvilág összetevői: természetfeletti erejű személyek.

A legtöbb címszó mindkét szótárban a *boszorkánnyal* kapcsolatos. E szó szócsaládjába sok szó tartozik, ezek közül mind a két szótárban megtalálható a boszorkányság, a boszorkányozás, a boszorkányper, a boszorkánymester és a megboszorkányoz.

A boszorkánnyal kapcsolatos hiedelmeket nem egy szócikkben találjuk, hanem szinte mindegyik hozzá kapcsolódóban közöl a szótár valami újat. A CzF. a következő tudásanyagot tartja fontosnak elmondani a boszorkányról: bűbajos nő, aki bűvöl, megbűvöl – megront, megváltoztat, átalakít, megigéz, bűbájol, megboszorkányoz, betegséget okoz. Erre a célra szolgál pl. a rongyba

csavart pénz, melyet ha valaki fölvesz, veszélybe keveredik; varázserejű, szemfényvesztő szerekkel természetfölötti, csodás dolgokat művel: fürgeteget idéz elő, gyereket megigéz. Pemeten (= ölnyi hosszú pizskafaforma nyélre kötött kemencesepró, szalmából, néha pemetből), pizskafán, seprűnyélen nyargal, a Gellért-hegyen van a találkozóhelyük; kutya vagy macska képében megnyomja az embert, a tejet és a vizet vérré tudja változtatni, megboszorkányozza a tehenet, hogy véres tejet adjon; bűvös táncot járnak régi várak omladékai között, különösen a Gellért-hegyen; más embereket is átváltoztatnak, akik szintén velük táncolnak; lakomákat szoktak csapni; boszorkányperekben ítélkeznek felettük. Hatásuk ellen krétával kört kell rajzolni, aki ebbe beleáll, annak nem árthat a boszorkány és a rossz lélek. A vele kapcsolatos hiedelem még: hogyha a kakas nem rendes időben, hanem korábban kukorékol, azt jelenti, hogy idegen boszorkányt érez; ilyenkor azt kell mondani, hogy „idegen boszorkány jár a faluba”, és a tűzhelyről egy darab tüzes szenet a szoba közepébe kell dobni, hogy a boszorkány ne szabadulhasson.

A CzF. a következő származékszavakat veszi fel:

boszorkányjárás, boszorkánykodik, boszorkánykör, boszorkánylátmány (ma már nem használatos szó, a jelentése: „a boszorkányokat hívó emberek képzelődésében támadó tünemény, midőn úgy rémlik előttük, mintha boszorkányt látnának”), boszorkánymester v. bűmester (az utóbbi szó sem él már: a bűvölésben gyakorlott személy, ki babonáság, boszorkányozás által csodás dolgokat visz véghez. De nem említi azt, amit az újabb szótár, hogy a boszorkánymester férfi boszorkány), boszorkánynyomás, boszorkányoz, boszorkányper, boszorkányság, boszorkánytánc, boszorkányünnep, boszorkányzsír (ez olyan bűvös zsír vagy kenőcs, mellyel ha valaki megkeni tenyerét és talpát, oda repülhet, ahova akar), boszorkányozás.

Az ÉrtSz. meghatározása: (babonás felfogás szerint) az ördög szövetségeséül szegődött s ennek révén természetfölötti képességeket (alakváltozás, repülés), főleg rontó, pusztító hatalmat szerzett nő (ritkán férfi). (A múlt századi szótár az ördöggel nem, de a vele kapcsolatos ördögösséggel összefüggésbe hozza a boszorkányt.) Szókapcsolatok az ÉrtSz.-ból: böjti, gonosz, égetni való boszorkány, boszorkányok gyűlése, megnyomta, seprűnyélen nyargal, vasvillán lovagol, tejet fej az ágasból, az ördöggel paráználkodik. Az összetételek közül, melyek előtagja a szó, a következőket csak felsorolja a szótár: barlang, búcsú, domb, éj, fajzat, fű, gyűlés, história, ír, kenőcs, képesség, kő, kör, mese, módra, öltés, por, próba, síp, szál, szemű, szirt, tánc, tanya, tej, üldözés, ünnep, varázs, vásár. A következők pedig önálló címszók: boszorkányégetés, boszorkánykonyha,

boszorkánymester, boszorkánynyomás, boszorkányos, boszorkányosság, boszorkányper, boszorkányság, boszorkányszombat.

A CzF.-ben sok olyan szót találunk, mely kapcsolatban van boszorkánysággal: ezek a bűbáj, bűvöl, igéz, megront és származékszavai, és ide kell sorolnunk a kuruzslás és varázslás szavakat és ezek származékait is, e két utóbbi szó összefoglaló elnevezés is mindarra, ami a boszorkány cselekvése. Íme a szócsaládok és lerövidítve a szavak jelentése:

bűbáj: ördögi, titokszerű mesterség, boszorkányság, babonás szavak, énekek, imádságok elmondása természetfelettinek látszó siker elérése végett

bűbájol: megboszorkányoz

bűbájolás: cselekvés neve, mellyel bűbájolnak

bűbájos fn: babonázó, boszorkányozó személy

mn: babonás működéssel, boszorkánysággal járó cselekvés

bűbájoskodás: bűbájos cselekmény, babonáság, ördöngösség gyakorlása

bűbájoskodik: bűbájos mesterséget, ördöngösséget gyakorol, boszorkányságokat űz

bűbájoz: ugyanaz, mint bűbájol

bűvöl: titkos, természetfölöttinek látszó erő által valamit vagy valakit megront, megveszteget, hatalmába hajt

bűvölés: titkos, babonás mesterség által megrontás, babonázás, boszorkányozás

bűvölő: 1. boszorkányozó, titkos, természetfölöttinek látszó mesterség által megvesztegető (bűvölő szer)

2. személy, aki bűvészmesterséget űz

bűvös: mn: bűvölő mn

fn: bűvölő fn

bűvösasszony: boszorkány (székely szó)

bűvösség: bűvös mesterség, boszorkányság

megbűvöl: bűvös, boszorkányos működés által megront, megveszteget

igéz: megigéz, megront

igézet: szavak, tettek, melyek megbűvölnek, megrontanak, elbájolnak

igéző: bűvölő, kuruzsló céllal megrontó, igéző boszorkány

igézés: cselekvés, mely által valakit megigéznak, bűvölés, bájolás, kuruzslás, rossz rontás

igézetes: mint az igéző

megigéz: megbűvöl valakit

megigézés: cselekvés, mely által valakit megigéznek

A varázst a babonahitűek szerint megfoghatatlan, természetfölötti, s valamely titkos szellemi lénynek, nevezetesen ördögnek, boszorkánynak, tündérnek kell tulajdonítani; ide tartozik pl. a kuruzslás, megrontás, igézés. A varázssal kapcsolatos szavak a szótárban: varázsfű, varázsír, varázskör, varázslás, varázsló, varázsmű, varázsol, varázsszer, varázsjel, varázslevelke, varázsló nő, varázspecset. A szótár *varázslónak* tartja mindazokat a személyeket, akik bűbajos mesterséget űznek. Ezek pedig: a jósok, javasok, a boszorkányok, garabonciások, táltosok, szemfényvesztők. A név tehát összefoglaló jelentéssel rendelkezik. De ilyen szó a szemfényvesztő is: ide sorolja a szótár ugyanis a bűvösöket, ördöngösöket, garabonciásokat és a csepűevőket (ma: csepűragó) valamint a kártyavetőket. Hogy *kuruzsol*, olyan emberről mondják, különösen asszonyról, főképp boszorkányról, ki bűvölés, babonáság által mások egészségét megrontja, vagy a kórosakat meggyógyítja. A *kuruzsló* bűvölő szerekkkel, babonákkal megront, megveszteget, pl. szemével megigéz, megver. Kuruzslónak tartja a nép a boszorkányokat és a garabonciásokat – olvashatjuk a CzF.-ben. A kuruzslás is önálló címszó.

Mint láthatjuk, a fenti szavak szorosan összetartoznak, rendszert alkotnak, egymás szinonimáinak tekinthetők. A szótárírók egymással magyarázzák őket. S bár még senki nem hangsúlyozta e szótárunkkal kapcsolatban, az eddigiekből kiderül, bár nem volt szerkesztési elvük, a múlt század szótárkészítői is olyan szavakkal magyaráznak, melyek a megfelelő helyen szintén értelmezve vannak.

És a fenti sorba tartozik a *rontás* is származékszavaival együtt. A *rontás* babonázás, boszorkányozás, mely által baj, betegség okozható. A szótár ismeri a *rontófűvet* is (senecio vulgaris), melyet a kuruzslók és boszorkányok rontó babonázásra használtak.

A fentiekben ismertetett boszorkánysággal kapcsolatos szavak egy része megvan az ÉrtSz.-ban is, azzal, hogy nem minden szónál tünteti fel azokat a származékszavakat, melyeket a múlt századi szótár szótározott. Az ÉrtSz.-ban a következő címszavak vannak (most is csak röviden utalok a jelentésekre):

bűbajos: varázslást űző személy, szemfényvesztő, varázsló (a szónak más jelentései is vannak, ezek a római II. alatt találhatók); A

bűbajosmesterséget és a *bűbajoskodik* szót nem értelmezi.

bűbajosság: 1. különös erő, képesség, hogy valaki természetfölötti hatalmakkal szövetkezve csodálatos, természetfölötti dolgokat tud véghez vinni

igéz: hatásos cselekménnyel vagy szóval valamilyen cél érdekében szabad elhatározó képességétől megfosztani igyekszik; bűvöl

igéző: igézetre alkalmas

igézet: hatás, állapot, mely akkor következik be, amikor valakit megigéznek; varázslat, bűbáj; szöveg vagy cselekvés, melynek elmondásával, végrehajtásával ezt az állapotot, hatást bekövetkezőnek vélik

megigéz: bűbájjal, ráolvasással megront, szemmel megver

kuruzsol: valamely betegség elhárítása érdekében titokzatos erejűnek vélt vagy feltüntetett szereket, babonás módszereket, eszközöket (pl. ráolvasás) alkalmaz

kuruzslás vagy *kuruzsolás*: kuruzslással végzett cselekvés

kuruzsló: 1. mn: kuruzslással foglalkozó (bába, asszony), kuruzslással kapcsolatos

fn: kuruzsló személy

A *varázs* személynek, tárgynak tulajdonított titokzatos erő. Ebben a szótárban is megtalálhatjuk a varázskört, a varázsol igét, a varázsszert és a varázsigét. És ezek mellett a következő szavakat: varázshot, varázserő, varázslás, varázslat, varázsszó.

Az ÉrtSz.-ban feltüntetett jelentések némileg eltérnek a régi szótárunkban találtaktól. Ezzel azonban nem foglalkozunk. Annyit azonban megjegyeznék, hogy a kuruzsláshoz az ÉrtSz. csak a gyógyítást kapcsolja, az ártást, megrontást nem.

A *rontás* és néhány származékszava az ÉrtSz.-ban is megtalálható, a meghatározások hasonlítanak a CzF. meghatározásaihoz.

A természetfölötti erejű személyek közé tartozik a táltos és a garabonciás is. A *táltossal* foglalkozó rész a CzF.-ban igen terjedelmes. Az első részben felsorolja, milyen értelemben használja a szót a Bécsi Kódex, Szenci Molnár Albert és Baróti Szabó Dávid a szótárunkban, majd a második részben rátér a táltosról szóló hiedelmek ismertetésére: foggal születik, komoly, gondolkodó és szomorú; bikával kell megvívnia bika alakjában, s ha legyőzte, el kell vándorolnia; a táltoson nem fog a fegyver; tudja, hol van a kincs elrejtve, de nem szabad hozzányúlania. Ezzel persze a szótár nem merítette ki, amit a táltosról tudunk, de ez sokkal több, mint az egyszerű meghatározás. Az ÉrtSz. a táltos címszó alatt több jelentést tüntet fel, a 3. jelentés szerint a táltos titokzatos erővel felruházott ember, főleg férfi, aki foggal vagy hat ujjal jön a világra, és csodálatos dolgokat tud. Hogy mit, arról nem esik szó.

A *garabonciás* a CzF.-ban garaboncás néven szerepel. Ugyanitt megtaláljuk a *garabonca* szót is, mely ördögös mesterséget, hatalmat jelentett a babonás időkben – írja a szótár, melynél fogva valaki az ördöggel cimborálva, bűbajos szavakkal (garával, garálással) fürgeteget, jégesőt tudott előidézni. A *garaboncás* pedig garaboncával, vagyis ördögös mesterséggel

rendelkezett. A szócikkben előfordul a *garaboncás diák* is, aki 13 iskolát járt, „és valahol Alföldön bizonyos mélységben tizenketted magával a szerencsekerékre ült, melyről szerencsésen leszállván (mert közölök az ördög mindég egyet elragadott), holmi csodálatos és babonás tünemények előidézésére képessé lőn. A garabonczás diák sárkányon nyargal, s dühét egyedül friss tejjel lehetett megengesztelni”. Az ÉrtSz. szerint is ördögös, varázsló képességű személy, ki a népi babonás hit szerint csodálatos tünemények előidézésére képes, vihart támaszt, zavart, bajt okoz.

A természetfeletti képességekkel rendelkező személyek még a következők: a *javas* (mindkét szótár szerint kuruzslással, babonával foglalkozó férfi), a *néző* ill. a *látó* (a CzF. az utóbbival értelmezi a *nézőt*; a másik szótárban külön címszók, de jelentésük megegyezik: jós, látnok, akinek jóstehetsége van), az *álomlátó*. A *tudósasszony* csak az ÉrtSz.-ban van meg, és a *sámán* meg a *javassasszony* is. A CzF.-ban előfordul a *jósasszony*, a *jövendőmondó*, a *halottidéző*.

4. A természetfölötti lények

A *lidércről* a következőket tudjuk meg Czuczorék szótárából: tűzalakban bolygó, embereket ijesztő, néha csábító gonosz szellem, más néven *tüzes ember* vagy *bolygótűz*. A hozzá fűződő hiedelmek: hamis földmérők lelkei; a káromkodástól elszaladnak, imádságra kísérik az embert; ha szaladsz, futnak, ha megállsz, megállnak; az utast mocsarakba, ingoványba csábítja; az embernek pénzt hord, de van, akit álmában megnyom, mellére nehezedik; azt hiszik róla, hogy a kéményen szokott ki-be járni. A szótár azt is közli, hogy a Dunántúlon ludvérc alakban használatos a szó.

A *lidércdenevérről* pedig ezt találjuk: „A rusznyákok, románok, s déli szlávok szerint némely meghaltak lelkei, melyek denevéralakban az emberek vérért kiszívják, s köznevük vampyr, a horvátoknál: vukodlak.”

A *lidércről* az ÉrtSz. is azt írja, hogy tűz alakjában megjelenő gonosz szellem, amely lidércnyomásnak nevezett nyomasztó, fojtogató érzést okoz. Egy olyan hiedelmet is közöl, amely nincs meg a múlt századi szótárban: fekete kakas és fekete tyúk tojásából valakinek a hóna alatt kikeltett, madár formájúnak elképzelt lény (ez a 3. jelentése).

A *kísértet* is természetfölötti lény. A CzF.-ből a 2. jelentése érdekel bennünket: különösen éjjel megjelenő lény, ijesztő lélek; a másik szótárban: a halott nyugtalan lelke, mely emberi alakban, rendszerint ártó szándékkal jelenik meg az élőknek.

A CzF. szótár a *lélekkel* kapcsolja össze: a lélek kísértet is jelent, „a nép hiedelme szerint a meghaltak bolygó, kivált elkárhozott lelke”. A szemléltető

részben megtaláljuk a kísértetet szólító mondást: Minden jó lélek az Istent dicséri.

A *szépasszony* csak az ÉrtSz.-ban van meg, tájnyelvi szónak minősíti; a 2. jelentése: lidérc, gonosz szellem; a 3. jelentésben pedig a *tündérrel* értelmezi.

Az *ördög* szót mindkét szótár felveszi a címszók közé; a CzF.-ban gonosz szellem, mely az embert rosszra csábítja. Vele kapcsolatos az *ördögidézés*, ez babonás cselekvés; aki hívja, kényszeríti az ördögöt, az az *ördögidéző*. Akit megszállt az ördög, az *ördöngös*. A szó a szótár szerint átvitt értelemben jelent még: ördögi tetteket, mesterséget, gonoszságot űzőt. Aki *ördöngösködik*, az babonás mesterséget űz, az *ördöngösség* babonás mesteriség, „mely által valaki oly rendkívüli dolgokat űz, mintha az ördöggel cimbórálna”.

Az *ördög* az újabb szótár szerint is gonosz szellem, a rossz oka, az embert bűnre csábító hatalom, az *ördöngös* és az *ördöngösség* megegyezik a másik szótár értelmezésével.

A *bányaré*m is megtalálható mindkét szótárban, a korábbi szótárunk *bányakísértet* néven is ismeri: bányában, földalatti üregben élő rém, a CzF. még azt tudja róla, hogy alacsony termete van, s ha nem ingerlik, senkit sem bánt.

5. Mindkét szótárban találunk egyéb hiedelmeket is.

A *váltott gyerek* a „babonások hiedelme szerint időtlen, idomtalan, gügye gyermek, kit, mint mesélik, ördög valamely boszorkánytól nemzett, s más gyermek helyébe csempészett” (CzF.).

A *sárkány* a garabonciás diákokkal szövetkezve vészt hoz (CzF.).

A *farkasember* „<néphit szerint> farkassá változott és farkas képében pusztító személy” (ÉrtSz.).

A jóslással kapcsolatos a *babvetés*: a babvető babonás ember, jósnő, javas, aki a babszemek ide-oda mozgatásával jövődől, titkot, rejtélyt akar felfedni; és a *rosta* ilyen célra történő használata: rostát vetni annyi, mint rostaforgatásból jövődőt mondani (CzF.).

A betegség felismerésére szolgál az *ólomöntés*: „babonás népszokás: az ijedt vagy beteg gyerek fölött vízzel telt tálba ólmot öntenek, s az ólom alakjából állapítják meg, kitől vagy mitől ijedt meg, meggyógyul-e vagy meghal” (ÉrtSz.). A szó megvan a CzF.-ban is.

A gyógyítással (és nemcsak azzal) kapcsolatos a *ráolvasás*: aki ráolvas, az babonaszókat mond, hogy általa valamit eszközöljön. Pl. ráolvasni a nyüves disznóra, hogy a nyüvek kihulljonak testéből; ráolvasni a sárkányra, kígyóra, hogy megdögljön. Vagyis „kártékony állatkák, férgek elűzésére vagy megölésére” is szolgál a babonás szók mondása (CzF.).

A *frászkarika* perec alakú sütemény, melyen babonából a frászos csecsemőt gyógyulás végett átbújtatják (ÉrtSz.).

Akit megigéztek, azt *szenes vízzel* gyógyították. A CzF.-ban az *igéz* címszó alatt találjuk a következőket: oltott vízzel (vízbe, melybe tüzes szentet oltottak) gyógyítják az igézetet bizonyos szertartások kíséretében. Igézet ellen: a kisgyermek ruhájába piros szalagot szoktak fűzni, hogy ne fogja őket az igézet. A gyereket nem szabad sokáig nézni, mert megverik szemmel; ha már megtörtént, meg kell köpködni a csecsemőt az „igézet ne fogja” szavak kíséretében.

A boszorkányozás ellen este lefekvéskor a babonások azt mondják: „*Kaszakó a fülébe*” (CzF.).

A babonás hiedelem szerint a *kígyókőnek* (feltűnő színű gömbölyded kavics, melyet a kígyók fűnek nyálukból) varázsereje van (ÉrtSz.).

A *harmatnak* is jelentősége van a néphitben: szépitő, gyógyító hatása, de másra is szolgál. „Aki Szent György nap éjjelén meztelenül harmatot szed a zöld búzából, a búza gazdájának a tehenétől elveszi a tejet” (CzF.).

A *halottal* kapcsolatos hiedelmek: meg kell oldani a ruháját, hogy özvegye újra házasságot köthessen; a tükröt le kell takarni vagy a fal felé kell fordítani, mert különben megszorodik a halott a háznál; ha valaki fél vagy viszolyg a halottól, szorítsa meg a halott lábujját; ha temetés után is fél, nézzen háromszor a kéménybe; ha halottal álmodik valaki, ruhájából szerezzen egy darabot, égesse el, füstölje meg vele magát; ablakon keresztül nem szabad nézni a halottasmenetet, mert aki nézi, az is meghal (CzF.).

A *halál előjelei* közül a múlt századi szótárunk kettőt említ meg: ha a kutya a fejét lefelé tartva vonít, halált jelent; akinek ablaka alatt éjjel a kutya vonít, az meghal.

A boszorkány felismerésének módjáról is részletes leírást találunk Czuczorék szótárában, és természetesen a *lucaszék* készítéséről is a legfontosabbakat összefoglalják a szótárkészítők.

6. A felsoroltak mellett lehet, hogy van még mind a két szótárban a magyar nép hiedelemvilágával kapcsolatos adat, anyag. Úgy gondolom, hogy a legfontosabbakat sikerült összegyűjtenem. A gyűjtemény alapján elmondhatjuk, hogy mind a két szótár készítői nagy gondnal, hozzáértéssel dolgozták fel a hiedelemvilágot, s e két szótárunkból jól kiolvasható a legfontosabb ismeretanyag. Megjegyzéseink persze lehetnek arra vonatkozóan, hogy egy-egy szócikkben mi minden kaphatott volna helyet, de ettől el is tekinthetünk, hiszen értelmező szótárakról van szó, és nem néprajziakról.

RAJSZI ILONA

A XVI. SZÁZAD NYELVFEJLŐDÉSI TENDENCIÁI

I. KORKÉP, KÖZÁLLAPOTOK

A XVI. század történelmünknek kétségtelenül egyik legforrongóbb periódusa, sok tekintetben vészteljes és kritikus időszaka: a közállapotok lezülése, oligarchák harca, a Mátyás király idejében megindult humanista műveltség megtorpanása s késleltetett fejlődése, s nem utolsósorban török világ. Az ország három részre szakad, anarchikus hatalmi vetélkedések tárgyává válik. Buda eleste után a magyar királyi udvar megszűnik kulturális tényező lenni. Átmenetileg Erdélybe tevődik át a szellemi élet góca, de egyes főúri udvarok (pl. a Nádasdiak, Perényiek, Török Bálint stb.) is szerepet vállalnak a nemzeti közművelődés terén.

A Mátyás korabeli nagy humanisták szerepét a XVI. században egy egész rend váltja fel, egy új, világi értelmiség, a deákok vagy literátusok rendje. Magyar fiatalok tanulnak továbbra is Páduában, Bolognában, hozzák haza Közép-Európa szellemi mozgalmainak levegőjét, többek között Erasmus tanításait, valamint a lutheri reformáció eszméit.

A homogén vallás is végérvényesen kettészakad, a lutheri reformok híveinek türelmetlen indulata jól tükrözi a történelmi helyzetet.

Az általános elégedetlenség közepette a hitújítás új, szabadabb tanai könnyen terjedtek. „A reformációban a transzcendens hit egybeötvöződött az öröklött humanista hagyományokkal, s így bizonyos fokig felszabadulást, állapotok és intézmények szabadabb kritikáját, és legalább egyházi téren bizonyos önkormányzatot jelentett, s ezért, noha a polgári osztály, mely a reformációnak, e polgári ideológiának melegágya volt, fejlődésben nálunk elakadt, a magyarság minden rétege – az egyik humanista műveltsége, a másik reménytelen helyzete miatt – szomjasan fogadta be az új tanítást.” (BÁRCZI 1975; 197-8)

S mivel a reformátorok a nép szélesebb rétegeire is számítottak, ahogyan a huszita mozgalom hívei tették, anyanyelven, a nép nyelvén szóltak a hívekhez. A reformáció a hitújítás ideológiai vitáival az általános lepusztulás közepette is ki tudott alakítani egy pezsgő szellemi mozgalmat, hiszen a XVI. század irodalmának, szellemi tevékenységének legnagyobb része a reformáció

jegyében történik: iskolákat, kollégiumokat alapítanak, deákokat küldenek külföldi egyetemekre, fellendítik a könyvkiadást.

Az Európa-szerte fellendült könyvnyomtatás Hess András sikertelen kísérlete után végre Magyarországon is meggyökeresedik, a reformátorok számára valóságos harci eszközt jelentett. Noha az első magyar nyomtatványok Krakkóban és Bécsben jelentek meg, 1536-ban Újszigeten már nyomnak magyar könyveket. Jelentős művelődési központtá válik Heltai Gáspár kolozsvári nyomdája, de fontos szerepet tölt be az 1561-ben alapított debreceni nyomda is.

II. A XVI. SZÁZADI MAGYAR NYELV SAJÁTSÁGAI

Ahogy a fentiekben láttuk, a XVI. század a humanizmus és a reformáció kora; ellentmondásokkal terhelt időszak, amelyben az anyanyelv felfedezése egyértelműen előremutató jel. Ekkor talál ugyanis jó alapot a humanista szellem az anyanyelv művelésére, a lingua vulgaris rangjának emelésére, ekkor jut el az írott magyar nyelv a mind szélesebb rétegekhez (nagy részt a könyvnyomtatás révén), s a magyar írásbeliség nagyfokú terjedése tapasztalható, és e szükségszerű előzmények után ebben a periódusban kezd meg önálló (megtorpanásoktól sem mentes) életét a nyelvújítások főlé rétegződő, egységesülő irodalmi nyelv.

A mohácsi vész megelőző időkhöz már a királyi udvar körül, valamint a kolostorok falai között formálódni kezdett egy-egy egységre törekvő írott nyelvváltozat, amelyekből kedvezőbb történelmi események közepette kialakulhatott volna a magyar irodalmi nyelv létrejöttét késleltette, de megállítani nem tudta. A humanista szellemű vagy reformátor írástudók rendelkeztek ugyanis az előző korból elsajátított írásnormákkal, mint amilyenek például a latin utánzásban gyökerező igeidő, és -módhasználat írásszabályai voltak. Ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy legalább az írásban valamilyen közös, nyelvújítások fölötti nyelvváltozatra van szükség. A deákság nyelvében szükségszerűen bizonyos fokú kiegyenlítődés ment végbe. Felmerült a helyesség és a helytelenség gondolata, mely megindította a normák kialakulását. A XVI. század hetvenes éveitől érezhető ez az íródeákoktól származó írásművekben (ez a nyelvi norma egyelőre egyes nyelvújítási alakok kerülésében, hangtani-alaktani egységesedésben nyilvánul meg). „Nem jár ez a törekvés teljes sikerrel, mind a diákok, mind a levélfíró urak írásain át-átör a nyelvújítás, mégis vitán felül áll, hogy a különböző nyelvújításterületekről származó literátusok egymással való írásbeli érintkezéseikben kialakítanak olyan nyelvváltozatokat, amelyek egyetlen

nyelvjárással sem azonosak, hanem több nyelvjárásból épülnek össze. (BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR 1978:528)

Ez a törekvés eleinte a deákság sajátja, majd a magyarul tudó főurak, művelt köznemesek is alkalmazzák írásban, de hamarosan érezhetővé válik ez a nyomtatott művekben is. A kor nagy terjedelmű és hatású művei: a Károlyi-biblia, a Heltai nyomdájából kikertült művek mind hozzájárultak a kialakulófélben levő normák terjesztéséhez.

A XVI. században még nem mutatható ki egyetlen nyelvjárás fölötti nyelvváltozat, hanem több ilyen létezik, mégpedig egy változat a keleti és északkeleti területeken, valamint egy ettől eltérő a nyugati, dunántúli tájakon, és még ekkor jelentős hódoltság markánsan *ő-ző* nyelvváltozata. E normaváltozatok fokozatosan közelítenek egymáshoz a következő időszakban, s e fejlődés folyamán a maitól eltérő hangalakú variánsok is lehettek irodalmiak, mint amilyenek pl. a *lött, tött, vött* típusú múlt idők a XVI. század eleji kódexek nyelvében.

Noha a helyesírás egységesülése a nyelv átfogó jellegű egységesülésével szorosan összefügg, a kor írásmódjára még nagyfokú változatosság jellemző. E korszakba még átnyúlik a huszita, mellékjeles helyesírás néhány vonása (o, 'l), változatos az *ő, ü* jelölése is.

A XVI. század egységesülő irodalmi nyelvében átfogó jellegű hangváltozások is végbemennek. Ilyen az *ē > é* tendencia, melynek eredményeképpen eltűnik nyelvünkben az *ē* fonéma (pl. *kēz*).

Az intervokális *z* fokozatosan affrikálódik (pl. *bozza > bodza*), s új fonémával gazdagítja nyelvünket. Új hang a *dzs* is, amely az oszmán-török jövevényszavakon át kerül be hangrendszerünkbe.

Szűkebb nyelvjárási jelleggel indul, majd a nyelvterület nagy részére kiterjed az azonszótagú *l* kiesésének írásban való elkerülése, valamint a különféle kettőshangzók is nyelvjárási szinten maradnak.

III. A XVI. SZÁZADI PRÓZANYELV ÁTFOGÓ ELEMZÉSE

A vizsgálat korpuszát különféle műfajú és tematikájú XVI. századi művek képezték. A nyelvi elemzés lehetőleg hasonmás kiadásból történt. Ez lehetővé tette, hogy a vizsgálat folyamán, valamint a példaanyag reprezentálásakor is a *betűhív átirás elvét* alkalmazzuk.

Az alábbi felsorolás a felhasznált szövegkiadásokat tartalmazza, és ezeknek a továbbiakban használatos rövidítését.

1. Pesti Gábor: Ezópus fabulái Bécs 1536. Pesti (Hasonmás-kiadás Közoktatásügyi Kiadó Bp. 1950.)

2. Heltai Gáspár: Száz fabula Kolozsvár 1566. Fab (1-30. fabula fakszimile-másolata a Száz fabula Németújváron 1596-ban kiadott szövegéből, a többi fabula szövegét újabb kiadásokból elemeztük)
3. Névtelen: Ponciánus históriája Bécs 1573. Ponc1 (Régi magyar könyvtár 5. Kiadta Heinrich Gusztáv Bp. 1898.)
4. Heltai Gáspár: Ponciánus históriája Kolozsvár 1572 (Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei Szépirodalmi K. Bp. 1980.)
5. Névtelen: Salamon királynak, az Dávid király fiának és Markalffal való tréfabeszédeknek rövid könyve Kolozsvár 1577.SM (Magyar elbeszélők 16-18. sz. Szépirodalmi K. Bp. 1986.)
6. Névtelen: Nagy Sándornak históriája Kolozsvár é.n. NS (Magyar elbeszélők 16-18. sz. Szépirodalmi K. Bp. 1986.)
7. Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek Sempte 1578. ÖK (Eckhardt Sándor kritikai kiadása Akadémiai K. Bp. 1955.)
8. Bornemisza Péter: Ötkötetes Prédikációskönyv; Foliopostilla Detrekő 1584. Post (A betűhív átírási szövegeket Nemeskürty István: Bornemisza Péter az ember és az író c. monográfiájának függelékéből vettük.)
9. Heltai Gáspár: Chronica az magyaroknak dolgairol Kolozsvár 1575. MK (Varjas Béla fakszimile-kiadása Akadémiai K. Bp. 1973.)
10. Székely István: Chronica Krakko 1559. Chr (Gerézi Rabán fakszimile-kiadása Akadémiai K. Bp. 1960.)
11. Zay Ferenc: Az Landor feyrwar El wezessenek oka... Zay (Hasonmás-kiadás Kovács István gondozásában Debrecen 1982.)
12. Magyar István: Az országokban való sok romlásoknak okairól... Sárvár 1602. RMK. I. (1911) M
13. Heltai Gáspár: Dialógus Kolozsvár 1552. Dial (Közoktatásügyi K. Bp. 1951. Stoll Béla szöveggondozása)
14. Heltai Gáspár: Háló Kolozsvár 1570 Háló (Válogatás Heltai Gáspár műveiből Magvető K. Bp. 1979.)
15. Laskay János: Az Aesopus életéről... Debrecen 1592. Ae (Fakszimile-kiadás Kőszeghy Péter gondozásában Akadémiai K. Bp. 1987)
16. Névtelen: A kopaszágnak dicsőreti Kolozsvár 1589. Kop (Magyar elbeszélők 16-18. sz. Szépirodalmi K. Bp. 1986.)
17. Névtelen: Mankóczi István viselt dolgai Man (Magyar elbeszélők 16-18. sz. Szépirodalmi K. Bp. 1986.)
18. Baranyai Decsi János: Adagiorvum Adag (Fakszimile-kiadás Molnár József gondozásában ELTE Bp. 1978.)

19. Baranyai Decsi János: Crispus Sallustiusnak két históriája Szeben 1596. Sal (Faksimile-kiadás Varjas Béla gondozásában Akadémiai K. Bp. 1979.)

1. A fordításból eredő jellegzetességek

1.1. A vizsgált korszak irodalmára nagymértékben rányomja bélyegét a fordításjelleg. Maga ez a tény több problémakört is felvet; közöttük a fordítás eredményeként létrejött műveknek az esztétikai szempontú értékelése jelentős kérdéskörnek számít. A korszak kutatói e fordítói munkában főként a társadalmi hasznót, a népek tett szolgálatot, a vallási és erkölcsi igény megvalósulását hangsúlyozták (vö. KERESZÉNYI 1937; GERÉZDI 1948; SZABÓ EDE 1969).

Az idegen nyelvű mintától való elrugaszkodás mértéke, az eredetiség jellege a társadalom és a kor igényein túl az írói egyéniség függvénye is. Így pl. Pesti Gábor nyelvi idegenszerűségei, latinizmusai másféle kifejezőmód megteremtéséhez járulnak hozzá, mint Heltai Gáspár idegen mintái. Pesti szövegeiben a nyelvi eszközök nagyfokú kifejező, szemléltető erején is átérződik a latin eredeti hatása; a tömörségre törekvés nála prioritást élvező alkotói elv. Vele szemben Heltai már „adaptál”: összevon, kihagy részeket és helyettesít, történetekkel és párbeszédekkel dúszítja az eseménysort stb. De méginkább ezt teszi az Elektra-fordító Bornemisza, amikor forrását „istenessé formálva” indítja útjára (l. BORZSÁK 1960; 520).

1.2. Idegen nyelvek hatása

1.2.1. A latin – noha nem egyforma intenzitással – a nyelvnek igen széles területén érezteti hatását.

Aránylag gyakran megjelenik még e korszakban az *accusativus cum infinitivo*, főleg Magyarinál; pl.: *ſác fabulanac regenek monda azt lenni* M 45. Tipikus esetekben a *mond, lát, ismer, nevez, vél* igék mellett jelentkezik. Pl. *Eſt nyiluan lattyuc igaznac lenni* Dial B1; *Mert látá ſet ieles férfinac lſnni* MK 97a.

A szenvedő igék használata általános jelenség; némely igék szinte szabályszerűen passzívumban jelentkeznek: *Rſtenetes dolog el hagyatni Iſtentul es biratni az ſrdſgtul* ÖK 177; *midſn tule dorgaltatunc* ÖK 222.

A tagadó szerkezetek nagy része is nyilvánvalóan latin hatásra került a szövegekbe; pl.: *mſkoron halalahoz nem tawol wolna* Pesti 10. fab.; *Édes fiam, mi nem kevés ſzégyn volna ez tőlem* Poncl 37. A fordítás nehézségei

érezhetőek egyéb szerkezetekben is: *Innet lő... Peternek tagadása az wrat* ÖK 30; idegenszerű a szórend: *Immár czac az Olq/ok hátra valónac* MK 25.

Heltainál bizonyos tematikájú kontextusban (pl. hadviselés, a régmúlt eseményei) a birtokos személyjeles szó előtt megjelenik a nyomatékosító személynévmás; pl.: *Cirus Királyt is el vez/tec minden ®iuel* MK 8a; *inte &ket, Hogy el hadnác ... minden &baluanyozá/öckat* MK 24a.

Kivételesen ritka jelenségnek számít a következő latin forma szövegbe építése: *Mert &Patrona Hungarie* MK 31b.

1.2.2. Latin lexikai elemek nagy számban használatosak a kor jogi, hivatali, teológiai nyelvhasználatában, de egyéb területeken is. Közülük csak néhány tipikusát említünk: *Applicatioia el nem oluq/fatic* M 233 'könyörgés; engesztelés'; *kegyellen penáual meg bunt/ñéc* MK 10a 'büntetés'; *minden óltára offeralánac Comparaciokat* MK 159b 'felszerelést felajánl'; *el kulde az &f& Secretariu/it* MK 99b; *A Magyaroc ... calomniakoduan mondánac* MK 55a calumnia – 'rágalom' stb.

A német nyelvi hatás kétségtelenül a lexika szintjén a legerősebb. Elsősorban Heltai szóhasználatára gondolhatunk itt elsősorban (vö. VELCSOV 1978-79; ABAFFY 1953), de ahogyan a *spicc* szó már Decsi Adagiormában is megjelenik (*Szintén ott vagy on az &pitzen* 138), a *céh*, *forbátol* 'hasonlót hasonlóval viszonz', *pellengér*, *slejt*, *sing*, *sógor* stb. más szerzőknél is előfordul. (vö. MOLLAY 1982)

Az idegen nyelvi elemek nagyobb szövegegységként is belekerülnek a korabeli művekbe. Gyakori a teljes latin proverbium átvétele, illetve egy-egy szerkezet, terminus beépítése; pl.: *Hát ne neues te senkit, hanem vide manticam a tergo* ÖK 213; 'nézd meg az általvető másik oldalát is'; *Mint ijeztet imez amaz fenyegetessel, Brachium seculareual* ÖK 178 'világi hatalom'.

Az alábbiakban feldolgozásra kerülő igeidő- és módhasználat áttekintésekor is különös figyelmet szentelünk a latinos, illetve más idegen nyelvi hatásoknak.

1.3. Igeidő- és igemódhasználat

A XVI. századi próza mód- és időkezelését, akárcsak a korabeli nyelvhasználat egészét, az idegen nyelvi hatások függvényében lehet csak vizsgálni. (vö. E. ABAFFY 1983) Az elemzett szövegek műfaji, szerzői áttekintéséből látszik, hogy java részük konkrét mű fordítása vagy pedig megfelelő mintával, előképpel rendelkező alkotás; ez utóbbiak nagyobb fokú

eredetiséggel rendelkeznek (pl. Bornemisza prédikációinak bizonyos részei is megfelelő latin mintát követnek, de stílusa ezzel szemben megszabadul a fordításszöveg közvetlen hatásától).

A fordításból eredő hatásokkal függ össze annak a főként szerkesztésbeli, „kötelező” idegenszerűségnek az érvényesülése a kor írott nyelvében, amely már a kódexekben is tapasztalható. E latinizmusokkal tűzdelt írásmód révén különül el élesen az írott nyelv a mindennapi beszélt nyelvtől. Az idegenszerűségek megléte az irodalmiság záloga, biztosítéka is egyben a kor írásműveiben.

A latin mintára kialakult időviszonyítás nagyjából egységes képet mutat a kor írásműveiben olyan szempontból, hogy kivétel nélkül mindegyik szerző él vele. A köztük levő különbség abból adódhat, hogy ki mennyire tud elszakadni a latinizmusok alkalmazásától, és ezek mekkora gyakorisággal fordulnak elő. A *consecutio temporum* mondattani szabályai kötelező érvényűek még e kor elején, noha akad már példa hanyagolásukra is. Legmakacsabbnak az igemódokat érintő jelenségcsoport tűnik: alárendelésben a feltételes mód, függő kérdésben a felszólító mód alkalmazása.

Sporadikus jelenséggé megemlíthetjük a Heltai-krónikában itt-ott felbukkanó *legyen* segédigés múltat is.

A leginkább kötelezőnek érzett s ezért a leggyakoribb latinizmus szerzőinknél a feltételes mód használata mellékmondatokban a latin *coniunctivus* fordításaként, a szokásos jelentő vagy felszólító mód helyett. Leginkább időhatározói mellékmondatban (kötőszók: *midőn, mikoron, mikor, minek utána, annak fölötté* stb.) jelenik meg a feltételes mód (mind jelen, mind pedig múlt időben), de gyakori a tárgyi, célhatározói stb. alárendelésben is.

A latin idővonzatokat híven másoló Laskay János Aesopus-fordításából jól látszanak a korabeli igeidő- és igemódhasználati törekvések. Pl.: *Történek peniglen egykor, hogy Xanthus ki menne járni az Varasbol paret venni, es paranczola Aesopus/fiak hogy őt kűetne, es mikoron az Kertefz latta volna hogy Philoŕphus ruhaban volna, nag erŕ/en kezdé őt kerni, hogy az ő kerdeŕt, kirŕ regata [!] fogua ketelkedet volna, feitene meg. Ae Bla.*

E következetesség helyenként meglazulni látszik; pl.: *fel chappa meglen a keŕŕelŕ az egbŕ alafala* Fab 12. Legnehezebben a *midőn* után tűnik el a feltételes mód, még Bornemisza csevegő, példálózgató, szabadabb hangú szövegeiben is szinte következetes a használata.

Heltainál megfigyelhető, hogy a fabulák értelmezésében akkor marad el a latinos használat, amikor távol kerül egymástól a kötőszó és az igealak; pl.: *Midŋ a tel, az az a keŋertŋnek es a meg probalq/hak napia el iŋ* Fab 29é.

2. Élőnyelviség

Az élőnyelviség olyannyira releváns jegye a korabeli nyelvnek, hogy átszövi a nyelv egész valóságát; ezért a nyelvi szintek, régiók, nyelvhasználati csoportok stb. elemzésekor (amelyek eleve mesterséges határokat, választvonalakat feltételeznek) szinte lehetetlen találni olyan területet, ahol az élőnyelv tipikus elemei nincsenek jelen. Éppen ezért a továbbiakban nehéz maradéktalanul idesorolnunk az élőnyelvnek minden fontos megnyilvánulási területét.

2.1. A beszélt nyelv szavai

Amikor a XVI. századi nyelv viszonylatában írott és beszélt nyelvet említünk, nem szabad szem elől tévesztenünk BÁRCZI GÉZA intését: „súlyos hiba volna, ha az akkori írott nyelvi egységet mai mértékkel mérnök.” (BÁRCZI 1966; 12) A korabeli szövegekben ugyanis nem kereshetjük a mai nyelvállapotban kikristályosodott beszélt nyelvi jellemzőket – ebben az esetben is, akárcsak vizsgálódásaink más területén, az adott inherens szövegből kell kiindulni, s csak részben tapasztalati, részben intuitív módon lehet megkísérelni az elemek osztályozását.

A sztereotíp fordulatok, a néptől hallott kiszólások jelentősen élénkítik, teszik színessé, mozgalmassá a stílust. Szövegbeli elhelyezkedésük szerint lehetnek közléskezdők pl.: *Szűnya az Űlen, én is a tu ledér tŋhetekbe valéc* Dial B1; A kor írásgyakorlatában a kényes téma miatt gyakran folyamodik az író bizonyos udvariassági gesztussal olvasójához. Heltainál egy szöveghelyen zárójelbe kerül ez a forma: *A maŋŋc (tŋŋteŋŋggel mondua) az alfeleuel fogadgya* Dial G3a; Bornemisza főként a margón kéri az olvasó megértését, néha azonban a folyó szövegben is szükségesnek érzi az ismételt magyarázkodást: *Kŋuetec minden Istenfelŋ iamborokat, hogy meg boczassac, hogy ennyi vndokul ki irtam ezeket* ÖK 194.

Az indulatos kiszólások is a beszéd elevenségét idézik; pl. *mongyuc trefabanis ŋrdŋg vigye el* ÖK 47. Az indulatszók használata nem egyforma gyakoriságú minden írónál. Mint az érzelmek tagolatlan formában történő kifejezése a dialógusokban fordul elő leggyakrabban, de más, érzelmi telítettségű szituációban is megtaláljuk; így a XVI. századi hitvitázó

szövegeket éppen e változatos, nagy tömegű szócsoporthoz jelenléte teszi elevenné, mozgósító jellegűvé. Néhány példával illusztráljuk e sokszínűséget: *Laé az fegénybő lő gazdag* Adag 214; *Ha ha, io attyánfia Demeter te vagyé?* Dial L7b; *Piha rut ebec* ÖK 177; *Nám mint az báluány vgy állaz* Adag 229; *Vaj átkozott vén vigyor* Ponc2 322; *Hóho frater róka...* Fab 65. stb.

Az ikerszók játékos hangulatukkal, expresszív erejükkel életszerű vonásokat kölcsönöznek az írott nyelvi szövegnek. Nagy számban vannak jelen a korszak nyelvében. Az írók alkalmanként használják a közömbös jellegű 'semmiség' helyett például a *kótyomfitty* ikerítést, valamint kifejezőbbnek, tömörebbnek találják az *encenben* (ma: *encsem-bencsem*) szót a 'haszontalan' időtöltés, illetve a szintén sokat használt *nyalánkodás/nyalánkság* helyett.

A hangutánzó és hangulatfestő szók szintén nagymértékben jellemzők a mindennapi beszédre, hiszen itt intenzívebben érvényesül a hangsor és a jelentés közötti reális kapcsolat. Az élőnyelviség szükségszerű velejáróiként ezek az elemek más stílusrétegbe átkerülve a szemléletesség kifejezésében kapnak sajátos szerepet.

A század hitvitáinak hevében gyakran szerepelnek a hangutánzók, hangfestő szók a csúfolódás, az irónia eszközeként is. A következő adat vizsgált igéje emellett jelentéstörténeti szempontból is érdekel: *eleybe iēnen a Pápás Papoc, nagy űc kerę/íteckel ... és nagyó kintórnálnac vala* MK 112b. A *kintornál* értelme ekkor a TESz. szerint 'egyfajta pengető hangszeren játszik' (I. 493.); a 'verkliz' jelentés csak a nyelvújítás utánra tehető. A szó jelentésének azonban a Heltainál olvasható analóg leírások, de a jelen adat kontextusa is kölcsönöz némi gunyoros árnyalatot, amely az éneklés módjára tevődik át.

A mindennapi beszéd megszólítási formáit is felleljük a szövegekben. Külön figyelmet érdemel a helyenként fölbukkanó latin vocativus jele; pl.: *Hatalmas király, Anactanabe, ellened feltámadott az Artaxerxes* NS 75. Heltai meséiben a *fráter* megszólítás szokványos, idegenszerűen a megszólított neve előtt áll; pl.: *Belé tekintuén a bac, monda: frater róka: Bezec is vólna ebbő innya* Fab 78.

2.2. Dialógusos közlésmód

A XVI. századi „írott-irodalmi” nyelvű szövegeknek többek között a dialógusos közlésmód biztosít szoros kapcsolatot az élőbeszéddel. A kor írója párbeszéddel színezi, szemlélteti, alkalmanként egészen közel hozza az

olvasóhoz a megidézett eseményt. A közvetlen megfogalmazás töredezettsége érződik a „szabálytalan” mondat szerkesztésben (vö. KÁROLY 1959; 388), az ÖK több helyén is; pl.: *Œ maga leanya I mas vratul valo I eszic az lenczébe, I ezt latvan Œ maga is eszic buaba benne* ÖK 187. Bornemisza a mondatban visszkapcsol, helyesbít, illetve pontosít – úgy, ahogyan az élőbeszédben szokás –, s ezáltal a leírt mondatban kevesebb szövegkohéziós elem lesz, az élőnyelv kihat a mondatok tagolódására, ezek szórendjére is.

2.3. A beszélt nyelv tartozéka az ismétlés és a halmazás is

Az élőbeszéd jellemzőiként nemcsak ritmust, zeneiséget visznek a szövegbe, hanem érzékeltetik a gondolatok előtolulásának spontaneitását, az írott nyelv szigorúbb rendjével szemben a lazább, a szétszórtabb struktúrát. Az alábbi Bornemisza-idézetben az élőbeszéd hangzását hivatottak visszaadni: *midŉn latnac az egyugyuc, Őkis kŉuetic monduan: Lám az Predikatoris reszeg parazna. Lám az Kiralyis fa kepet tiztel, es embereket imad, lám imezis amazis, imillyen amollyan* ÖK 91.

3. Frazeológiai jelleg

3.1. Európa-szerte nagy érdeklődés ébred e korban a közmondások, szólások iránt, hisz a korszak kiváló humanistái a stílus ékességének tekintik őket. Ezeket a törekvéseket csak erősíti, fokozza az ún. vulgáris nyelvek sajátos kifejezéseinek, szóképeinek, proverbiumainak keresése. Gyűjtemények sora jelenik meg nemzeti nyelven is, így Magyarországon Baranyai Decsi János *Adagiorvma* (1592) nyitja meg a szólás- és közmondásgyűjtemények sorát.

A vizsgált kor szépprózájának állandósult szókapcsolatait széleskörűen, a relatíve tág dimenziókat is felfedve elemezzük; figyelmünket ugyanis nemcsak a szólások és közmondások fogalmára, előfordulására korlátozzuk. Kutatási témánk szemszögéből hasznosabbnak tűnt egy átfogóbb, tágabb frazeológiai osztályzási rendszert felállítani, így a lexikalizálódott szókapcsolatoknak a kötöttség szintjén érvényesülő árnyalatgazdagsága jobban szemügyre vehető.

A frazeológiai egység (frazéma) alapegységként és egyben alapterminusként is szerepel a továbbiakban. Ez olyan állandósult szókapcsolat/szintagmatikus egység, amelyben az összetevő tagok kötöttsége különböző fokú, de elengedhetetlen kritérium. A vizsgált korszak frazeológiai készletéből kiemeljük a következő típusokat:

Analitikus szerkezetek Szólások és közmondások Szóláshasonlatok

3.2. Analitikus szerkezetek

Olyan névszóból és igéből álló szókapcsolatok ezek, amelyekben az igei elem a mellette álló névszóban (főleg főnévben) kifejezett cselekvés, történés (illetve egyéb valóságelem) végrehajtását, megvalósulását jelöli, ezért ezt az igei részt *operátor ige*nek is nevezhetjük. (HADROVICS *megvalósító igei szerep*nek nevezi az ilyen igei funkciót – vö. HADROVICS 1992; 345) Az ige jelentése tkp. elhomályosult, de a kor nyelvhasználatában érezhetően fontos stilisztikai, nyomósító szerepe volt. A leggyakoribb operátor ige: *tesz* (*kötést tesz* = 'megegyezik'; *választ tesz* = 'válaszol'; *támadást tesz* = 'támad'; *sebet tesz* = 'sebez' stb.) *vesz* (*szívet vesz* = 'megbátorodik'; *lelket vesz* = 'megbátorodik'; *sebet vesz* = 'megsebesül' stb.) *szerez* (*penát szerez* = 'büntet'; *frigyét szerez* = 'megegyezik' stb.) *vet* (*zabolát vet* = 'zaboláz', *mértékre vet* = 'mérlegel' stb.) *művel* (*támadást művel* = '(meg)támad'; *fogadást művel* = 'megfogad' stb.).

A szerkezetek szemantikai ekvivalensét – ahol ez lehetséges – egyszavas szinonima képezi. Ez egyben e szerkezetek későbbi sorsára is rámutat. (A mai nyelvhasználatban e szerkezeteket terpeszkedő kifejezéseknek tartanánk.) Annak ellenére, hogy az analitikusságra való törekvés általános jelenség e korszakban, az adatok szerzőnkénti előfordulása azt mutatja, hogy ezt az irányultságot Heltainál a német analógia még fokozza. Pl. *Sackmann machen 'zsákmányol'* tkp. 'zsákmányolást tesz' → a kor nyelvhasználatában: *zsákmányt tesz* (vö. TESz. III; 1208).

3.3. Szólások és közmondások

Az előmunkálatok során axiomatikusán elfogadtuk a jeles szóláskutató O. NAGY GÁBOR, a folklórkutató VOIGT VILMOS, a frazeológiai kapcsolatokat történeti szemszögből vizsgáló HADROVICS LÁSZLÓ elméleti eredményeit.

Kutatásunk természetéből eredően a nyelvtudomány felől közelítjük meg ezt a bonyolult, szerteágazó, a nyelvészeti vonatkozások mellett stilisztikai és folklorisztikai jellegű kérdéskört.

Korai nyelvállapotról lévén szó, esetenként nehéz elkülöníteni a valódi proverbiumokat a közkeletű állandósult kapcsolatokról; konkrétan: a

szólásoktól, az analitikus szerkezetektől, a közmondásokat az általánosan elterjedt szállóigéktől.

A frazéma vizsgálata kizárólag a tágabb beszédhelyzetben vagy szöveghelyzetben végezhető el. A szólás vagy közmondás teljes struktúrája, formája a kommunikációs kontextus függvénye.

A proverbiumkutatók megállapították, hogy mind a szólás, mind a közmondás a frazeológiai klisérendszer kategóriáiba tartozik. E frazeológiai klisék természet, funkció szempontjából különbözhetnek.

A szólás nyitabb szerkezetű, ún. „nyitott mondat” (FARKAS 1987; 211), értelme megkívánja, hogy a használatban kiegészüljön bizonyos elemekkel, a szólások tehát csak a beszédkontextusban nyernek teljes értelmet. A közmondás ezzel szemben „egy zárt klisére épül, úgynevezett teljes klisére, mely állandó elemekből áll és nem szenved lényegi változásokat a beszédben.” (VÖÖ 1989; 25) Ha a közmondások teljes klisék, a szólások csak részlegések lehetnek.

A szólás beépül a szóláshelyzetet kifejező mondatba, tehát a frazéma szerves részét képezi a mondatnak. Ez a típus fordul elő leggyakrabban, eleve rövid terjedelműek, főleg egypólusúak, s legtöbb közöttük az ígés szerkezet; pl.: *De mennel inkább fenic ellenünc fogokat, annal közel hozzac az vezedelmet feiekre* M 101; *Láttya vala, ogy annac vtánna minden nap az ayto el& kezdene l&nni a Magyaroknac* MK 98a.

Néhány esetben a mondatba beépülő szólás még inkább mondatrészszerpepet tölt be. Pl. *amit egy tikmony f< el& meg mondot, arrol ingyen f&em emlekezie* Dial Fla. A kor nyelvhasználatában már az időtartam képes kifejezésére használhatták a korábbi időszakban még nyilvánvalóan terjedelmesebb, jobban kifejtett szólást.

A szólás a mellérendelő viszonyban levő tagmondatok egyikét alkotja az alábbi példában: *Mind egy adam fiai vagyunk, es egy t&fiabol k&it&unk* Fab 30é. Az adatokban leginkább megtalálható a szintagmatikai kötődés valamilyen grammatikai jelölője is.

Alárendelő mellékmondatot is képezhet a szólástextus. Tárgyas alárendelés található például az alábbi adatban: *mind q&fi véltem, hogy ig& antal a feyed* Dial C5b.

A szólás ritkán szervetlen pozícióban, szintagmatikus kötődés nélkül is állhat. Tartalmi vonatkozásai mutatják az előző szövegegységhez való kapcsolatát. Pl. *Mi dolog, szaruas wram? Bizony igen meg izzattál. Nyil&án nem zs&ckal iyesz&itenec* Fab 44.

Többelemű szólástextus ritkán fordul elő. Ezzel szemben a közmondásoknál igen gyakori a többelemű (halmozott) forma. Gyakori jelenség a kételemű közmondásoknál, hogy az elemek különböző forrásokból valók, más-más szemantikai felépítésűek; közös vonatkozási alapjuk következtében azonban tudatunk mégis a hasonló mondanivalót, a rokon értelmű elvi tételt emeli ki belőlük, s ezt regisztrálja; pl.: *Azki mint gyónik, úgy oldják. I Szöveget szöggel kell kivenni.* Man 174. A kor szerzőinél gyakorta előfordul egy igazán népi proverbium és egy antik műveltséget feltételező szentencia egymás mellé helyezése: *Innen vagyon ama köz mondás, hogy többen hálnac az iuekbe es kupába, hogynem mint a folyo vizbe. Item: Többen!!! Ömeg a Bakhus, hogy nem a Mars* Dial D8b.

A kor írásgyakorlatában a magyar nyelvűhöz gyakran kapcsolódik latin nyelvű közmondás; főleg lezáró, nyomatékosító funkcióban: pl.: *Bolondnak bú járása. Stultronum plena sunt omnia* Man 175.

A vizsgálat folyamán azt is megfigyelhettük, hogy a szerző hogyan viszonyul az alkalmazott frazémákhoz, minek nevezi, hivatkozik-e ezáltal a „szokott mondás” bejáródott voltára, hivatkozik-e a régi nagy bölcserekre stb. A műfajra történő utalás szempontjából ismételten jelentős mértékben elkülönül egymástól a szólások és közmondások kategóriája. Ennek magyarázatát szintén a proverbium-típusok eltérő szintagmatikus kapcsolódásában kell keresnünk: a szólást sajátjának érzi a szerző, s ahogyan a szavakat, beépíti szövegébe, ellentétben a közmondásokkal, amelyeknek terjedelmesebb, zártabb felépítésű textusa hamarabb ébreszthet gyanút a szerzőség kérdését illetően. Az illető prózaíró természetesen nem azért utal az idézett bölcsre, vagy említi a „régí példabeszédet”, mert nem érzi sajátjának a proverbiumot, hiszen e korban még nem tettek lényegi különbséget egyéni lelemény és a köz által elfogadott kifejezésforma között; az író azért idéz, hogy ezáltal is nyomatékosabbá tegye gondolatait, hogy a hivatkozással felkeltse a figyelmet a bölcs és magvas mondás megőrzésére.

A vizsgált korpuszban a következő típusú műfaji megnevezéseket találjuk: *közmondás, közbeszéd, régi példabeszéd, köz példabeszéd, régi mondás, felvőit és szokott mondás.*

A XVI. századi próza minden műfajában találunk proverbiumokat. Legnagyobb számban Heltai Fab-ból került elő, de Magyarai vitairata és a Dial is jelentős e tekintetben. Legkevesebb proverbium a szépirodalom határsávján elhelyezkedő emlékiratokból adatható.

3.4. Szóláshasonlatok

A szóláshasonlatok olyan kéttagú kifejezések, amelyeknek első tagja ige vagy melléknév, ritkábban egész szerkezet; a másik tag pedig rendszerint *mint* kötőszóval bevezetett csonka módhatározói hasonlító mellékmondat. E proverbiumtípus szerepe a nyomósítás, fokozás. Pl. *vgy fel tölle mint a tüztől* M 240; *Louaniumba egy tanyito vgy orditot mint az ŐK halalakor* ŐK 168.

Gyakorta alkalmazzák a szóláshasonlatot gúnyos vagy pejoratív értelemben; ilyenkor az egész kifejezés annak az ellentétjét jelenti, amit az előtag a maga eredeti értelmében jelent. Pl. *Igen illik hozzá, mint bot a tegezbe* M 78.

Különösen ritka szóláshasonlatok is akadtak a szövegekben. Figyeljük meg a Macedóniai Sándor tetteiről szóló következő részletet: *Ieles fő vitezit reszegsegebe által verte, es az vian siratta, mint az Crocodillus* ŐK 215.

A hasonlat megértéséhez ismerni kell a krokodilkönyvek nagy múltú hiedelem-történetét. A XVI. századi nemzetközi proverbiumkincsben a *krokodilkönyvek* összetétel nemzetközi minta alapján kialakult tükörszóként sok nyelvben megtalálható. Decsi a latin *Crocodili lacrymae*t megkísérli közelebb hozni a nemzeti szellemhez, a közhasználatú képekhez: *Bizony igen farkas írás ez.* (Adag 1342.).

Decsi proverbium-adaptációját azonban jóval megelőzi az ŐK adata (1578), ami több szempontból is fontos. E hasonlat megjelenése fontos adalékul szolgálhat magának a kifejezésnek a jelentéstörténeti rögzítéséhez. A TESz. adatai szerint Erasmus gyűjteményének hatására a *krokodilkönyvek* szó sokáig a *ravasz lépre család* kifejezéseként szerepelt, s csak később vált a *képmutatás* jelölőjévé. Fellelt adatunk különossége ezzel szemben az, hogy jöllehet csak a *krokodil* forma található benne, a kontextusból a *sírás* fogalma kerül előtérbe, főleg pedig a 'képmutató sajnálkozás' konnotáció.

4. A képi ábrázolás nyelvi eszközei

A képes beszéd olyan kifejezésmód, amely szívesen és gyakran él szóképekkel – definiál a MStilÚ. (461). E kifejezésmód nyilvánvalóan a legkorábbi poétikai funkciójú stílusesszóközök közé tartozik.

A vizsgált kor szigorúan morális, oktatószándékú írásműveibe egyrészt a képes beszéd – Sylvester által is említett – össznépi jellege miatt kerülnek be elemek, hiszen a Bibliában, akárcsak a nép nyelvén is, gyakori a képi ábrázolásmód. Sylvester példáit idézve: a *szórolápat*, a *szérű*, a *polyva* szavak pusztai említése előhívja a bibliai esemény képét; s ha tekintetbe vesszük azt,

hogy a XVI. század embere közel áll a Biblia világához, akkor érthető az anyagunkban előforduló nagyszámú bibliai vonatkozású kép.

A képszerűség másik forrása a mindennapi élet. A mi népünk „Íl ilyen beszídvél naponkídv való szólásában” – mondja Sylvester, s ennek igazolásául a népköltészet virágékeihez nyúl példáért. Adataink között is gyakoriak az ember közvetlen környezetéből eredő állat-, növénymotívumok; de a makrovilág jelenségei is, a mitikus erejű elemek, égi jelek képei.

ZLINSZKY kétféle képet különböztet meg: a *megújított* és az *eredeti képet*. Vizsgált anyagunkat tekintve nyilvánvalóan be kellene vezetni egy olyan kategóriát, amely a kétféle típust megelőzi, illetve kiegészíti: az *alkalmazott kép* típusát. Leggyakrabban ugyanis valóban a köztudatban már élő, meglévő képeket alkalmazzák irodalmi műveikben. E képek nagy része a fordítás révén az egyetemes kultúrából érkezik, más részük az élőnyelv, a népnyelv szerves elemeként, spontán módon kerül be az írásművekbe.

4.1. A hasonlatrendszer

A XVI. századi próza képszerűségének legmarkánsabb jelensége a gazdag hasonlatrendszer. Szándékosan használjuk a *rendszer* kifejezést, mert egy kitűnően kiépített, sokoldalú, bonyolult hasonlatalkalmazási tendenciát tapinthatunk ki e korban, mindegyik képi láttatási módnál gazdagabbat és sokoldalúbbat.

A hasonlatok alkalmazásának aránya szerzőnként természetesen igencsak megoszlik, sőt ugyanazon szerző különböző műfajú, vagy más-más írói periódusban készült művében is változó a megjelenési arányuk. Pl. Bornemisza Péter – aki általában bőven alkalmaz hasonlatokat – az ÖK erősen moralizáló célzatú szövegrészeibe a megszokottnál is gyakrabban állít hasonlatot, főleg azért, hogy szemléletessé, meggyőzővé tegye mondanivalóját.

Vannak képek, amelyek felbukkannak mind a hasonlatrendszerben, mind pedig a metaforáknál. Ilyen ismétlődő kép mindkét típusban a bibliai *só* képzete, amelyet sokféle szituációban alkalmaznak; a *pók*, a *háló* az ördögi cselszövés szimbólumává növekszik a művekben, állandóan előkerülő, megújuló kép az *ördög rostája*, a *tűz*, a *tengeri szélvész* motívuma is stb.

Vizsgálataink során ADAMIK TAMÁS hasonlatelméletét vettük alapul. Ebből a tanulmányból meggyőződhattünk, hogy a hasonlat az egyik legvitatottabb stílus eszköz. ADAMIK több ismert stilisztikai összefoglalás hasonlatelméletével ellentétben a formai szempontú megközelítésben négy lényeges elemét említi a hasonlatnak: ezek a *hasonlított*, a *hasonló*, a *közös*

jegy vagy a hasonlóság alapja (tertium comparationis) és a hasonlítást formailag kifejező szó, kötőszó.

Fontos kérdéskört vet fel a hasonlított és a hasonló szintagmatikai felépítettségének, kapcsolatának, önállóságának az elemzése. A MStilÚ. szerint „e tagok megőrzik teljes önállóságukat” (443) – e rövid, tömör mondatból azonban nem tudni, hogy szemantikai vagy szintaktikai önállóságra van itt szó; a teljes jelző esetleg mindkettőre vonatkozhat. ADAMIK egyértelműen megállapítja: „A hasonló... szintaktikailag jobban beleépül a mondatba, mint a hasonló. Általában nem hagyható el” (ADAMIK 1978; 114).

Az alakilag teljesen kifejtett hasonlatok rámutató szava (utalószó) sokban segíti a hasonló és a hasonlított rész szintaktikai kötődésének a felismerését. Pl. *Œ maga mint az eleuen tuz olly volt volna* ÖK 122; *a feyem olyan volt mint egy fa* Dial E7b.

Egyszerű alaki szerkesztésűeken azokat a hasonlattípusokat értjük, amelyeknek a hasonlítottat kifejtő tagmondatra (mondattanilag ez a főmondat) nem tartalmaz utalószót, illetve egyéb hasonlításra utaló kifejezést. Pl. *Az Christus tudomanya penig mint az Palma fa* ÖK 182.; *az ŒdŒg alola ki enyeszic, mint az árnyec* ÖK 115.

Az egyenlőtlenül hasonlító mellékmondat mindig közöl valami újat a főmondatához viszonyítva, azt, amiben kisebb vagy nagyobb mértékű a járulékfogalom megléte. Ezt a mellékmondatban a hasonlító határozó fejezi ki a középfokú melléknevek, határozószók vagy az inkább mellett. Pl. *Az rŒst szolga artalmasb az rŒst loponal* Post 58B; *erŒsb vagyoc náladnál* Fab 56; *houa tŒbbel vétkezec: annyiuul inkab neuekedec* ÖK 165.

Feltételes hasonlítás van a következő sajátos jelentéstartalmú mondatban: *az parazt Numidaknac hazoc, ... hozuc es gŒrbe oldaluuc, mint ha haio derecac volnanac* Sal 17a.

A korszak prózájában néhány más módozata is érvényesül a dolgok szemléletes összevetésének. Itt vannak elsősorban a hasonlító tartalmú állapot-, mód- és mértékhatározóként mondatba épülő mondatrészek, amelyek anyagukban főleg a -képpen, -ként, -ul/-ül raggal vagy a gyanánt, módra névutóval szerveződnek. Pl. *paua modra gŒgŒén mentenec* M 138; *Egy barát szamarul ordított az predikalo szekbe* Post 163; *De az merŒŒég kŒjal gyanant vagyon* Sal 49b.

4.2. A metaforák

A hasonlat és a metafora egy ponton kétségtelenül találkozik: ez a *kifejezés szemléletessége*. Mindkettő olyan stíluseszköz, amely írói szemléletvilágról, alkotói felfogásról, teremtő elvekről tanúskodik (vö. J. SOLTÉSZ 1959; 179).

A képek vizsgálatakor fel kell tárnai a szó és a kép közötti összefüggéseket, mert más korok más képekben fejezik ki gondolataikat. Heltaira különösen érvényes az a jelenség, hogy írás közben megtetszik neki egy kép, s ezt azután variálja, továbbszínezi. Ebben a korban még ritka a nyelvi bravúrt is sejtető képszerűség, a szavak hangalakjával is manipuláló szerkesztés; pl.: *De nemellyeket is porzágból vőte ki, és a porból vette fel, kic igen ieles emberek lőtenec annac vőanna* MK 177b.

Igei metaforák: az *lelec mayd ki szakad belőe* ÖK 17; *Titkony tanácsot forralánac* MK 32b; itt legnagyobb számban azok szerepelnek, amelyekben elvont fogalom, természeti jelenség (gyakran képzelt lény), élettelen tárgy elevenedik meg. Ebben a típusban vannak a legmerészebb asszociációk. Pl.: *fertelmesség nyargal, adók úzik egymást, s bűn ráfut valakire, bor hajigál, beleheveredik a bűnbe* stb.

Az itt található igék között gyakoriak az ún. kinezikus igék; pl. *mórál, cellekézik 'cselleng', ballag, nyargal, futamik* stb.

Főnévi metaforák: a teljes metafora legegyszerűbb formája a predikatív szerkezettel kifejezett azonosítás, a tagok gyakran kapnak bővítményt: *gonq/ lator gyeker az irigyég* MK 111a; *Vendeg az giðedelem* M 247. Az azonosított és az azonosító közé valamilyen módosító jellegű, magyarázó szövegrészt helyeznek; pl.: *A korchoma ház, vgy mond, nem egyéb, hanem fœ e/zuç/ætneç es bolondnac ketretze* Dial K8a.

Az egyszerű főnévi metafora expliciten az azonosító részt tartalmazza; a kép eredetiségétől függően eltérő feszültségfokú a kontextusból, beszédhelyzetből kikövetkeztethető azonosított elem. Pl. *gyengenlepð, es tizfraniaro, bar/nyos, vduari pauaknak hidgyec el/æauokat* M 125.

Melléknévi metaforák: főleg jellemzésre szolgálnak. Pl. László Király = lágy (pásztor) MK 200a; a hazug ember = sima szájas Fab 50é; a képmutató ember = bélelt. A melléknévi metaforák nagy része állandósult szerkezetben található, vagy később válik azzá; pl.: *szűk reménység, tompa válasz, száraz könnyörgés* stb.

4.3. A jelzőrendszer

Nagy megterheltségű, változatos hangulati-szemléleti hatást ébresztő eszköz a jelző a korszak nyelvhasználatában. A vizsgált korpusz jelzőállományában jelentős többségben vannak a melléknévi, illetve melléknévi igenévi jelzők. Közülük néhányat (pl. a *szép*, *nagy*) gyakori előfordulása révén igencsak elkoptat a kor nyelvhasználat, közhelyszerű, pusztán dísznek véljük ma már az akkor nyilván jónak, szükségesnek tartott halmozásukat. Jóval kevesebb főnévi szófajú jelző található a szövegekben, közülük többenél folyamatban van a melléknévi, illetve a kettős: főnévi-melléknévi szófajává válás. Pl. a *vizsla* szó főnévi 'vadászkutya' jelentése mellé éppen Heltai fabuláiban alakul ki az 'éles szemű', 'fűrészdő' jelentésű melléknévi használat. Nagyszámú szerkezetről nehéz vagy lehetetlen megállapítani, hogy a kor nyelvhasználatában összetételnek vagy (jelzős) szoros szó szerkezetnek számítottak pl.: *duskaital*, *bábabeszéd* stb.

Főnévi minősítő jelzők.

Ezek közül anyagukban leggyakoribbak a hasonlítást kifejező főnevek: a *pokol* szó jelzőként való használata igen jellemző a korra pl.: *Hadiátoc el a tu pokol, /andéktokat* MK 51b.

Heltai nyelvi sajátosságai közé tartozik a *vizsla* szó melléknévi használata. Pl.: *Melly szépen hintozic a visla variu a szép disznónac a hátán* Fab 66.

Melléknévi minősítő jelzők.

A jelzőként szereplő melléknemek képző nélküli típusa nagy számban szerepel az adatokban. Közöttük számos kettős (főnévi-melléknévi) szófajú: *fene*, *barom*, *slejt*, *bő*, *marcana* stb. melléknévi-határozói: *hamar*.

Tipikus a *lágý-kemény* melléknév-szembenállás sokoldalú alkalmazása is: nemcsak *lágý darab kenyér*, *lágý fejedelem* van, hanem a *hír* is *lágý* (Sal 20a); a *kemény(ség)* szó nyomósító funkciója, a dolgok intenzitálásának, súlyának a kifejezésére alakult fordulata már a kódexekből jól ismert; egy adat Magyaritól: *dolgához, kemény /éren/éggel fog* M 194.

Egy-egy kifejezésről, nyelvi eszközről nehéz megítélni, hogy a XVI. századi használatban hordozott-e pejoratív jelentéstöbbletet, vagy csak a mai olvasó számára tűnik olyannak. Ilyen adat pl.: *Slejt nembol támadtál* szerkezet Heltai Krónikájában (146a).

Tömörítő jellege miatt érdemel figyelmet a *pozsgás* jelző alkalmazása a korban: *tiztes posgas iffíu koraban...* Post 160b. A *pozsgás* jelző e kontextusban magába sűrítette a jelzett szót is (*pozsgás arc*), hiszen a *pozsgás* szónak az ifjú korhoz kötése magábanhordozza a következő asszociációt: aki ifjú → egészséges → *pozsgás arcú*.

Melléknévi igenévi minősítő jelzők.

A folyamatos melléknévi igenevet sokféle jelentés kifejezésére, gyakran halmozva használják a kor írói. Pl. *Ezec immar kéz kenyér euđ has hizlalo, Jelec vęziđ czalard atyac* M 88. E típusú jelzőknél számos állandó jelzős szerkezetet alkot a jelzett szóval pl.: *mulató és móráló házak, prédáló és lézөгő latrok, csácsogó asszonynepek, fekete tyúkászó vitézek* stb.

A befejezett melléknévi igenév az előbbinél kevesebb alkalommal szerepel jelzőként. Vannak hétköznapiak, megszokottak pl. *elkeseredett* (szfv), *felfuvalkodott* (szfv); metaforikus a *condorlik* 'rongyos lesz' igéből képzett igenév alaptaghoz rendelése a következő példában: *valami tзondorlot Hertzeķęgre be vitteneć vólna* MK 144b.

5. A szinonímia funkciója

A szinonimika a stilisztika egyik legsajátosabb területének számít, hiszen a nyelvi tények közötti válogatással, majd a legmegfelelőbb nyelvi elemnek a kiválasztásával a stilisztika alapítéleteit érintjük.

A jelentéstan a szinonimahasználat kérdéseit a *felcserélhetőség* ténye felől közelíti meg. E felcserélhetőség azon alapul, hogy a szinonimák denotatív jelentése azonos. A közöttük levő különbség leggyakrabban az emocionális jelentésben van (vö. KÁROLY 1970; 81).

A választás, illetve választhatóság XVI. századi körülményeit, szabályait egyrészt a ránk maradt művekből, vagy pedig a gyéren fellelhető korabeli megjegyzésekből, a más nyelvi (főleg latin) minták elemzéséből lehet rekonstruálni.

A szinonimahasználat XVI. századi állapotát nagyban befolyásolhatta a kódexirodalom stílusának több eleme: az explikáló részletezés, a halmozás különféle formái, a fokozás.

Az általunk vizsgált korszakban már nagyobb fokú tudatossággal történik a szóvariálás, -halmozás, a szinonim szerkezetek közötti válogatás. Az erős érzelmi exponáltságú situációban azonban a kor írója akaratlanul is egyféle eksztatikus „mindent kimondani” alapélményt érvényesít; az így létrejött szinonimasorokra inkább jellemző a túlexponáltság, némi modorosság, mint a tudatos és racionális elemválogatás ténye.

A kor írójának szemszögéből e törekvés egészen másként fest, mint a kései utókor megítélésében. Bornemisza például az olvasóra tett befolyás, ráhatás kitűnő eszközét látja a felsorolás additív technikájában. Ennek szellemében az ÖK-ben számtalan helyen árnyalja a gonoszság, az emberi gyöngeségek, a bűn átkát szinte végeláthatatlan részletező szóhalmazsal.

Az additív módon építkező halmozás mellett továbbél e korszakban az ősi paralelizmus egy másik kialakult formája, a *vagy*, *avagy*, *azaz* kötőszóval összekapcsolt vagylagos szerkezetek típusa. E típus Heltainál például szinte teljes egészében értelmező funkciójú, a latin megfelelőt magyarázza. Pl. *Kalman mindenut vele hordozza a Breuiart, auagy /folq/emas kőnyuet* MK 45a; *meg épüete a /sep Librariát, auagy Kőnywtartoházat* MK 168b stb.

A kizárólag magyar nyelvű rokon értelmű szavakat főleg és kötőszóval kapcsolják, illetve csak a vessző jelzi közöttük a kapcsolatot; pl.: *az wrackal tanátskozni és tractalni kezde* MK 94b; esetenként e formai eszközök is hiányoznak: *az czirkeket az Tyuc kis fiait neeztec, mikeppen sítvac czipegtec anyoc környül* Post 530B.

6. A kor nyelvhasználatának tipikus lexikai vonásai

A változó, átalakuló élet új fogalmainak, jelenségeinek kifejezésére többféle szóalkotási módon bővül ekkor a szókincs. Közülük a változásra igen érzékeny – és éppen a vizsgált korszakban mindinkább növekvő szerephez jutó – szóösszetétel lehetőségeit, típusait elemezzük részletezőbben.

A korpusz anyagában helyenként nehéz megállapítani, hogy két vagy több szó összetételt vagy szintaktikai szerkezetet alkot-e. (vö. BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1978; 334) A helyesírás ingadozó, ennek alapján nem dönthető el a szó összetétel volta. A szerző szándéka is fontos tényező lehet egy-egy esetben; pl. Heltai a *szegény ember* szintagmát gyakran a többi jelzős szerkezeteknél állandóbb érvénnyel alkalmazta; az ilyen esetek átmenetet képeznek a szószerkezet és az összetétel között.

A differenciálás nehézsége fokozottan vonatkozik azokra a mai nyelvállapot szempontjából tautologikusnak felfogható szintagmákra is, amelyek feltételezhetően ekkortájt vannak szemantikailag átalakulóban; egyik tagjuk tapadásos jelentésátvitellel az egész szerkezet jelentését magába sűríti; pl.: *hintq/éker* Fab 15; *tolcha wýz* Pesti 3.f.; *szapor esső* Post 27; *folyo vizek* Sal 16a stb.

Az adatok egy tisztázandó rétegében az összetételi tagok szintaktikai állandóságot mutatnak, jelentéstani és morfológiai szempontból azonban szokatlanok; pl.: *elkoborlác mind az Egyház marhákat* MK 34a; */sep te/te es ortzaia allq/á* legyen Ae A4b; *az /fen az /tāle valo el /zakadaq/ért, ellen/ég kezben* M 217.

Az átmeneti jelleg főként a jelzős szerkezetekre vonatkozik, ezek „összetett szóvá való sűrűsödésével folyamatosan találkozhatunk a nyelvtörténet során.” (MNYTNY. I; 525)

Valamely szerkezet összetett szóvá való sűrűsödésének átmeneti fokozatai vannak: szoros szószerkezet – összetett szó előzmény – összetett szó. Pl. hevében és hóban – hében hóban – hébe-hóba.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

A XVI. századi széppróza művelői a fordítás révén egyszerre merítenek a nemzetközi motívumokból, fabulákból, az elbeszélő mintákból általában, s ugyanúgy a sajátosan hazai, népi hagyományokból. Jó példái e jelenségnek Bornemisza prédikációi, amelyekben a személyes élmények mellett ott vannak az antik kultúra elemei, a bibliai témák és a profetikus alakok intelmei is.

A gazdag állományú frazeológiai készlet egyik erőssége a vizsgált irodalmi nyelvnek. A tipikus szerkezetek, sztereotip fordulatok olyannyira felismerhetővé teszik a XVI. század prózanyelvét, hogy műfajtól, szerzőtől függetlenül relatíve összefüggő képet alkothatunk ezekből az elemekből.

A különböző művekben párhuzamos szövegrészeket találunk. Ugyanazt a vándormotívumot, legendát, csodás eseményt, valós vagy mondákból előlépett hőst különböző szerzők igen eltérő műfajú, illetve funkciójú műveikben színezik, árnyalják tovább. Ilyen hagyományozódó, illetve vándormotívum vagy téma pl. a *családos ember története* (Fab; ÖK), a *tisztartónak szegődő ördög* (Fab; ÖK), a *szakállát tépő török császár* (MK, Szabács Viadalja), a *pelikán-mítosz* (Post, Apor-kódex), a *róka és a sajt története* (Ae, Fab, ÖK), *Mátyás király hőstette Sabác ostromakor* (Szabács Viadalja, MK) stb. Ezek az eltérő terjedelmű párhuzamos szövegegységek különösen fontos nyelvhasználati, stilisztikai adatokat nyújtanak; maga az összevetés módszere viszont jó alapot biztosít az egyéni jellemzők megragadásához. Heltai és Pesti azonos tartalmú fabulaszövegeinek összehasonlító elemzéséből a következő megállapításokat vonhattuk le: Heltai stílusa részletező, halmozó, sok jelzőt, szinonimát, dialógust és frazémát alkalmaz, fabulaépítése strukturált, az azonosulás, beleélés magas fokát mutatja; ezzel szemben Pesti szövegépítése tömör, ellentétekben és idézési formákban gazdag, ugyanakkor színtelenebb is, valamint jobban ragaszkodik az eredetihez, elbeszélő modora higgadt, distanciát megtartó.

IRODALOM

- ABAFFY 1953: ABAFFY ERZSÉBET, Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban: MNy. XLIX. 28-35.
- E. ABAFFY 1983: ABAFFY ERZSÉBET, Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban: Areális nyelvészeti tanulmányok. Budapest, 1983. 113-81.
- ADAMIK 1978: ADAMIK TAMÁS, Megjegyzések a hasonlatelmélethez: FilKözl. 1978/2. 113-27.
- BÁRCZI 1966: BÁRCZI GÉZA, A magyar irodalmi nyelv kialakulása: MNyj. XII. 3-21.
- BÁRCZI 1975: BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1975.
- BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1978: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Budapest, 1978.
- BORZSÁK 1960: BORZSÁK ISTVÁN, Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok). Budapest, 1960.
- FARKAS 1987: FARKAS FERENC, Szókészlettan: Magyar nyelv a tanítóképző főiskolák részére, Budapest, 1987. 210-17.
- GERÉZDI 1948: GERÉZDI RABÁN, Irodalmi nyelvünk kialakulásáról: Magyar Századok. Budapest, 1948, 52-68.
- HADROVICS 1992: HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar történeti jelentéstan. Budapest, 1992.
- KÁROLY 1959: KÁROLY SÁNDOR, Egy XVI. századi írónk nyelvéről (Bornemisza Péter): Iskolai nyelvművelő. Budapest, 1959. 381-91.
- KÁROLY 1970: KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970.
- KERECSÉNYI 1937: KERECSÉNYI DEZSŐ, Humanizmus és reformáció között: Magyarságtudomány 1937. 132-65.
- MNyTNY. = A magyar nyelv történeti nyelvtana I–III. Budapest 1991–1995.
- J. SOLTÉSZ 1959: J. SOLTÉSZ KATALIN, A hasonlat és a metafora nyelvi kifejezőmódjai Babits Mihály fiatalkori verseiben: Nyr. LXXXIII. 170-92.

SZABÓ 1968: SZABÓ EDE, Ajándék a nemzetnek: A műfordítás. Budapest, 1968. 209-75.

VELCSOV 1978-79: VELCSOV MÁRTONNÉ, Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben: Néprz. és Nytud. XXII–XXIII. Szeged, 47-70.

VÖÖ 1989: VÖÖ GABRIELLA, Igaz ember igazat szól. Bukarest, 1989.

SZAKDOLGOZATOK

BENCE ERIKA

A DALBETÉTEK DRAMATURGIAI SZEREPE A NÉPSZÍNМŰVEKBEN

BEVEZETÉS

Stilizáltság, népiesség, melodráma: népszínmű

A XX. század első évtizedeiben, azaz a népszínmű ún. fénykorát követően keletkezett összefoglaló irodalomtörténetek (köztük Horváth János és Szerb Antal munkái) már nem annyira a műfaj lényegi meghatározására, értelmezésére törekedtek, mint inkább a magyar drámairodalom fejlődésfolyamatába történő értékelő elhelyezésére. Ahhoz a megállapításunkhoz, miszerint Horváth János csak részben értette (a népiesség szemszögéből), míg az urbánus beállítottságú és műveltségű Szerb Antal nem értette meg a népszínmű világát, több – a társadalom változásaiból következő – magyarázat fűződik. A népszínmű fejlődése szempontjából fontos, teremtető reformkor, a nemzeti tartalmú darabokat igénylő elnyomatás és a különlegességet kedvelő kiegészítés időszakát (valójában a magyar romantika korszakát), a kilencvenes évek „józan és prózai levegője”¹ követte; a naturalizmus „élethűség”² követelő látószöge, majd a realizmus „szemüvege”³, amelyen keresztül „nagyon torzul festett a népszínművek idealizált parasztvilága”⁴, hogy a XX. század modern irodalmi törekvései még annyira se kedvezzenek a műfaj létének és alakulásának.

Szerb Antal szerint a népszínmű olyan darab, melyben „népi alakok enyhébb drámai mese keretében népdalokat énekelnek”. Ugyanitt⁵ utal a mese fontosságát meghaladó zenei betétek szerepére („Eleinte a mese volt fontosabb, később az ének”⁶), s a népi alakok valótlanságára e művekben: „A népi alakoknak nincsen más bánatuk, mint ami nagyon jómódú embereknek is szokott lenni: szerelmi komplikációk, féltékenységek, házassági háromszögek, melyekbe csak itt-ott keveredik valami adomaszerű korrajz mozzanat, obsitos és hasonló alakok. Olyan népszínmű nincs, ahol a népnek ne lenne pénze, ahol a nép másként, mint egyszerű, de nyugodt megélhetési viszonyok közt élne”⁷. Úgyhogy Szerb véleménye szerint a népszínmű (Móricz falusi témájú drámái kivételével) értéktelen és érdektelen, hamis népi

jelleget bemutató (pl. Bartók és Kodály népdalai helyett műdalokat felvonultató) alkotásokkal azonos, ahol a magyar paraszt egy „boldog Árkádia”⁸ lakója. Azért furcsa számunkra az irodalomtörténész ezen sarkított ítélete, mert esszéjében épp Hevesi Sándorra hivatkozik, aki tanulmányaiban kimutatta ugyan a népszínmű műfajának negatívumait, idegen elemeit, ugyanakkor elmélyült kutatásai révén a műfaj belső törvényszerűségeire is rámutatott, melyeknek fényében e művek műparaszt világa másként hat ránk, s a betoldott dalok szükségszerűségét is megértjük.

Hevesi Sándor A régi népszínmű és a magyar nóta, a Parasztok és műparasztok a színpadon, valamint A drámaírás iskolája⁹ című tanulmányaiban foglalkozik a kérdéssel. Itt a népszínművet a francia melodráma leszármazottjának tekintve rámutat arra, hogy az ilyen típusú színpadi mű alakjai „nem élő organizmusok, hanem a szituációhoz megszerkesztett mechanizmusok”¹⁰. Következésképpen parasztábrázolásában sem az a lényeges, hogy népi alakjai valóság-hűek-e, hanem hogy igazi emberek-e („A színpadról a parasztot csak akkor hisszük el, a parasztban csak akkor tudunk gyönyörködni, ha embernek érezzük és látjuk, nem pedig csinálmánynak, sőt csodabogárnak.”¹¹), s hogy a néző őket saját magával szemben paraszt figurának érzi-e. E színpadi műveknél – s eredetük Shakespeare-ig vezethető vissza – a környezet – miként azt Hevesi megállapította – nem megfigyelési objektum, hanem ürügy. A népszínmű falusi-parashti világa például ahhoz szolgáltat alkalmat, hogy a népköltészet értékei, mindenekelőtt a népdal (vagy a népies műdal) színpadon előadhatóvá válják. Ha e műfaj meghatározó sajátosságának fogjuk fel stilizáltságát, irreális természetét, akkor a zenei betétek – még ha semmi közük is a cselekményhez – nyomban kifejezővé válnak. „A régi népszínművek általában csak a maguk stilizáltságában eleveníthetők fel, s ma sem szabad megkívánni tőlük azt, ami sohasem volt meg bennük, de nem is szabad kiírtani belőlük azt, aminek hatásuk egy nagy részét köszönhetik: a népdalt, a magyar nótát.”¹²

Mind Hevesi, mind Horváth János, a magyar népszínmű dalbetéteit a „népies magyarság ideáljához”¹³ kapcsolja, azaz Horváth a romantikus kor drámairodalma „legmagyarabb ágá”¹⁴-nak mondja a műfajt, amely magyar népi hagyományokra támaszkodik. A Horváth János-i értelemben vett népiesség pedig összefügg a népi hagyományokhoz (mit nagyon sokáig nem különböztettek meg a régi fogalmától) fordulás szándékával, a tudatos hagyománykeresés és -teremtés költői tétével.

Stilizáltsága és népiessége mellett a népszínmű melodramatikus eredetének is – bár áttételesen – van köze dalbetéteihez. A legtöbb (talán a *Piros*

bugyellárist kivéve) csak mellékalakjaiban és epizódjaiban *népi természetű*, míg a főszereplők és a hozzájuk fűződő cselekményszál inkább melodramára emékeztet; cselszövesekkel, intrikákkal, féltékenységgel, érzelmi kitörésekkel telt történetük ugyanis a melodráma eszköztárából építkezik, s érzelmi-lírai telítettségük a dalszerű beszéd felé veti a szereplőket. Ezért van, hogy Göndör Sándor, Feledi Boris, Kis Rózsi, Andris, Veres Ilona, Laci és a többiek vagy énekelnek, vagy pedig „prózába tördelt népdalokban”¹⁵ beszélnek.

E dolgozatban a népszínművek – stilizált-irreális jellege, hagyománytisztelő népiessége és melodramai előzményei eredményezte – *népdalbetéteinek dramaturgiai szerepe* kerül vizsgálat alá, s ez a következő népszínművek példáján történik:

Szigligeti Ede: Szökött katona

Csikós

A cigány

Szigeti József: A vén bakancsos és a fia a huszár

Csepreghy Ferenc: Sárga csikó

Abonyi Lajos: A betyár kendője

Tóth Ede: A falurossza

DALBETÉT ÉS DRÁMA

A népszínművek dalainak legnagyobb része nem népdal, hanem népies műdal, melyeknek sokszor szerzője is ismert (pl. Egressy Béni, Szerdahelyi József, Szentirmay Elemér, Doppler Károly stb.), s vagy népszerűségük folytán kerültek a darabba, vagy általa lettek közismertté (pl. mert Blaha Lujza énekelte őket).

Nem baj, ha a népszínművek parasztjairól nem tudjuk elhinni, hogy valaha is dolgoztak. Nem azért születtek, hogy dolgozzanak, hanem azért, hogy daloljanak nekünk és elbájoljanak bennünket, mint a régi pásztortjátékok kecses alakjai, akik selyem-mezőkön gondosan fésült bárányokat őriznek” – írja Hevesi Sándor már idézett, *A régi népszínmű és a magyar nótá című tanulmányában*. A dolgozatban vizsgált zenei betétek nagyobb hányada valóban inkább gyönyörködött, hangulatot ébreszt, azaz nem a helyzetekből következik, s inkább megállítja a cselekménysort, mintsem továbbépíti. Különösen vonatkozik ez a népszínművek egyes szereplőinek *elbeszélésértékű* (tehát a drámaisággal antagonisztikus) *közléseit* oldó daltörödékekre, amelyek átmenet nélkül következnek a szövegből és olvadnak ismét beszéddé. Pl. Laci *A vén bakancsos... -ban* (Első felvonás, 6. jelenet), amikor azt beszéli el, hogy mit tenne, ha katonának kellene mennie, akkor a Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok... kezdetű népdalra fakad, majd prózai kérdésekkel folytatja.

Ugyancsak daltöredékeket iktatnak beszédükbe a szereplők, amikor valamely tanmese, jótanács, utalás elbeszélését, terjedelmes elmondását kerülik el. Így: Lajos a *Szökött katoná*-ban (megkönyörkezve Julcsát) a Három alma, meg egy fél... kezdetű dallal figyelmezteti, ha válogat, pártában maradhat, amire Julcsa ugyancsak dalban felel. Szerelmi vágyakozását, szerelmének mértékét fejezi ki, beszéli el és bizonyítja dalban a *Csikós* Andrisa a Repülj, fecském, ablakára... kezdetű dalban, majd prózába fordított, de lírai telítettségű, a népdalszövegek fordulatait felvonultató vallomásban folytatja (pl. „Aztán bele-belekiáltottam a szélbe édes nevedet; mert azt hittem, meghozza azt ide falutokba. Mikor aztán épen nem tudtam, mi lel, s repülni szerettem volna hozzád angyalom: a legvadabb csikó hátára vetettem magamat...”). Ugyancsak ezt a szerepet tölti be a *Sárga csikó*-ban Laci anyjához intézett éneke (1. felv., 5. jel.) („Dombon van a házam...”), amelyben szerencsáját ecseteli.

Az előbbi példákhoz hasonló (tehát a hangulati-érzelmi szférába lendítő) szerepet töltenek be a színművekben, azok a dalok, amelyekben egy-egy szereplő önnön lelkiállapotára utal, így fejezi ki érzéseit. Számos példa között, ilyen Andris dala („Végig mentem az ormódi temetőn...”) a *Csikós*-ban (II. szak. 10. jel.), Göndör Sándor terjedelmes, a szerelmi csalódás, a magányosság érzését kifejező (az előbbivel együtt a sirva vígadás magyaros szokását is sugalló) éneke *A falu rossz*-ban (Második felvonás, 5. jelenet). Ide tartoznak azok a dalok is, amelyek egy-egy drámai szituációt zárnak le, nyomatékosítják következményét (természetesen a fordítottja is érvényes, a jelenetet kezdő, és az eseményeket sejtető dal), ugyanakkor meghatározott érzelem (a vélt hűtlenség miatti csalódottság, a búcsú, az elválás, a szerelmes távolléte kiváltotta epekedés) fűződik hozzájuk: a *Szökött katoná*-ban Gergely és Julcsa búcsúja az első szakasz végén, mibe Lajos gonoszkodó, számító rigmusa ékelődik; a Magasan repül a daru... című (Szerdahelyi által szerzett) dal a szerelmesek elválását nyomatékosítandó (II. felv., 2. jel.), a *Csikós*-ban, s Rózsi búcsúzkodása falujától és szerelmi fogadalmára („Édes falum határa;/Itt hagylak nem sokára;/De itt marad a szívem/Kedvesemnél bilincsen.”) a 6. jelenet végén; Pesti búcsúja *A cigány*-ban, amikor katonának megy (I. felv. 11. jel., „Seprik a pápai utcát...”); Ilon lemondóan szomorú éneke *A vén bakancsos*... -ban, amelyben a halál gondolata is felvetődik („Estefelé, ha lefekszem kilenckor...”); Sándor dala a vándorúton („Megátkozott engem az édesanyám...”, III. felv., 4. jel.), *A falu rossz*-ban stb.

Az általunk vizsgált népszínművek főszereplői valamennyien akadályozott szerelmesek, akik csak külsőségekben (pl. viselet) népiek, cselekedeteik, gondolataik, érzelmeik a melodráma színpadára sorolja őket. Így Hevesi¹⁶ megállapítja, hogy Szigligetinek a korabeli kritika által népszínműként

értékelt darabja, *A lelenc* felvonultatja előttünk a francia melodráma valamennyi alakját és kellékét: úri csábító, kitett csecsemő, törvénytelen gyermek, jó családból való haramia, az üldözött ártatlanság stb. Kivételnek csak *A falu rosszá*t tekinti. Az „üldözött ártatlanság” motívuma szinte minden jelölt népszínműünkben felmerül, a *Szökött katonától A falu rosszá*ig. S mint a melodramák hősei, e darabok szerelmesei sem beszélgetnek másról, mint a szerelemről, s ezt kivétel nélkül dalban teszik, vagy dalszerű beszédtrödékek formájában. Így vall szerelmet Gergely Julcsának a *Szökött katoná*-ban, így mondják el egymásnak érzelmeiket Andris és Rózsi a *Csikós*-ban, s üzennek egymásnak az együttlétben megakadályozott fiatalok *A cigány*-ban, amely jelenet (Peti és Évi énekes párbeszéde az I. felvonás 8. jelenetében) az egyik legteljesebb, legtalálhatóbb az ilyen típusúak között. Az említett célnak felel meg Laci és Ilon szerelmi kettőse *A vén bakancsos*... -ban (I. felv., 8. jelenet), ilyen a *Sárga csikó*-ban Erzsike és Laci szerelmi vallomása (II. felv., 4. jelenet). Ez utóbbi dalait Szentirmay Elemér szerezte, mint *A falurossza* címadó dalát is.¹⁷ Bátki Tercsi és Feledi Laci is dalban évődik egymással, de még érdekesebb e szempontból Göndör Sándor és Finum Rózsi találkozása e színműben, amikor a dalokban rejlő szekundér jelentéstartalmak „kibontása” által szakítanak egymással.

Dramaturgia szempontból fontosabb a népszínművekbe ékelődő nép- és műdalok tér- és időjelző szerepe, amely a drámai cselekményfolyam lehetőségeit is meghatározzák. Zenei betét a vizsgált népszínművekben csak falusi környezetben kötődik, csak a népi miliő teremthet alkalmat a daloláshoz. Jellemző példája ennek Abonyi Lajos *A betyár kendője* című műve, ahol a cselekmény nagyobb része városi környezetben játszódik, s ahol nem hangzik el ének még a falusi környezet nevelte szereplők szájából sem. Ugyanez vonatkozik Szigligeti *Szökött katonájára* is. A térjelző szerepnél még hangsúlyosabb a dalok időjelző szerepe, különös tekintettel azokra a dalokra, amelyek a drámai mű ún. kettős idejéből a valóságos időre vonatkoznak, mi több, annak előzményeit mondják el dalban, mivel a színpad nem tűri az epikus elbeszélést. Ezek a dalok rendszerint jelenetnyitó helyet töltenek be. Utalnak a főszereplők közötti szerelem kialakulására vagy meglétére, az akadályozottság okára, a szereplők társadalmi hovatartozására, anyagi helyzetére. Ilyen dalokból (Róziéból és Petiéből) szerzünk tudomást a cigányok alávett helyzetéről *A cigány*-ban, ismerjük meg Andris és Rózsi szerelmének előzményeit a *Csikós*-ban, s Finum Rózsi erkölcsi bukásának okát *A falurosszá*-ban.

A cselekményfolyamhoz szorosabban kötődnek azok a dalbetétek is, amelyek egy-egy szereplő jellemét sugallják, mutatják be, hisz ebből drámai

helyzetek következhetnek. Példaként említhetjük Gémesi önjellemző dalát („Fehérvári hármas határ/Magam vagyok benn a betyár...”) a *Szökött katona* I. felvonásának 7. jelenetében, vagy a cigány kovács dalát Szigligeti másik népszínművében. Különösen fontos e szempontból *A betyár kendője*-nek néhány dalbetéte, amelyet Zsófi énekel magáról, s szeszélyéből, kacérságából érezzük ki Bandi bűnös tettének motivációját.

Olyan dalbetét, mely organikusan kötődik a drámai cselekményhez, abból szövődik illetve tette válik, csak igen kevés van ezekben a színművekben. Ezek közül ki kell emelnünk a megtébolyult Rózsi dalait, amelyek Gyuri és Évi kézfogójának megakadályozásában játszanak szerepet, hisz Évit cselekvésre (a menyasszonyi koszorú letépésére) ösztönzik (*A cigány*). Gesztussá alakuló „szó”, beszéd-szöveg szerepét töltik be azok a dalok is, amelyeket Göndör Sándor hall ki Felediék házából, minthogy a gyilkosság szándékát érleli benne (*A falu rossza*), s a fonóba igyekvő lányok gyilkosságot megidéző dala *A betyár kendőjében*, amely közvetlenül hat Bandi lelkiismeretére. Csak részben jellemezhető így az a játékdal, mely a *Csikós*-ban hangzik el, s amelynek ürügyén Asztolf meg akarja csókolni Rózsit maga ellen fordítva így Andrist. Ilyen szerepet játszanak ugyanezen darabban a vénasszonyok kocsmai dalai is, amelyek magukra vonják Andris figyelmét, s így tudhatja meg, mi történt szerelmének családjával.

Egyes dalok komikus hatást keltenek, karaktercsúfoló funkciót töltenek be. Legjellemzőbb e szempontból *A vén bakancsos...* „A kincs, a kincs, a mindenünk...” (ez ugyanakkor előreutaló szerepet is betölt a drámai cselekménysort illetően), „A kocsmáros haragos, dum”... kezdetű dal, s Frici katonadala ugyanebből a darabból. Feszültséget old a *Csikós*-ban Rózsi „Azért hogy kend kicsinyt ragyas...” kezdetű dala is.

Meghatározott helyhez és alkalomhoz kötődő dalok: toborzók a *Szökött katonából* és *A vén bakancsos...*-ből, munkadalok az elsőként említett színműből és *A cigány*-ból, valamint a *Csikós* játékdala.

BEFEJEZÉS

Dalbetétek – a népszínmű előzményei és a falusi dráma

Csokonai Vitéz Mihály 1793-ban, tehát jóval a népszínmű létrejötte előtt, *Tempefői*-jében „felülmúlhatatlan remekléssel” népmesét mesélt el, s egy hajdúval dalt énekeltet („Dorog hajdúváros Tiszán túl”). A *Karnyóné* Boris szolgálója is énekel („Csurgói kincsem! hallo-d-é”), Kuruzs pedig népi rigmusokat mond. Mindezt Csokonai népiességének bizonyítására éppúgy szokás érveként felhozni (mit aztán Horváth alaposan meg is cáfol), mint az

említett művek népszínmű-előzményként való bemutatásához is alkalmasak. S ha a költő nem is volt tudatos népies alkotó, s színdarabjai is csak nagyon korai előzményei a dalos népszínműnek, azért mindkét jelenség fejlődéslehetősége benne volt Csokonai költészetében, művészetében.

A népszínmű közelebbi előzményének tekintett Peleskei nótárius, Gaal műve, már több rokonságot mutat a Szigligeti teremtette műfajjal, s nemegy dala a későbbi népszínművekbe is bekerült.

Az irodalom fejlődéstörténetében bekövetkezett változások, így a naturalizmus térhódítása, a népszínmű sorsát is megpecsételték. Főleg a zenei betétek („az indokolatlan nótázás”) vált alkalmazhatatlanná. Mindezek a folyamatok új jelenségekkel váltották fel a népszínmű műfaját: megjelent a népies daljáték (Kacsóh Pongrác: János vitéz) és a falusi dráma (Gárdonyi Géza: A bor és Móricz Zsigmond: Sári bíró). A zenei rész itt már új, más jelentőséggel bír, s gyönyörködtetés és hangulatkeltés helyett a cselekménysodrás organikus része. Kár, hogy szinte egyiknek sem, sem a népies daljátéknak, sem a falusi drámának nem akadt folytatója. S az utóbbi még a közönségnek sem tetszett túlságosan, Szerb Antal szerint azért, mert az „igazi magyar népet” mutatják be, mert kevésbé hasonlít A falu rosszához és a Piros bugyellárisához, de semmiképp sem a nagy „cigányprímásokhoz”.

A népszínművek jegyzéke:

1. Abonyi Lajos: A betyár kendője. Magyar drámaírók, 19. század. Szépirodalmi, Budapest, 1984
2. Csepreghy Ferenc–Sulhóf József: Sárga csikó. Testvériség-egység Könyvkiadóvállalat, Újvidék, 1951.
3. Gárdonyi Géza: A bor. Gárdonyi Géza munkái, Dante, Budapest
4. Móricz Zsigmond: Sári bíró (újságkivágás)
5. Szigligeti József: A vén bakancsos és a fia a huszár. Biblioteka, Budapest, 1957.
6. Szigligeti Ede: A szökött katona. Szigligeti Ede munkái. Franklin, Budapest
7. Szigligeti Ede: A cigány. Táncsis, Budapest, 1957.
8. Szigligeti Ede: Csikós. Franklin, Budapest, 1909.
9. Tóth Ede: A falurossza. Magyar drámaírók, 19. század. Szépirodalmi, Budapest, 1984.

IRODALOM

1. Hevesi Sándor: A drámaírás iskolája. Gondolat, Budapest, 1961.
2. Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.
3. Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978.
4. Képes magyar irodalomtörténet. Beöthy-Badics, Athenaum, Bp., 1907.
5. A magyar irodalom története, III. kötet. Pándi Pál. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.
6. Nemeskürty István: Diák, írj magyar éneket. Gondolat, Bp., 1983.
7. Pukánszky Kádár Jolán: A drámaíró Csokonai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1956.
8. Székely György: Színjátéktípusok dramaturgiája. Színháztudományi Intézet, Bp., 1965.
9. Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Magvető, Bp., 1982.

JEGYZETEK

- 1–4 Hevesi Sándor: A régi népszínmű és a magyar nóta. In: A drámaírás iskolája, Bp., 1961.
- 5 Szerb Antal: Klasszicizáló és népies színpad. In: Magyar irodalomtörténet, Bp., 1982.
- 6–8 Szerb Antal: i.m.
- 9–10 Hevesi Sándor: i.m.
- 11–13 Hevesi Sándor: i.m.
- 14 Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp., 1976. (Vértesy Jenő idézve) és A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig, Bp., 1978.
- 15 Hevesi Sándor: i.m.
- 16 Hevesi Sándor: A drámaírás iskolája. In: A drámaírás iskolája, Bp., 1961.

- 17 Nemeskürty István: Diák, írj magyar éneket. Bp., 1983. In: A világ a színpadon
- 18 A dalbetétek szerzői azonosítása Horváth János, A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig c. kötetének daljegyzéke révén részben lehetséges

HERBUT ILDIKÓ

„FÖLTEKINTÉK A MAGOS MËNNYEKBE”

Az utóbbi évtizedekben megnövekedett érdeklődés a népi vallásosság területén egy új műfaj „felfedezését” is lehetővé tette: az archaikus népi imádságét. A műfaj felfedezéséről, feltárásáról szólva mindenekelőtt Erdélyi Zsuzsanna nevét kell megemlíteni, aki a Hegyet hágek, lőtöt lépék című kötetével utat tört az őt követő gyűjtők számára, akik többnyire könyvét forgatva kerültek közelebbi kapcsolatba az archaikus népi imádságok világával. Követői még ma is a „nagy előd”-ként emlegetik, könyveikben és tanulmányaikban az általa használt kategóriákat, tapasztalatokat hasznosítják. Őt megelőzően Kálmány Lajos, Bálint Sándor és Fettich Nándor nevét kell kiemelnünk, amikor a műfaj előtörténetéről beszélünk, jöllehet az archaikus imádság folklórkategóriája 1970 februárjáig a magyar folklorisztikában nem létezett.

Erdélyi Zsuzsanna kötetének megjelenése után nálunk is megindult a kutatás, és a gyűjtők tanulmányokban számoltak be eredményeikről. 1992-ben azután megjelent egy gyönyörű hazai kiadvány, Silling Istvánnak a Boldogasszony ablakában című könyve, amely szülőfalujának, Kupuszinának népi imádságait és ráolvasásait tartalmazza. Gyűjtése gazdagította a magyar nyelvterületen eddig összegyűjtött anyagot, ugyanakkor bebizonyította, hogy ezen a területen is él ez az ősvallási és középkori motívumokkal mélyen átitatott műfaj, sőt ezen a helyen még ma is része az emberek mindennapjainak. Silling István könyve vidékünkön egy közösség hagyományát tárta fel, és reméljük, hagyományt is teremtett, felfigyeltek rá azok, akiknek módjukban áll lejegyezni őseik örökségét.

Rövid dolgozatommal megpróbálom gyarapítani a már meglévő gyűjtési anyagot, segítve a kérdéskör további tanulmányozását. Szülővárosomról, Topolyáról szóló kiadványokban eddig nem találkoztam az itt élők vallásos tudatának ilyen irányú feltérképezésével, körbejárásával. Kíváncsi voltam, élnek-e még az emberek tudatában a gyermekkorban megtanult népi imádságok, hiszen az elmúlt időszak nem túlzottan kedvezett továbbélésüknek, még kevésbé átadásuknak. Mégis úgy tűnik, hogy érdemes kiterjeszteni a kutatást erre a vidékre is, erre ösztönöz a rövid idő alatt (mindössze néhány hónap!) elvégzett kutatás.

Mielőtt még erre rátérnénk, röviden szólnék néhány szót magáról a műfajról, Erdélyi Zsuzsanna könyvének, az archaikus népi imádsággal foglalkozók „bibliájának” bevezető tanulmánya és helyi gyűjtésem alapján.

Bevezetesként az eredet kérdését érintve idézzük Erdélyi ilyen irányú kutatásaira vonatkozó sorait: „Nem utolsósorban a magyar középkor nem létezőnek hitt, jobbik esetben csak gyér szórványok és nemzetközi analógiák alapján valószínűsített, ám elveszett hitt műfajairól szólnék. Így az Európa-szerte virágzó himnusz- és énekköltészetéről, különös tekintettel a Máriasiralom-műfaj népszerű gyakorlatára. A liturgikus és vallásos színjátszás, nemkülönben bizonyos epikus hagyományok továbbéléséről is vallanak ezek a népi emlékezés rejtetten-nyíltan fenntartotta irodalmi valóságjegyek...”¹

A szövegek egyházi jóváhagyás nélkül élnek, nem a templomban, hanem többnyire otthon imádkozzák őket. Ideje és helye nem szigorúan megszabott, de mivel gyűjtésem néhány kivétellel az embert „megőrző” imákat sorakoztat fel, leggyakrabban este imádkozzák. Bemutatok egy ilyen, hogy megérintsen bennünket hangulatuk:

Én lőfekszek én ágyamba,
Mind Úr Jézus koporsóba,
Három angyal fejem fölött,
Egyik őriz éfélig,
Másik éfél után,
Harmadik meg halálom órájáig.
(Szabó Rozália, 86 éves)

A hordozó-rétegről szólva azt kell elmondanunk, hogy nemtől független, de rögtön ki kell emelni, hogy leggyakrabban a vallásos tartalmak iránt fogékonyabb asszony-nép ajkán hangzik fel. Szüleiktől, dédszüleiktől tanulták már kora gyermekkorukban, és azóta beépítették imáik sorába (együtt imádkozzák a Hiszekeggyel, Üdvözléggel és Miatyánkkal), vagy önállóan mondják el estéről-estére, esetleg nem imádkozták már évtizedek óta, csak a gyűjtő kedvéért vívják meg harcukat a feledéssel, szerencsénkre legtöbbször eredménnyel. Bizonyítéka ez annak, hogy mélyen él az emberekben, ami könnyen magyarázható hasznossági funkciójukkal²: a jobb élet reményében, védelemért, vagy az ősi hitvilág babonás félelmeinek maradványaitól menekülve fordultak Istenhez.

Idézzük fel a lényegét annak, amit a keresztény motívumokat, bibliai alapfogalmakat magyarázó lexikonok írnak erről az emberi tevékenységről³:

az ima az istentisztelet egyik módja, kommunikáció Isten és ember között az ember az imában dicsőíti és elismeri Isten hatalmát, szellemi vagy anyagi javakért könyörög, megköszöni a kapott javakat, vagy kesereg bűnei fölött.

Amint azt az előzőekben láthattuk, az archaikus népi imádságokról szólva a védekezés és bajelhárítás céljára kell nagyobb figyelmet fordítanunk. Az erre vonatkozó ismereteinket felhasználva erre a két funkcióra összpontosítottam. Ahogyan az imádságok főszereplője is közvetetten maga az imádkozó, úgy vált központi témájává az üdvözülés kérdése is a népi imádságokról szóló írásoknak. Ezeknek a tanulmányoknak a szálai találkoznak most, és így vált az üdvözülés vágya a dolgozat vezérfonalává. Ennek megnyilvánulásai az összegyűjtött anyag feldolgozása közben többször megjelennek.

Munkáikban a gyűjtők általában említést tesznek arról az élményről is, amelyben gyűjtésük során részük volt. Nem tartozik ugyan a gyűjtött imák nagyobb rendszerben való elhelyezéséhez, mégsem lehet említés nélkül hagyni azt a szeretetet, amellyel szeretetüket és hálájukat fejezték ki azért, hogy valaki érdeklődött a lelküknek kedves dolguk felől. A félelem szülte kezdeti elutasítás könnyen fordult át bizalomba.

Az imák fennmaradásának oka: az imádkozó ember lelkének részévé vált imája, éppúgy mint irodalmunknak is része ez a szájhagyomány és részben a ponyvairodalom útján fennmaradt folklór műfaj. Sajnos adatközlőim átlagéletkora igen magas, hiszen a legfiatalabb adatközlőm 64, a legidősebb pedig 87 éves. Kivétel nélkül idős asszonyokról van szó, a háziasszonyoktól kezdve a búcsúvezetőig különböző foglalkozás képviselőiként őrizték meg azt, amit rájuk bízta őseik, a leggyakrabban krisztusi megváltást megjelenítő kereszthalált és Szűz Mária szenvedését tartalmazó imádságokat.

Az imák szerkezete általában hármas tagoltságú. Lírai természetű kezdőképpel indul a szöveg, ennek jelenléte itt nem domborodik ki, mivel az anyag legnagyobb hányadát az úgynevezett esti imák képezik (egyét már ismertettem az előzőekben), amelyeknél erről nem beszélhetünk. Ezt követi a következő egység, amely a szenvedéstörténet egy fázisának epikus – dramatikus megjelenítése. A záradékot tömörsége különbözteti meg legjobban az előző két résztől, a balladai tömörség egyébként minden imát jellemez. A záradék a szöveg hitelesítéséhez járul hozzá, isteni eredetét bizonyítja, alátámasztja fennmaradásának szükségzerű voltát:

„Krisztus Urunk szent lelke
Azt mondta Szent Jánosnak,
Eriggy, hirdesd, kövesd ezt az imádságot,

Aki este – rögge emondja,
Vére lesz a paradicsomba,
És a zörök boldogságba, ammen.”

Balázs Ilona, 64 éves

Ehhez fűzhetjük megjegyzésként Silling István vonatkozó megfigyelését a szerb archaikus népi imádságokkal kapcsolatban. „Az imádságok ugyanezen részében található az ígéretet szentesítő égi lény megnevezése is: a szerb népi imádságokban a Bog (Isten), míg a vajdasági magyar szövegekben ez többféleképpen variálódik: Atyaisten, Krisztus Urunk, Mária. Azonban az efféle variálódási lehetőség a szerb imádságok esetében sem kizárt, csak több szövegre, gyűjtött anyagra volna szükségünk egy teljesebb vizsgálathoz.”⁴

A szerkezetre vonatkozó ismereteink kiegészítéseként még megjegyzendő, hogy ez a tagolódás rövid imák esetében és más alkalmakkor elmaradhat, ezeket az eseteket is felsorakoztatja Erdélyi Zsuzsanna könyve.”⁵

Sok mindenről lehetne és kellene még itt beszélni, megmutatni, milyen úton haladt tovább a munka a *Hegyet hágék, lödött lépék* című könyv megjelenése után, külön bemutatva az utat, amelyen a hazai kutatások elindultak. Ehelyett térjünk rá magukra a szövegekre, ahogyan Erdélyi nevezi a „szín-hang-kép-szózuhatag” költészet illetve a „szenvedés és szeretet lírá”-jának egyedi darabjaira. (Annál inkább indokolt ez, hiszen ez az igény már nyíltan is megmutatkozott, a dolgozat belső törvényei – amint azt már az előzőekben tapasztalhattuk – az imák egyes részleteinek idézését is szükségessé tették.)⁶

Lássuk hát az általunk gyűjtött topolyai ima-variánsokat:

1.

Én lefekszék én ágyamba,
Mind Úr Jézus koporsóba/a kúsrba.
Három angyal fejem fölött,
Egyik őriz éfélig,
Másik őriz hajnalig,
A harmadik halálom órájáig.
(Zsáki Etel, 87 éves, édesanyjától tanulta)

2.

Én lefekszék én ágyamba,
Mind Úr Jézus koporsóba
Három angyal fejem fölött,
Egyik őriz éfélig,
Másik éfél után,
Harmadik meg halálom órájáig.

(Szabó Rozália, 86 éves, a zárdában tanulta)

3.

Én lefekszék én ágyamba,
Mind a Jézus koporsóba.
Három angyal fejem fölött,
Egyik megőriz
Másik szemem bezárja,
A harmadik lelkem várja.

(Ambrus Katalin, 85 éves, az iskolában tanulta, amikor még
Egyházaskéren élték)

4.

Én lefekszék én ágyamba,
Mind Úr Jézus koporsóba.
Az angyalok csöngenek.
Ménysországba tündökölnék.
Kéj föl szép Szűz Mária,
Mer megfogták szent fiadat,
Keresztfára feszítették,
Három szöggel megszőgezték
Három csepp vér lecsöppent.
Az angyalok fölszítették
Krisztus elébe vitték, ammen.

Az utolsó két sor így is hangozhat az adatközlő szerint:

Arany tányérba tették
Krisztus színe elébe vitték, ammën.
(Vika Sípos Anna, 71 éves)

5.

Én lőfekszem én ágyamba,
Mind Úr Jézus koporsóba,
Fejem fölött arankörösz, t,
Azon vagyon három angyal.
Egyik őriz éfélig,
A másik hajnalig,
Harmadik halálom órájáig.
Kiállok az ajtórn elé,
Főtekinték a magos mēnyekbe,
Nyitva látom a mēnyország ajtóját,
Benne látom a kegyes szép Szűz Máriát.
Fél térgyēn térbetyűl,
Fé könyökön könyököl
Glóriákat olvas,
Szentmiséket hallgat,
A paradicsomba csöngetnek
A kakasok énekőnek,
Kegyes Máriát kajbának.
Kēj föl, kēj föl szép Szűz Mária,
Egy csēpp vére ecsőppent,
Az angyalok fölszették
Kehejbe öntötték,
Krisztus Urunk elébe vitték
Krisztus Urunk szent lelke
Azt mondta Szent Jánosnak.
Eriggy hirdesd, kövesd ezt az imáccságot,
Aki este-régge emongya,
Vére lész a paradicsomba
És a zörök boldogságba, ammën.

(Balázs Ilona, 64 éves, édesapja, Nagy Béla tanította meg rá, aki 1907-ben született)

6.

Én lefekszék én ágyamba,
Mind Úr Jézus koporsójába.
Fejem fölött három angyal,
Egyik őröz éfélig,
A másik hajnalig,
A harmadik halálom órájáig.
Ha kimegyék kapum elé,
Föltekinték a csillagos égre,
Ott látok egy kápolnát
Kívül aranyos,
Belül irgalmas,
Benne fekszik a Názáreti Jézus,
A kakasok kiáltják,
Kéj föl szép Szűz Mária,
Mégfogták szent fiadat,
Magas körösztre feszítették,
Három csöpp vér érte őröppent,
Az angyalok fölszették,
Kehejbe öntötték,
Jézus elé vitték.
Ki ezt az imádságot
Este-régge elmongya,
Velem lesz a mennyországba.

(Sípos Julianna, 66 éves; dédapjától, Faragó Ferenctől tanulta)

7.

Uram Jézus Krisztusom,
Ahogy kitártad a keresztfán karjaidat,

Úgy tárd ki felénk is,
 És ölelj magadhoz bennünket.
 Adj nekünk nyugodalmas éccakát,
 Bocsáss álmat a szémeinkre,
 Hogy a té szent segítségéddel birjunk pihenni.
 Órizz meg bennünket
 Minden bajtú, betegségtú,
 Minden rossz szándékú embertúl.
 A négy evangélistádat
 Állítsd a házunk négy sarkára,
 Az a vasszeg amivel fölszögeztek a keresztfára,
 Az legyen a kapunk závarja,
 Hogy a sátán kézzel bé ne jöjjön rajta.
 Uram, Jézusom,
 Adj minékünk nyugodalmas jó éccakát.
 (Petrovics Rózsa Erzsébet, 81 éves)⁷

8.

Jézus, Mária, szent Józséf.
 Rátok bízom e lakás kúccsait,
 Hogy órizzétek még házunkat, jószágunkat,
 Még minket is minden bajtol.
 (Petrovics Rózsa Erzsébet, 81 éves).

9.

Jézusom!
 Órizzél, tüztúl, víztúl,
 Hirtelen kárhozatos haláltul
 Gonosz emberek irántam való szándékától.
 (Sípos Julianna, 66 éves)

10.

Föld szülte pálmánfát
Pálmánfa ágát
Ága bimbóját
Bimbója virágját
Virágja szülte szűz Szent Ëmërenciát
Szűz Szent Ëmërencia szülte Szent Annát
Szent Anna szülte Máriát
Mária szülte szent Fiát
E széles világ Mëgváltóját.
(Juhász Julianna, 80 éves, Csantavér, az édesanyjától
tanulta)

11.

Szólnak a kakasok,
Máriát kiáltanak,
Këj föl Mária,
Viszik a szent fiadat,
Oszlopokhoz kötötték,
Vasostorra ustorozták.
Ëgy csëpp vére ëcsöppent,
Az angyalok fölszették,
A kehëjbe öntötték
Ott nőtt az anyafa,
Anyafa szülte bimbóját,
Bimbója szülte Máriát,
Mária szülte szerelmes szent fiát,
ammën.
(Barna Katalin, 86 éves, mostohaanyjától tanulta)⁸

Amint látjuk, a csekély mértékű, gyakran egy-egy szóban megmutatkozó változást tartalmazó variánsokat is külön közöltük, ahogyan ezt más tanulmányokban is tapasztalhatjuk. Mutassunk rá e változatok néhány jellemző tulajdonságára:

Folklor mőfajról lévén szó, a variálódás jegye természetszerűen jelen van, még ebben az esetben is, amikor a szövegeket összeköti a közös terület egységesítő ereje. Mégis vannak eltérések és ahogyan Silling István rámutat:

„előfordul, hogy egy-egy motívum igazi jelkép csak abban az egy eltérő szóban mutatkozik meg igazán”.⁹ A változás oka lehet egyházi hatás is, miként az 1. számú ima adatközlője is tanúsítja: „Valamikő azt így monták, hogy koporsóba, máma má kűsirt mondanak. Mer hát tuggyuk, hogy oda temették a Jézust”.

Ami az imák előadásmódját illeti, a verstanilag nehezen meghatározható szöveg egyénenként más színezettel hangzik el, de az imákra jellemző lendületesség mindig megvalósul. Erdélyi Zsuzsanna hívja fel a figyelmet a „kisgyermekkorú rögzítés verbális automatizmusára”¹⁰, amely lehetővé teszi, hogy odafigyelés nélkül „gördüljön le a szó az imádkozó ajkáról”. Ennek következtében aztán a ritmus és a megszokás gyakran az értelem kárára „eltérítik”, akaratlanul is „meghamisítják” a szöveget. Fennáll a lehetőség, hogy az idő nyomta rá bélyegét az 5. ima záradékára is:

„Aki este-régge emongya,
Vére lesz a paradicsomba
És a zörök boldogságba, ammën.”

A „vére lesz a paradicsomba” eredetileg valószínűleg így hangzott: „vélem lesz a paradicsomba”. Az így ismert kifejezés megtalálható Erdélyi Új írásban megjelent imáiban, Silling kötetében és saját gyűjtésében egyaránt. Az adatközlő nem tudta megmagyarázni változatának jelentését: „Nem tudom. Sose átam meg gondolkozni, mindig mēntem tovább.” Az sem mellékes, hogy éppen a „vére” szó került a „vélem” helyébe, hiszen a vér motívuma fontos szerepet játszik imádságaink jelképrendszerében. Silling István írja az egyik kupuszinai ima kapcsán: „A vér az emberi élet szimbóluma. Akit vérrel ajándékoznak, az életet nyer. Akit Krisztus vérével védelmez, az el nem kárhozik, az részesül a megváltásban. A véráldozat emlékei sejlenek fel ezen sorokban, mint a kiengesztelés, a bajelhárítás módszerei.”¹¹ Láthatjuk tehát egy magyarázatát annak, miért szerepel a vér mint kulcsszó imádságainkban. Már is megkérdőjelezhető azonban az iménti állítás, mely szerint szövegromlásról lehet szó. Ugyanis ha arra gondolunk, hogy a vér az emberi élet szimbólumaként van jelen, feltételezhető, hogy a „vére lesz a paradicsomba” sor mögött is a túlvilági életben, a lélek hallhatatlanságában való remény lélektani mozzanata rejtőzik.

Ez a kérdőjel is példázza, hogy irodalmunk nép ajkán élő remekei milyen összetett rendszert rejtenek magukban, megközelítésük mélyebb vizsgálatok nélkül el sem képzelhető. A dolgozat célja is ebből következően nem a feldolgozás, inkább a példaanyag gazdagítása. A megközelítés nehézségei a

műfaj „többszólamúságá”-ból következnek: „pogány hiedelemmozzanatok, krisztusi pecséttel hitelesített szoláris képzetek keverednek a középkori egyházi költészet töredékes roncsaival, misztikus víziókkal, és a burjánzó, nem kanonizált szövegek színes fordulataival. Itt minden összeolvad: az ál az igazzal, a törvénytelen a törvényessel. Alig tudjuk, mi jött Keletről, és mi Nyugatról.”¹² Silling István néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmánya közli az úgynevezett esti ima kupuszinai változatairól szóló felfedezéseit. Vizsgált anyagunk szempontjából most különösen érdekes a következő fohász:

Én lőfekszek én ágyamba,
Mind a Jézus koporsóba,
Jobb felé álltom Boldogságos Szíz Máriját,
Bal felé Szent Józsefét.
Hátam mögé érzé angyalomat,
Eliben átkarolom mēgfeszített Jēzusomat. Ammen.
(Balog Báilyt Verona, 88 éves; Silling István gyűjtése)

A szóban forgó tanulmány a jelképrendszer kibontásával foglalkozik, és eme vonatkozásban gyarapítja több értékes következtetéssel az archaikus népi imádságainkra vonatkozó ismereteinket. Itt például felfedezi a négy égtájra való utalást, a pusztító angyalok és az ősi elemek számának jelenlétét. Az embert fenyegető veszély érkezhethet a világ akármelyik tájáról, ez ellen védelmezi magát az imát elmondó személy. Gyűjtésem 7. változatában is megtalálható ez a mozzanat, ahol az alvók házának négy sarkára a négy evangélista kerül őrzőként. Az imádkozó néni nem tudott választ adni a kérdésre, hogy kitől tanulta ezt az imát, habár még ma is minden este elimádkozzák férjével. „Hát csak úgy magamtú” – válaszolta megismételt kérdéseimre. Anélkül, hogy lebecsülnénk a néni alkotótehetségét, állítsuk mégis az 1970-ben lejegyzett ima mellé:

Az Úrjēzus töviskoronája
Lőgyön e ház három ajtaja,
Három vasszög
Lőgyön a kilincse, zárja,
Hogy a Sátán képe ne gyűlhessen be rajta,
Az Úrjēzus szent keresztfája
Lőgyöm e ház teteje,
Négy sarkára álljon a négy evangélista,
Szíz Mária lőgyön e ház őrzője,

Az Úrjézus szencséges szent szíve bízom benned.¹³
(Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése)

A párhuzamokra való részletesebb rámutatás felesleges, emeljük ki csupán a vasszőg motívumát. Erdélyi Zsuzsanna jegyzetanyaga mutat rá a vasszőg védő erejének kettős eredetére: „Részint keresztény képzetű, s idézi a keresztrefeszítéskor, ezzel krisztusi erővel átjárt 3 szöveget, részint meg a vas ősi varázserejét jeleníti meg, mely hatásos eszköz veszedelmek, bajok, illetve az ezeket okozó ártó szellemek, démonok távoltartására.”¹⁴ A topolyai gyűjtésben főleg az első hatásra kell gondolnunk, ez szövegszerűen is ki van emelve a 7. imában, de emellett a három vasszőget a 4. imában is megtaláljuk. Amint láthatjuk ez az Ómagyar Mária-síralomban is meglévő, de másfajta funkcióval bíró eszköz igen gyakori szereplője archaikus népi imádságainknak.

Visszatérve a 7. imára, emeljünk ki még egy érdekes vonást. A következő néhány sor imák záradéka szokott lenni, itt beépítve szerepel: „Őrizz meg bennünket/Minden bajtű, betegségtű/Minden rossz szándékú embertű”.

Hasonló töredéket találtam más adatközlőknél is, itt azonban önálló életet élt ez a sóhajként, kívánságként felszálló fohász (lásd gyűjtésem 10. darabját).

A megőrzés motívuma állandó tartalomként van jelen az imádságokban. Természetes kiváltója ez az imádkozásnak, az ember védelemért való foházkodásának egy nálánál hatalmasabb lényhez, hiszen egyedül csak ő segíthet. Bűnös voltuk ellenére is megkegyelmezhet a szenvedőknek, erre mutat rá a 80 éves Juhász Julianna imája is, amit édesanyjától tanult:

Tëdd el Uram ostorodat
Szüntesd mëg szent haragodat
Ostorod ugyan mëltó ránk
De Të vagy a mi jó Atyánk.

A „megőrzés” reményében történő imádkozásról beszéltünk az előzőekben, de csak az embernek saját személyére vonatkoztatva. Ennek határait tágítja ki a 8. számú rövid ima. „Mikó mëg jártunk dógozni, mindëg emontuk, mikó emëntünk hazúrol” – mondta az adatközlő.

A lélektani szálon haladva tovább, szóljunk néhány szót az esti imákról is, mivel ezek képezik a gyűjtés legnagyobb hányadát. Silling István hívja fel a figyelmünket a következőkre: „A koporsóba temetett Krisztus sem maradt sokáig Lázár sírjában, hanem harmadnapra föltámadt. A pogányok testéből – valamely állat alakjában kirepülő, elszálló lélek egyértelműen azonos

Jézussal. Az embernek vele történő hasonlítása a feltámadás, felébredés, új életre kelés biztonságát jelképezi. Amikor Krisztus veszi mintául az ember, mintegy behelyettesítve magát az ő személyébe imája szavaival – valójában a pogány szomágia alkalmazásával – elhárítja az éjszaka folyamán érhető bajt.”¹⁵ Alvás közben veszély fenyegeti az embert, ez ellen nyújt hasznos védelmet az esti ima elmondása. Még Temesvári Pelbátrnál is olvashatunk erről: „... mert Gergely Jób könyvének erről a mondatáról szólva: »Álmaimban rémítesz meg engem« – azt mondja, hogy akiket a cselvető ellenség nem tud legyőzni éber állapotban, azok ellen erősebb rohamot indít álmukban.”¹⁶

Lépünk most tovább, és nézzük meg a 10. és 11. ima kapcsán, mit ír Erdélyi a fa motívumairól. Kapcsolódunk az előző témához, mivel az üdvözülés lehetősége jelenik meg ismét, akár a koporsó szimbólum kifejtésénél. A paradijsomi fa és a krisztusi keresztfa azonosulásának folyamán létrejött mögöttes tartalom: a bűn miatt elvesztett paradijsomot Krisztus keresztje adta vissza.

A legkülönbözőbb fajták imáinkba kerüléséből gyűjtésemben az anyafa mellett szerepel a pálmafa is „pálmánfa” alakban (a torzulás gyakori: a pánfa, ámafa, gámfa stb. változatok mellé tehát ezt is felsorakoztathatjuk). Itt a rím miatt került sor torzulásra. A 10. ima Jézus-genézis képsora a Jesse-szimbolika napjainkig eljutó emléke. Erdélyi Zsuzsanna írja a 22. ima jegyzetanyagában: „A szélesre tágult fa jelképi világába, képzőművészeti érzékeltetésébe bekerült még kb. a XII. századtól szerepet játszó Jesse gyökere, fája, ága, virágja stb. képsor is. Jesse Dávid törzsének őse. Gyökérzetként alszik ama fa alatt, mely belőle kinő. Ágain leszármazottai, a messiási ősök virágként, termésként helyezkednek el...”¹⁷

A 11. számú ima a „Kozmikus Genézis”-nek elnevezett motívum természetére is rámutat, mely szerint legtöbbször más szövegekkel kapcsolatban jelenik meg, így van ez Kupuszinán is, példa rá az Ág szülte virágát című ima is a Silling kötetből. Itt is, mint saját gyűjtésem 11. darabjában a reggeli ima keretén belül érvényesül. A topolyai változat következetesebben építi be, ennek magyarázata, hogy a kupuszinai ima ezt megelőző része imák záradékába szokott lenni, így nagyobb a törés. Míg azonban gyűjtésem darabja az eredetkérdés érintésével lezárul, az Ág szülte virágát folytatódik.

Ha már összevetést végeztem egy imádság kapcsán, itt hívnám fel a figyelmet, hogy olyan változat, amelyben maga Mária vagy Jézus szólal meg imádságaim között nincs. Ez azonban nem zárja ki létezését területünkön,

annál is inkább, mivel a második ráolvasás (szintén gyűjtésem része) tartalmazza ezt a fordulatot is.

Most következik a begyűjtött anyag csoportosítása, ehhez is kitűnő alapot nyújt Erdélyi Zsuzsanna rendszerezése. Könyvében külön fő csoportokként határozza meg a kevert tudatformájú – funkciójú egyértelműen keresztény tudatformájú szövegeket és a középkori egyházi irodalommal kapcsolatot mutató szövegeket, ezek mellett a vegyes szövegeket és kántáló énekeket is tartalmaz könyve. Ebben az esetben ettől eltekintek, mivel a begyűjtött anyag mennyisége nem tesz lehetővé számunkra ilyen rendszerezést. Ha majd összegyűlik egy terjedelmes észak-bácskai vagy még bővebb anyag, érdemes, sőt elkerülhetetlen lesz ez a művelet is.

Műfaji kérdésekről szólva nem lehet említés nélkül hagyni a ráolvasásokat, hiszen „archaikus imádságaink bizonyos motívumai és a kelet-európai ráolvasó-bájos szövegek között genetikus kapcsolat észlelhető.”¹⁹ Gyűjtésem során a bajsai Udvardi Luca imakönyvében (született 1889-ben) ráakadtam egy sárguló papírlapra, amelyen ezidáig még két nem közölt szöveg olvasható.*

Az elsőt változataiban több imádság részeként olvashatjuk, itt önállóan szerepel. Pócs Éva a ráolvasások két típusát különbözteti meg: az epikus bevezetővel ellátott és az anélküli ráolvasást. Erdélyi is ezt a főosztást alkalmazza, amikor arról értekezik, hogy rendszerint az epikus rész kezd, amely az alaptörténet felidézése mellett bibliai keretbe ágyazva állítja e módszer sikerességét Krisztus, Szűz Mária vagy mások példáját elének tárva (lásd a második ráolvasást). A varázsszöveg ereje is attól származik, hogy az ő soraikat ismétli el a ráolvasó, az előző rész lassú előadásától gyorsabb, hadaróbb stílusban. Előfordul, hogy az epikus rész elmarad, nem így van ez azonban a második példában.

Silling István 1982-ben tanulmányában²⁰ a kupuszinai ráolvasásokkal foglalkozik, és közli ezt a két foszlányt, amelyet torokgyilk és mandulagyulladás gyógyítására használtak, és amelyek feltételezhetően csak a szállást kereső Jézusról szóló teljesebb ráolvasás töredékei:

„Gyilköny ágy, kő párna.
Gyógyuljatok meg.”

* A kézzel írt szöveg technikai okokból nem közölhető.

„Gyékény ágy, kő párna.
Gyógyuljatok meg.”

A papíron található teljesebb szöveg ezekkel mutat rokonságot. Ennek nagyobb szövegbe ágyazott változataival találkozunk Erdélyi könyvének azon részében is, amely ráolvasás és archaikus imamotívum egy szövegen belüli megjelenését példázza (lásd pl. Erdélyi kötetének 15. darabját). Ezt a szöveget tehát, amely itt önállóan szerepel, több imádság részeként olvashatjuk. Funkciója egyelőre még homályban marad, csak föltételezhetjük, hogy a papíron ez áll hiányos formában: „imádság csecs fajasrul”. Utasításként az áll mellette, hogy háromszor kell elmondani.

A másodikat érdemes lenne nagyobb rendszerbe helyezni, vagy például Szűz Mária és a három szűz leány szerepeltetését végigkísérni ráolvasásainkban, esetleg epikus és ráolvasó részét szétválasztva hasonló szövegek környezetében megvizsgálni. Silling István könyvében is találkozhatunk egy szemverés ellen szóló ráolvasáson belül a három szűz leánnyal, Szűz Máriával és Jézussal, de egészen más szövegkörnyezetben. A „három szűz” felbukkan a Hegyet hágék, lőtőt lépék című könyv somogyi gyűjtésében is, mint a krisztusi vérrel játszadozó három szűz lány (lásd Erdélyi 42. imáját). Beható vizsgálódás hiányában Erdélyi is csak érinti a kérdést, és Tuotilo „három Mária”-jától eredezteti, akik a halott Krisztust ősi zsidó rítus szerint húsvét vasárnap reggelén bebalzsamozni akarták.

Erdélyi könyvének utolsó fejezete kántáló énekeket tartalmaz. Ezek közül a Szent Regina asszony címűt környezetemben is ismerték, bizonyíték rá a Zsáki Etel füzetében talált változat. Több szempontból is érdemes megvizsgálni a szöveget, emeljük most ki csupán az üdvözlési lehetőséget megjelenítő 5. versszakot (a tördelés tőlem származik):

„Aki a szegénynek a jobb kezét nyújtja,
Annak lészen menyben terített asztala
Kivirágzik rajta a szent alamizsna
Annak a virágja a menyet illasztja.”

Ezt az egyetlen mozzanatot kivéve tényleg csak a szövegközlésre hivatkozom (lásd a mellékelt fénymásolatot), létezésével bizonyítva, hogy e hármas egység (archaikus népi imádságok, ráolvasók, kántálók) mindegyik tagja vidékünkön is megtalálható.

Ennek tudatával azonban nem szabad megelégednünk. A vallásos néprajzzal foglalkozókat még sok munka várja, de várják őket az idős

nemzedék imádkozó tagjai is hálával és segítőkészen. Holott valójában mi tartozunk nekik köszönettel, hogy megőrizték számunkra irodalmunk „szóhang-sóhaj-lírá”-jának értékeit.

Adatközlők

1. Ambrus Katalin, 85 éves
2. Balázs Ilona, 64 éves
3. Barna Katalin, 86 éves
4. Juhász Julianna, 80 éves
5. Petrovics Erzsébet, 81 éves
6. Sípos Julianna, 71 éves
7. Szabó Rozália, 86 éves
8. Vikor Sípos Anna, 71 éves
9. Zsáki Erzsébet, 81 éves

Irodalomjegyzék

1. A keresztény művészet lexikona. Budapest, Corvina, 1986.
2. Bibliai kislexikon. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984.
3. Erdélyi Zsuzsanna: „Hegyet hágok, lőtőt lépék...” Archaikus népi imádságok. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1976.
4. Erdélyi Zsuzsanna: Közös sorsok – „szépelemek” = Új írás. XXXI. 1991. 10. sz. 99–107., 11. sz. 92–110., 12. sz. 71–80.
5. Polner Zoltán: Egy kupuszinai népi imádság Szegedről = Hungarológiai Közlemények. 17. évf., 1991. 62. sz. 135–137.
6. Silling István: Archaikus népi imáinkról. = Híd. XLVII. 1983. 1077–1084.
7. Silling István: Boldogasszony ablakában. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1992.
8. Silling István: Egy archaikus népi imádság motívumainak jelképrendszere. = Híd. LV. 1991. 482–494.
9. Silling István: Kilenc nem kilenc. Kupuszinai ráolvasások. = Hungarológiai Közlemények. 14. évf., 1982. 51. sz. 249–258.

JEGYZETEK

- 1 Erdélyi Zsuzsanna: „Hegyet hágék, lőtöt lépék”. Archaikus népi imádságok. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1976, 37. old.
- 2 A hasznosság kiemelve található meg Silling István Egy archaikus népi imádság motívumainak jelképrendszere című tanulmányában. Híd. LX. évf. 5. sz., 1991, 483. old.
- 3 Bibliai kislexikon. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984. 91. old.
- 4 Az idézet Silling Istvánnak még kéziratban lévő Szerb archaikus népi imádságok interetnikus jegyeinek vizsgálata című tanulmányából való. Itt jegyezném meg, hogy tájékozódás céljából felhasználtam az idézett szerző még kéziratban lévő Templomok, szentek, imádságok című könyvét is (Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság Kiskönyvtára, Újvidék).
- 5 Erdélyi Zsuzsanna i.m. 34. old.
- 6 Azoknál az imádságoknál, ahol nem szerepel az adatközlő neve mellett helységnév, a begyűjtött anyag topolyai. Az adatközlők rendre nem tudták közölni azoknak a születési vagy elhalálozási évét, akiktől az imádságot tanulták. Így a rájuk vonatkozó adataim hiányoznak.
- 7 Ezt az imát az idős házaspár minden este – egy Miatyánk és egy Üdvözlégy után a Szent családeért – elmondja, majd ezzel zárják le imáikat: „Dicsértessék a Jézus Krisztus, áldott a föld, ami minket tart.”
- 8 Azoknál az imádságoknál, ahol nem szerepel az adatközlő neve mellett helységnév, a begyűjtött anyag topolyai.
- 9 Silling István i.t. 484. old.
- 10 Erdélyi Zsuzsanna i.m. 36. old.
- 11 Silling István i.t. 491. old.
- 12 Erdélyi Zsuzsanna i.m. 43-44. old.
- 13 Erdélyi Zsuzsanna i.m. 188. old. 30. ima)
- 14 Erdélyi Zsuzsanna i.m. 189. old.
- 15 Silling István i.t. 488. old.

- 16 Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Az ébrenlét és az alvás. Helikon Kiadó, 1982. 267. old.
- 17 Erdélyi Zsuzsanna i.m. 171.
- 18 Erdélyi Zsuzsanna i.m. 182.
- 19 Erdélyi Zsuzsanna i.m. 43.
- 20 Silling István: Kilenc nem kilenc. Kupuszinai ráolvasások. Hungarológiai Közlemények, 14. évfolyam, 51. szám, 1982. 249-258. old.

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

A BESZÉLT NYELV MONDATAINAK (MEGNYILATKOZÁSAINAK) NÉHÁNY SZINTAKTIKAI SAJÁTOSSÁGA

BEVEZETŐ

A dolgozat témája a beszélt nyelv mondatainak vizsgálata, abból a szempontból, hogy milyen specifikus eltéréseket mutatnak az írott nyelvi norma mondataihoz képest.

A beszélt nyelv vizsgálatával először a *Textológia és a beszélt nyelv mondatai* c. kurzus keretén belül találkoztam, amikor az e tárgyból írt szemináriumi dolgozat témájaként általános iskolai tanulók beszélt nyelvi szövegeit elemeztem Deme László gyakorisági módszerével.¹

A vizsgálat, annak ellenére, hogy meglehetősen kis korpuszon végeztem el, igazolta a kiinduló feltevést, miszerint a spontán beszéd mondatai (megnyilatkozásai)² több dologban is eltérnek az írott nyelvhasználat mondataitól, elsősorban azonban abban, hogy az írott nyelv egy-egy mondategységére koncentrált zsúfoltságával ellentétben a beszélt nyelv inkább a m o n d a t e g é s z e n belüli szerkesztettséget és tagoltságot részesíti előnyben. Pontosabban fogalmazva: a beszélt nyelv szívesebben folyamosodik a többszörösen összetett mondat szerkesztéshez, mint az egyszerű mondat (mondat egység) egyes szintagmáinak túlterheléséhez, aminek nyilván az optimális kommunikációra való törekvés az oka.

A vizsgálat azonban több dologra nem adott választ, elsősorban pedig arra nem, hogy miért is olyanok a beszélt nyelv mondatai, amilyenek.

Mert a mutatókat sokszor olyan mondatokra is alkalmaz(hat)tam, melyek ugyan a hagyományos grammatika különböző kritériumai szerint minősíthetetlenek, de ennek ellenére kimutatható logikai szerkezetük folytán szintaktikailag igenis elemezhetőeknek bizonyultak.

Ilyen szempontból tehát sajátos paradoxonnal kerültem szembe, melynek hatására levontam a következtetést, hogy a gyakorisági elemzés önmagában véve nem elegendő a beszélt nyelv mondatainak elemzésére, mivel éppen lényegüknek megragadására nincsenek eszközei.

Lényegük pedig meglátásom szerint abban rejlik, hogy úgyszólván keletkezésük pillanatában találkozunk velük, fülünk hallatára alakulnak át megnyilatkozásésszé, tehát hangszalagra rögzítve nem magát a mondatot, hanem létrejöttének folyamatát ragadhatjuk meg.

Ez viszont azt jelenti, hogy az így lejegyzett megnyilatkozásokban egymás mellett léteznek a beszélő által mind „helyesnek”, mind pedig „helytelennek” vélt mondatépítő elemek, mivel a magnószalag „megjegyzi” azokat a változatokat is, melyeket az élő beszédben a „javító” verzió kiteszít tudatunkból.

S éppen ezért látom indokoltnak többek közt a generatív nyelvelmélet szempontjából is megvizsgálni a beszélt nyelvi megnyilatkozások bizonyos vetületeit, mivel a nyelvészetnek éppen ez az a területe, ahol a potenciális nyelvhasztnál kérdéseire érdemleges választ kaphatunk, s ahol a „hibás” példák közül is legalább annyit megtudhatunk, mint a „helyesekből”.

Ez a dolgozat azonban természetesen nem törekedhet teljességre, mivel kutatási területe (a beszélt nyelv mondattana) túlzottan is tág és dinamikus terület ahhoz, hogy egy dolgozat keretein belül egészében megragadhatóvá váljon.

Ezért az itt felvetett problémák is inkább tapogatózó válaszkérésnek tekinthetők, mintsem egyszer s mindenkorra levont szilárd következtetéseknek, annál is inkább, mivel a dolgozatban induktív módszerrel kapott eredményeket vetek alá további elbírálásoknak, melyeknek kimenetelét a jövő hivatott cáfolni vagy igazolni az esetleges további kutatások során.

A VIZSGÁLAT ANYAGÁRÓL

A vizsgálat nyelvi anyagát 11–15 éves iskolás lányok és fiúk körében gyűjtöttem, majd hangszalagon rögzített szövegeiket átírtam (írott szöveggé alakítottam át).

Mint várható is volt, az így begyűjtött anyag igen tarka képet tárt fel: a csupán itt-ott lendített folyamatos monológtól az „ökögő-makogó” nehézkes párbeszédig minden megtalálható benne, tehát a mondatszerkesztési kompetencia különféle fokozatait ismerhetjük fel benne.

De itt kell megemlítenem azt a problémát is, mely mindannyiszor felmerül, ahányszor egy beszélt nyelvi szöveget írott szöveggé akarunk átalakítani (átírni). Ez pedig a szöveg megnyilatkozásokra való tagolásával függ össze, s valamiképpen szintén a vizsgált anyag minőségi oldalát érinti: egyáltalán nem mellékes kérdés ugyanis, hogy a szöveg mely szegumentumait tekintjük mondategészeknek, hol húzzuk meg a mondathatárt.

Mert mint Wacha Imre írja *Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz* c. tanulmányában, „bizonyos szövegrészek esetében a megnyilatkozashatárt többféleképpen is meg lehet állapítani”, azaz „egy-egy hosszabb megnyilatkozást más-más szempontok (pl. a grammatikai szerkezet) alapján akár két vagy három megnyilatkozásnak is lehet tekinteni, attól függően, hol húzzuk vagy állapítjuk meg a megnyilatkozashatárt. Nemezszer ugyanis a megnyilatkozás akusztikailag lezárult vagy abbamaradt ugyan, de a „mondat” még nem fejeződött be, grammatikailag befejezetlen vagy folytatódik még. Máskor pedig grammatikailag lezárult ugyan a megnyilatkozás, de akusztikailag nem. Végül olyan eset is volt, hogy az akusztikailag is, grammatikailag is lezártnak tekinthető megnyilatkozás folytatódott.” (WACHA, 1988/106-107)

A megnyilatkozások határait tehát meghatározott kritériumok alapján állapíthatjuk meg, melyeket Wacha Imre a következő tényezőkben foglalt össze:³

- akusztikus zár (megléte/hiánya);
- grammatikai zár (megléte/hiánya);
- új mondatot indító intonáció (megléte/hiánya);
- szünet (megléte/hiánya);
- kiegészítő hozzátoldás (megléte/hiánya),

majd pedig megállapította, hogy e kritériumok alapján ott tekintette befejezettnek a megnyilatkozást, ahol az ötből két tényező megjelent, de mint olvashatjuk, „a megnyilatkozashatár legbiztosabban (...) az új megnyilatkozás kezdetét jelző intonáció megjelenése segítségével állapítható meg.” (uo.)

Az általam vizsgált beszélt nyelvi anyagban is ezeket a kritériumokat igyekeztem követni, azonban így is igen nehéz volt a szöveg megnyugtató tagolását elvégezni. Sokszor ugyanis úgy tűnik, hogy a mondat addig tart, ameddig a mondanivaló futja, a beszélt nyelv mondatai tehát inkább az írott nyelv bekezdéseivel állíthatók párhuzamba, mert a bekezdésvégeknek megfelelő pontokon kerül sor legszembeötlőbben (leghallhatóbban) a fent említett tényezők koincidenziájára. Ezeken a szegmentumokon belül ellenben állandó utalás történik (az intonáció felemelése és megfelelő kötőszók használata révén) arra, hogy a mondanivaló tovább folytatódik, tehát a gondolatnak (mondatnak?) még nincs vége.

Mindebből pedig levonhatjuk a következtetést az írott és beszélt nyelvi mondatok egyik leglényegesebb különbségét illetően, melyet nyilván úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a beszélt nyelv mondatai gon-

d o l a t s z i n t ű e k , az írott nyelv mondataival szemben, melyek a gondolatot *tudatosan* részegységekre bontják (analizálják).

Ez persze nem azt jelenti, hogy a beszélt nyelv megnyilatkozásai nem oszthatók kisebb egységekre, csupán azt, hogy ezek az egységek önállóságukat tekintve inkább az összetett mondat tagmondataira (mondategységeire) emlékeztetnek, mint az írott nyelv lehatárolt önálló mondataira.

A BESZÉLT NYELV MONDATAINAK (MEGNYILATKOZÁSAINAK) TOVÁBBI SAJÁTOSSÁGAI

I. A redundancia

A beszélt nyelv hangzó és rögtönző természetéből fakadó tulajdonsága a redundancia.

Szükségszerűségét tulajdonképpen a koncentráció és emlékezőtehetség korlátaival magyarázhatjuk, tehát azzal a ténnyel, hogy még az írott nyelvhasználatban is sokkal nehezebben követünk egy olyan szöveget, melyben maximális „ökonómia” érvényesül, s ahol minden ténnyel csupán annyiszor találkozunk jelölt formájában, ahányszor az a félreértés elkerülése érdekében elengedhetetlenül fontos.

A beszélt nyelv esetében pedig, ahol nincs mód visszalapozásra, ez az állítás hatványozottan érvényes, s itt a redundancia többféleképpen is érvényesül.

Ennek részletes vizsgálata önálló tanulmány tárgyát is képezhetné, a dolgozatban azonban csupán bizonyos formáit említeném meg.

Eszerint pedig a beszélt nyelvi redundanciát nagyjából funkció nélküli és meghatározott funkciót hordozó redundanciára oszthatnánk föl.

a) A f u n k c i ó n é l k ű l i r e d u n d a n c i a a különféle töltelőelemek (nyögések, visszadagolások, ismétlések, szervetlen elemek stb.) használatában nyilvánul meg, s valószínűleg koncentrációs gátlásokkal és a mondat szerkesztés nehézségeivel (a kompetencia nem eléggé fejlett szintjével) magyarázható.

Egyik adatközlőm esetében például a funkció nélküli redundáns elemek százalékaránya a tartalmas szavakéhoz viszonyítva egészen 42,68%-ot tett ki.(!)

Sokkal lényegesebb azonban számunkra a funkcióval rendelkező redundancia.

Ez ugyanis a terjengősségnek azt a fajtáját képezi, mely a kommunikáció hatékonyságát segíti elő, az előbbivel ellentétben, mely – úgy is mondhatnánk – igen gyakran gátolja azt. A túl gyakran előforduló töltelékelemek ugyanis szaggatottá, zilálttá teszik a megnyilatkozás folyamatát, ami előbb-utóbb a megértés kárára megy.

b) A „funktcióval rendelkező” redundancia fajtái közül itt kettőt említenék meg: az ún. „témaismétlő névmások” esetét, melyekkel Szalamin Edit foglalkozott egyik tanulmányában (SZALAMIN, 1988), valamint azt az esetet, melyet „ellipszis elmaradás”-nak nevezhetnének (melyről a későbbiek során lesz szó).

1) A „t é m a i s m é t l ő n é v m á s o k” kapcsán Szalamin Edit azt írja, hogy „a beszélt nyelvi kutatások hívták fel a figyelmet arra a tényre, hogy a topik jelölt voltának a kommunikatív, ill. fonológiai, szintaktikai és szemantikai jegyeken kívül morfológiai, konkrétan mutató névmási kifejezőeszköze is lehet. Ez a hagyományosan témaismétlőnek nevezett névmással alkotott szerkezet a következőkkel jellemezhető: a mondat élén topik szerepet betöltő mondatrész, igei bővítmény áll, amelyet (vele egyeztetett alakban) kiemelő szerepű mutató névmás követ, többnyire hangsúly és beszédsszünet nélkül. Pl.: „.... a tanácstag *munka* *AZ a választók bizalmán alapuló megtisztelő tevékenység...*” (SZALAMIN, 1988/91-92) (A kiemelés Szalamin Edittől származik.)

Ilyen esetekkel az általam gyűjtött anyagban is találkoztam:

(1) ... és ez a fő edző *AZ* mindig meghatározza, hogy melyik versenyre megyünk...

(2) ... és az én edzőm *AZ* pedig eltervezi, hogy (...) hogy készüljünk ezekre a versenyekre...

Szalamin Edit azonban a továbbiakban azt is megállapítja, hogy „az aktuális mondattagolás mai értelmezése és terminológiája szerint vizsgálva a kérdést, olyan nyomatékos topikról, ill. kiemelő topicalizálásról beszélhetünk, amely a beszélő »fenntartását«, a beszédpartner feltételezett elvárásának bizonyos fokú elutasítását fejezi ki” (SZALAMIN, 1988/93), később pedig a fókuszpozícióban levő infinitívusra visszautaló névmás kapcsán a „fókuszismétlő névmás” fogalmát vezeti be, megállapítván, hogy a „fókuszismétlő névmás hangsúlyos, és beszédsszünet előzi meg”, majd pedig a következő példákat említi ennek kapcsán: „*Úrrá lenni, EZ volt ennek a kornak a vezéreszméje; Önmagunkon uralkodni, EZ a legnagyobb uralom; Nevetségessé válni, EZ a fő félelme; Aludni, EZ az egyetlen vágyam*” (SZALAMIN, 1988/97) (kiemelés: Sz. E.)

Mindezekből azonban kitűnik, hogy itt tulajdonképpen a balra való kihelyezés eseteivel álluk szemben (l. *Strukturális magyar nyelvtan* [továbbiakban: SMNY] 1. 109-115), tehát lényegében sem topik-, sem fókuszkiemelésről nincs szó, mivel mint É. Kiss Katalin megállapítja, az efféle „mondatok mondatkezdő összetevője helyzeténél fogva a topikra emlékeztet; valójában azonban minden lényeges tulajdonságában különbözik tőle.” (SMNY 1. 109)⁴

A balra való kihelyezés viszont funkcióját illetően tényleg egyfajta ellentétet sugall – mint ahogyan azt Szalamin Edit is megállapította –, tehát a beszédben való alkalmazása arra utal, hogy a balra kihelyezett komponens egy olyan halmaznak tagja, melynek nem minden elemére érvényes az az állítás, mely a mondatban tőle jobbra helyezkedik el (vö. SMNY 1. 115).

Azaz, a példák, melyeket az imént idéztem saját gyűjtésemből, a következőképpen értelmezhetők:

(1) (x) (x = edző) (x-re igaz y) (y = meghatározza, melyik versenyre mennek)

(x) (x = edző) (x-re nem igaz y)
mert (!x) (x = fő edző) (x-re igaz y).

(2) (x) (x = edző) (x-re igaz z) (z = eltervezi, hogyan készüljenek)

(x) (x = edző) (x-re nem igaz z).

A fenti megjegyzésekkel természetesen nem állt szándékomban Szalamin Edit eredményeit kétségbe vonni, csupán az újabban megjelent szakirodalom fényében szerettem volna újraértelmezni az általa elemzett jelenséget, melyet saját gyűjtésemben is felfedeztem mint a funkcionális (funkcióval rendelkező) redundancia aktív beszélt nyelvi példáját.

2) A funkcióval rendelkező redundancia másik példaként az „ellipszis elmaradásának” esetét említettem, ami tulajdonképpen azt jelenti, hogy a beszélt nyelv mondataiban gyakran nem következik be a szemantikailag és szintaktikailag rekonstruálható összetevők elhagyása (= ellipszis), melyet az írott nyelv rendszeresen alkalmazni szokott, tehát a beszélt nyelv – úgy is mondhatnánk – igen gyakran él szó- (ill. szegmentum)ismétléssel, ami nyilván a koncentráció és a memória tehermentesítésének igényével függ össze:

(3) A *Tíz kicsi néger* arról szól, hogy tíz ember különböző meghívókat kap, vagy ugyanattól a személytől, vagy másik személytől, de nem ismerik egymást..

(4) Ez a sziget... Néger-sziget a neve a szigetnek, mivel négerfej alakú a sziget...

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a beszélt nyelv megnyilatkozásai sohasem élnek az ellipszis használatának lehetőségével, sőt ez igen gyakran megtörténik, még olyan esetekben is, amikor a hiányzó összetevő magából a szövegből sem szemantikailag, sem szintaktikailag már nem következethető ki. A beszélt nyelv megnyilatkozásai ugyanis mélyen bele vannak ágyazva abba a szituációba (külső kontextusba), melyben a kommunikáció (beszélgetés) folyik, s ezen kívül nem csupán verbális csatornán át jut el az üzenet a feladótól a címzettig, hanem a mimika és gesztus-kommunikáció különféle kombinációi révén is.

Ezzel tehát eljutottunk a beszélt nyelv mondatainak következő lényeges tulajdonságához, melyet úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a beszélt nyelv mondatai erősen kontextushoz kötöttek.

Ez a tulajdonság pedig leginkább a beszélt nyelv megnyilatkozásainak szórendi arculatára hat ki.

II. A szórend mint a kontextushoz kötöttség egyik következménye

Bármelyik mondat kontextushoz kötöttsége tulajdonképpen szórendi problémáit helyezi előtérbe, mely a mondat aktuális tagolásában nyilvánkozik meg, ami azt is jelenti (ill. inkább arra enged következtetni), hogy az erősen kontextusba ágyazott mondatok esetében ritkábban érvényesül az alapszórend, mint az olyan mondatoknál, melyek kontextustól függetlenek.

Így a beszélt nyelv mondataitól is azt váránk el, hogy a kontextusra való utalást – az írott nyelvhez hasonlóan – megfelelő szórendi megoldásokkal (fókuszképzés, topikalizáció, balra való kihelyezés stb.) végezze el.

Ez azonban a beszélt nyelv megnyilatkozásaiban nem mindig érvényesül. Sőt, egy-egy mondat visszahallgatása (átírása) után az az érzésünk támad, hogy teljesen hibás produktummal állunk szemben, mint pl. a következő esetekben:

(5) ... (akkor)... mentem (ilyen) elvarázsolt kastélyba...

(6) ... ottan szoktam sétálni, (meg játszani, meg barátaim vannak)...

A fenti példánál azt is meg kell jegyeznünk, hogy (5) esetében a főhangsúly a k a s t é l y b a összetevőre esik, (6)-nál pedig a s é t á l n i komponensre ugyanakkora hangsúly esik, mint a j á t s z a n i é s b a r á t a i m összetevőkre.

Ez pedig azt sugallja, hogy a főhangsúlyt hordozó mondatelemek valamiképpen a fókusz funkcióját töltik be mondataikban, ennek azonban ellentmond az ige mögött elfoglalt pozíciójuk. A magyar nyelvben ugyanis a fókusz semmi esetre sem kerülhet az ige mögé, mivel a fókusz azonosító operátor, mely az ige V mondatszakaszát vezérli, s a magyar nyelvben a hatókör-értelmezés sorrendi feltétele alapján az operátorok megelőzik hatókörüket (1. SMNY 1. 142). Ennek értelmében tehát a fókusznak is meg kell előznie az igt.

Mindezekből tehát önként adódik a kérdés, hogy vajon pusztán nyelvromlással (a nyelvi interferencia hatásával) állunk-e szemben, vagy pedig valami mással.

S itt most megkockáztatnám azt a feltevést, miszerint az előbbi példákban (s így más esetekben is) nem a nyelvi kontaminációt érhetjük tetten, hanem a beszélt nyelvnek azt a tulajdonságát, hogy menet közben alakítja ki mondatait. Ilyen szempontból tehát valószínűnek látszik az a lehetőség is, hogy a beszélő egy-egy összetevőnek utólag „össza ki” a fókusz funkcióját, miután az ige már kiszaladt a száján – ezt pedig ekkor már nyilván csak a főhangsúly segítségével teheti meg.

Ezek szerint viszont azt is mondhatnánk, hogy a beszélt nyelv megnyilatkozásai némely esetekben a mondatnak nem a felszíni, hanem kiinduló szerkezetével mutatnak rokonságot.

Ez a hipotézis azonban a további vizsgálatok igazolását vagy cáfolatát várja.

* * *

A dolgozatban korántsem merítettem ki mindazokat a kérdéseket, melyeket a beszélt nyelvi mondatok vetnek fel a szintaktikai vizsgálatok szempontjából.

Nem említettem például azokat a szerkezeti „rövidzárlatokat”, melyek a vonzatok, kötőszavak és egyéb elemek téves használatában nyilatkoznak meg, sem pedig azokat az eseteket, melyekben a beszélő a teljesség és koherencia feltételeit sérti meg.

Néhány markánsabb jelenséget választottam ki vizsgálatom tárgyául, nyitva hagyván a lehetőséget, hogy a továbbiakban egy kiszélesített vizsgálat keretein belül más szempontokat és részleteket is szemügyre vegyek.

Jegyzetek

1. Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisága vizsgálata, Akadémiai Kiadó, Bp., 1971
2. A „megnyilatkozás” kifejezést itt abban a jelentésében alkalmazom, ahogyan azt Wacha Imre definiálta *Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz* c. tanulmányának jegyzeteiben, ahol a szerző ugyanakkor saját meghatározását elhatárolta más szerzők (Bahtyin, Péter M., Siptár P.) szóhasználatától is.

Wacha I. meghatározása:

„M e g n y i l a t k o z á s o n cikkemben az élőszóbeli, a (spontán) beszélt nyelvi közlésegesznek (szövegnek, szövegegesznek, beszédműnek) azt a – pontosan többé-kevésbé – elkülöníthető kisebb részét/egységét értem, melyet az írott nyelvhasználatról szólva a m o n d a t , s z ö v e g - m o n d a t terminussal szokás megnevezni. A m e g n y i l a t k o z á s a beszélt nyelvnek – nyelvhasználatnak olyan mondatértékű része tehát, melynek határait (kezdetét és végét) utólag – az elhangzó szöveg lejegyzésekor (átírásakor) – állapítottuk meg és jelöltük meg írásjelekkel, figyelembe véve az írásbeliség alapján kialakult mondatfelfogást (konvenciót) is. M e g n y i l a t k o z á s n a k az átírásban általában a nagybetűvel kezdődő és mondatzáró írásjellel (ponttal, három ponttal, kérdőjellel, felkiáltójellel) végződő nyelvi rész (betűsor vagy szó sor) felel meg...” (WACHA, 1988/152) (Kiemelés: W. I.)

3. WACHA, 1988/107
4. „I. Nem a topikra jellemző lapos vagy ereszkedő intonációs kontúrral ejtődik, hanem emelkedő intonációt kíván.

II. Sajátos, ellentéteztést implikáló jelentéstartalma van.

További, a topikétól eltérő tulajdonságai:

III. feltehetőleg kívül esik az S kategórián.

IV. Nem transzformációval kerül a mondat élére, hanem ott generáljuk.

V. Kisebb hatókörű, mint az öt követő operátorok.

VI. Nem szükségszerűen referáló kifejezés.

VII. Nem funkcionál a mondat logikai alanyaként.” (SMNY 1. 109)

Irodalom

ALBERTI Gábor: Bevezetés a magyar generatív mondatelemzésbe. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1994.

BÁNRÉTI Zoltán: Mozcékony mondzszerkezetek – rendező szabályok (A magyar generatív mondzttan alapjai középiskolások számára). Korona Kiadó, Bp., 1994.

KIEFER Ferenc (szerk): Strukturális magyar nyelvtan 1. (SMNY). Mondattan. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.

SZALAMIN Edit: Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In: Beszélt nyelvi tanulmányok. Szerk. Kontra Miklós. A MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1988.

WACHA Imre: Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz. (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In: Beszélt nyelvi tanulmányok. Szerk. Kontra Miklós, A MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1988.

UTASI CSILLA

A NÉPSZÍNMIŐALAKOK TIPOLOGIÁJA

A magyar népszínmű története során kikristályosodtak, kialakultak bizonyos jellegzetes szerepkörök, amelyek a darabok egymástól különböző bonyodalma és cselekménye ellenére azonos funkciót töltenek be minden népszínműben. Ezek a szerepkörök elvont súlypontjai a darab cselekményének, egymás ellenpontjai inkább, mint drámai jellemek. Dr. Sebestyén Károly *Dramaturgiájában* a magyar népszínmű legsarkalatosabb hibájául rója föl, hogy beírta néhány típus szerepeltetésével: „A telkesgazda, a bíró, a jegyző, a kisbíró, a zsellér, a béres, az árendás zsidó, a cigány, a hajdú, a kacér menyecske, a szemérmesen szerelmes kis leány, a gazdag özvegy, a szegény árva körülbelül kiadta az egész személyzetet.”¹

Szigligeti Ede *A dráma válfajai* című munkájában a drámairodalom változatos fejleményeiben kétféle jellemzési módot különböztet meg, a tipikust és egyénitőt. A tipikusra, a dráma legrégibb jellemzőmódjára a görög tragédia hőseit hozza föl például: „ebben a jellemképnek csak körvonalait látjuk, nem egyszermind árnyalatát és színezését”². Az egyénítés módszerének Shakespeare a mestere, ebben a módban az egyéniségek különbözésén van a hangsúly, az egyéni ösztönök, érzelmi és értelmi tehetségek változatain, a jellemek e módnál tehát „néhány tehetség combinatioja szerint vannak alkotva”³.

A tragédiával szemben a komédia és különösképpen a bohózat, mindig tágabb teret adott a tipikus ábrázolásnak. „Az egyest, a kivételest, a soha elő nem fordulhatót”⁴ a bohózat kerüli, írja dr. Sebestyén Károly: „A bohózat butája butább a valóság butájánál, de az eltérés a valóságtól *kvantitatív* és nem *kvalitatív*.”⁵ A bohózat típusait egyetlen, a valóságban előforduló nál mennyiségileg nagyobb tulajdonság, vonás jellemzi. Névy Ferenc *A drámai középfa jek elmélete* című dolgozatában a komédia lényegét a tragédiával szemben abban látja, hogy a komédia esetében „a realitásban is uralkodó eszme jogosultsága, a gyarlóságok és botorságok tömkelegéből kiemelkedő eszme győzelme”⁶ kap hangsúlyt, és a nevetséges esztétikai kategóriájával az élet derült oldala világosodik meg. A komédia alakjaiban ennek megfelelően az egyénítő jellemzés időszakában is néhány általános komikai jellemvonás keveredik.

Gyulai Pál állítása szerint a népszínmű nem egységes, „határozott faj” neve, mint amilyen a tragédia vagy a komédia, hanem több válfajt foglal magába. Ha igaz, amint Gyulai állítja, hogy „az igazi remekművek csak a tiszta nemek határain belül érhetők el”⁷, abban az esetben a kevert fajú vagy középfajú népszínművön Szigligeti joggal kérhette számon, hogy bár alakjaiban „az egyénítés felé törekedett..., az eszményítést csaknem egészen mellőzte”⁸. Toldy Ferenc *A magyar nemzeti irodalom történetében* Gyulai Pál ítéletét előlegezve szögezi le a népszínmű műfajáról, hogy „drámaköltészetünk általa voltaképp nem emelkedett”⁹.

A népszínműalakok tipológiájának kialakulása szorosan összefügg azzal, hogy a népszínművet a közönség igénye szülte, hogy „a népszínművek kezdetben egy bukófélben levő színháznak a vegyes ajkú és elemű közönségnek írtak”¹⁰. Galamb Sándor meghatározása értelmében a népszínmű a fogalom eredeti értelmében nem népről szóló darabot, hanem a népnek szóló darabot jelentett. Pukánszky Kádár Jolán *A magyar népszínmű bécsi gyökerei* című tanulmányában a korábbi, a Szigligeti-féle és a későbbi, a Tóth–Csepregy-féle állapot között egyetlen kapcsolódási pontot észlel, azt, hogy mindkét változat a szélesebb néprétegek érdeklődését igyekezett megnyerni.

A középfajú drámát, a múlt század jellegzetes termékét elméletírója, Névy Ferenc szerint annak a közönségnek az igénye hozta létre, amelyik egyszerre kívánta látni az események és dolgok tragikus és komikus oldalát a színpadon, annak a példájára, ahogyan az életben is leggyakrabban a dolgok hol komikus, hol tragikus oldalát tapasztalta. A középfajú drámában, melynek gyökereit Névy Ferenc a tragikomédiából és az olasz pásztori játékból eredezteti, a „kibékülési eszme” uralkodik. Ezek a komoly alaphangú színművek „sem a tragikai harc végzetes eredményét, az egyén bukását, sem a verőfényes életderűt, a bohóságok komikai erejét nem tüntetik föl egyoldalúan, hanem a komoly küzdelmét vigasztaló képekkel paralizálva, néha parodizálva, az ellentétek fenyegető hatalmát kibékítő elemek által enyhítve, általában megnyugtató, úgynevezett szerencsés kifejeletet tüntetnek föl.”¹¹ A néző a részvét és a félelem vagy a komikum kiváltotta hatás helyett ebben a műfajban „kellemesen gyönyörködik”. A műforma esztétikai értékét éppen a költői igazságtétellel helyreállt erkölcsi rend megnyugtató és fölemelő hatása adja.

Szigligeti Ede, a magyar népszínmű megalkotója, a népszínmű népi elemét egyaránt meríthette a magyar színházi előzményekből, a divatos bécsi eredetű tündéres bohózatokból, és a kor demokratikus légköréből, amely meleg szimpátiával vitte föl a színpadra a főlshabadításra váró, a kor romantikus

elképzelésében a maga külön életét élő paraszti réteget. A tündéres boházatok póri szereplői még karikatúraszzerűek, hol szentimentális, hol durva, bárdolatlan nyelven beszélnek. Arany János a népszínműről írva *A magyar irodalom története rövid kivonatban* című jegyzetében megállapítja, hogy Szigligeti az első, „aki a népi életből jellemeket rajzol”¹².

Szigligeti népszínműveiben a magyar előzményekkel szemben nem komikus, hanem szentimentális a nép beállítása, és az előzmények boházatos jelenetei ebben a népszínműváltozatban kapcsolódnak össze a Szigligeti-féle népszínmű másik alkotóelemével, a romantikus cselekménysorral. Szigligeti a főntieknek megfelelően drámaelméleti munkájában a népszínmű jellegét meghatározva kifejti, hogy a népszínműben, „ha nem mennyiségre, de minőségre nézve a komoly elemnek kell túlnyomónak és irányadónak lenni”¹³. Szigligeti szükségesnek látja a póri alakok föléptetésén túl az úri osztály szerepeltetését is a darabban. A ríktó, feltűnő, heterogén elemekből építkező Szigligeti-féle népszínmű a nép szentimentális beállítását az úri szereplők közbeavatkozásával éri el. A feszültség tetőpontján megjelenő úri főszereplők megoldják a bonyodalmat okozó konfliktust. Ebben a pillanatban általában kiderül, hogy a póri szereplőket elfeledett, titokzatos és elátkozott módon elszakított rokoni szálak fűzik a bonyodalmat megoldó úri szereplőkhöz.

A Szigligeti-népszínmű alakjai három csoportra oszlanak: a szentimentális, póri főhősökre, a bonyodalmat megoldó úri szereplőkre és a háttér népi alakjaira. A szerelmes főhősök szentimentális és romantikus beállításának hátterében a környezet adja a boházatos elemet. Névy Ferenc leírásában a középfajú dráma mellékszereplői és háttéralakjai az antik dráma kórusának és a klasszikus dráma kísérő személyeinek megfelelői. A mellékalakok és a háttérszereplők a „színiköltés regényes módján (Névy Ferenc) érzékeltetik és hozzák közel a nézőhöz a főhősök jellemét. Silberstein Ötvös Adolf a középfajú dráma sajátosságához sorolja, hogy szereplői legtöbbször a valóságos, természetes emberi csoportoknak, a családnak és családon túli kisebb közösségnek felelnek meg; nem, kor, faj tekintetében is tükrözve a milió változatosságát.

A nevetségést mindig a városias jellegű, a városi és a külföldi, idegen kultúrát utánzó szereplők jelenítik meg. A népi „ravasz, becsületes, méltóságteljes és fölényes”¹⁷ paraszti mellékalakokat eredményez a Szigligeti-féle népszínműben. Hevesi Sándor a Szigligeti-Tóth-Csepregy-féle népszínműben kizárólag az epizód szerepeket, a mellékfiguráknak tulajdonít értéket és hitelt, a népszínmű szerint csakis „a humoros oldaláról volt igazán élethű és igazán művészi”¹⁵.

Az epizód szerepek hitelességének kérdése a népszínművet követő alakváltozata, a Tóth–Csepregy-féle népszínmű felé vezet. Tóth Ede újítása a népszínmű szerkezetén abban állt, hogy a drámai cselekmény egészét paraszttal játszatta el, kizárólag paraszti alakokat vitt színre. E változat föltűnésével „a népszínművet pusztán a népeletben rejlő genuinus költői, elsősorban drámai elemekért kultiválták”¹⁶, amint dr. Sebestyén Károly megállapítja. A Tóth–Csepregy-népszínműben a főhősök változatlanul a szentimentális, a mellékalakok pedig a bohózatos elemet képviselik a darabban. A főhősök, és kiváltképpen a szerelmesek, ennek megfelelően emelkedett, választékos, költői, ritmizált nyelven beszélnek.

A múlt századi dramaturgiák a drámai középfajokra is érvényesnek tartották a jellemek és a cselekmény egységét. A Szigligeti megkülönböztette kétféle jellemzési mód szerint a népszínmű szereplői típusoknak bizonyulnak, de Szigligeti különbségtevével „gyöngébb tipikus költő” alkotásainak. Az alakból a nézőben az előadás után a színész és a színész játéka marad meg. A népszínmű Tóth–Csepregy-féle alakváltozatában is inkább szerepek találhatók, mint jellemek, ha szerepen azt értjük, amit Silberstein Ötvös Adolf: „A szerep vagy szerepkör a jellemeknek egy bizonyos sablonja.”¹⁷

A népszínmű cselekményét, az egymást szerető fiatalok összekerülését akadályozó fordulatot az egyik szülő múltbeli bűne vagy a szülők egymás közti gyűlölködése vagy vagyonszétválása okozza. A hajlíthatatlan, kérlelhetetlen apa, a nagytravágyó nevelőanya szerepköre ugyanúgy statikus a lényege szerint, ahogyan mozdulatlan és mindvégig változatlan a szerelmesek szerepköre is. A konfliktusban a szereplők alapérdekei, az őket egyedül jellemző alapvonások ütköznek össze (ebből a szempontból a főalakok minden további jellemvonása: kedélye, szentimentalizmusa, beszédmódja a drámai cselekmény viszonylatában esetleges). A véletlennek, az események váratlan egybeesésének, a hirtelen fordulatoknak ezért jut olyan nagy szerep a népszínmű cselekményében.

A cselekményt előmozdító, a konfliktust tovább bonyolító intrikusok alakjai részben a szereplők bohózat csoportjával mutatnak átfedéseket, ami a népszínművek idilli alaphangulatából következik, részben erősen romantikus vonásokat viselnek: csonka, elzúllott, koldus és csavargó lények, akik szinte minden esetben a kötelező „féltragikus fordulattal” (Galamb Sándor) bűnhődnek meg a darab végén.

A tisztán bohózat eredetű figurákat egyetlen, mindvégig változatlan sajátosság jellemzi ezekben a darabokban. Berczik Árpád *A parasztkisasszonyában* Rezeda Marcel, a parasztkisasszony városi kérője, egy kőbányai sertéskereskedő fia, a városi nyelv idegen szavaitól hemzseggő

mondatait a stb., stb. állandó nyelvi fordulatóval választja el egymástól. Durbints Pál, Gárdonyi Géza *A bor* című népszínművében az ő. m. a f. („Ögye mög a fene”) állandó nyelvi fordulatóval él. Rákosi Jenő *Magdolnájában* Siskó Ferdinánd, a segédjegyző, Magda kérője mindvégig erősen dadog. A Csepreghy-darabban, *A piros bugyellárisban* Pennás Muki, a tölgyesi jegyző és Hájas Muki, az uradalmi ispán „léhűtő, potya fráterek”. Tóth Ede színművében, *A falu rosszában* az intrikus bakter, Gonosz Pista jelleme abban merül ki, hogy szeret mindenfélét ellopni. A darabban valóban lop is minden szituációban, amikor a drámai cselekmény lehetőséget teremt erre.

Az egyszerűség, az önzetlenség, az ösztönösség, a gyermekség, amire a népszínmű paraszti szereplőivel kapcsolatban sokszor hivatkoznak a népszínmű elméletírói, a mellékalakok esetében mindenekelőtt stilizáltságuk módját jelenti. A mellékalakok egysíkúsága a főhősök jellemének egy-egy vonását ellenpontozza. Az egyszerűség elsősorban a mellékalakok állandóságát, változatlanóságát, mozdulatlanóságát jelenti. A szereplők viszonyai egyetlen vonatkozásra szűkülnek, egyszerű, erősen stilizált ellenpontjai egymásnak a cselekmény kibontakozásában.

Az ellenpontozás másik válfaját a főalakok szimmetriája vagy tükörszerű megfeleltetése jelenti. Ez a szerelmespár megkettőződésén túl főként a női alakok ellentétes jellemében nyilvánul meg. A női főhősök egyike általában szelíd, szemérmes és szende, a másika eleven, talpraesett, tűzről pattant. *A piros bugyelláris* táncoló, mulató Zsófia mellett Menci, az árvalány, *A lelencben* Julcsa mellett a nővére, Erzsi, *A falu rosszában* a szentimentális Boriska mellett Finum Rózsi, *A borban* Juli mellett Rozi, a *Vén bakancsos és fia*, a *huszárbán* Ilon mellett Lidi alakja áll. Az eleven, a mulató, az ösztönös a magyar kedély kifejezése, amint ezt a népszínmű méltatói sokszor kifejtik. Az eleven, a tűzről pattant, az akaratos típus ezért ellentétes kiegészítő párja nélkül is, sőt, mint Móríc Zsolt *Sári bírójában*, megkettőződve is előfordulhat.

Schöpflin Aladár a Szigligeti- és a Tóth–Csepreghy-féle alakváltozat másik közös vonására figyelmeztet: a népszínmű keletkezésekor „a demokratikus politikai cél azt kívánta meg, hogy a paraszt mentül kedvezőbb színben legyen feltüntetve s ezért kellett a Szigligeti népszínműveiben is kicsiszolt, kimosakodott, kívül-belül idealizált parasztoknak szerepelniök s életüknek olyan színt kellett kapniok, mintha ez volna a világ legszebb, legnemesebb és legértelmesebb élete. Ez akkor és még utána egy darabig, körülbelül a hetvenes évekig helyes volt, mert megvolt benne az az igazság, hogy az emberek csakugyan úgy képzelték a parasztot és a parasztéletet, romantikusan beidegzett látásuk csak az ilyen színezetű vonásokat láttatta meg velük.”¹⁸

Hevesi Sándor írja, hogy a Szigligeti utáni s főként a Tóth–Csepreghy-féle népszínmű szépségei „jórészt valótlan-ságából fakadnak”¹⁹. A népszínműben két elem fonódott össze, mondja Hevesi, a milió és a stilizáltság, az irrealitás, melyeknek a zenei betétek a hordozói. „A népszínműnek a falu, a paraszt, a lobogó ingujj és a színes szoknya csak ürügy volt arra, hogy a... mindenütt élő és mindenfelé szálló magyar népdalt ragyogó színpadi foglalatban eleveníthesse meg.”²⁰

A népszínművek valamennyi férfi főhőse magán viseli a *Csikós* Andrisának vonásait, „a magyar parasztleány legjellegzetesebb tulajdonságait”, „a duhajkodást, a becsületességet és a szentimentalizmust”²¹. A felsorolt jellemvonásokból az egyszerű, egyenes becsületesség a legjellegzetesebb. A hősök elbújdosásukkal, betyárnak beállásukkal ártatlanul meghurcolt becsületüket vetik oda, katonának állásukkal legtöbbször adott szavukat tartják meg. A duhajkodásukban a veszteség, a sértett önérzet kifejezése, megmutatása, mások számára megjelenítése az uralkodó jegy. A muzsikáltatásban, a mulatásban a veszteség előtti állapot hibátlan teljességű édessége elegyedik a keserűséggel. A férfi főhősök első dalolási alkalma általában első színrelépésüket követi vagy előzi meg (az utóbbi esetben ilyenkor dalolva érnek ki a színre), másodszor pedig az elválás fájdalmaiban és az elválást követő duhajkodás, mulatozás szituációjában gyújtanak nótára.

A népszínmű irrealitásában sok az ünnepi vonás. A szerepet a játékaival megelevenítő színész a darab eseményeitől szinte függetlenül részesíti a dal ünnepi jellegéből a darab nézőjét. A színpadon fölhangzó dalok a nézőt az ünnepi hangulatába és életkörébe emelik át. A népszínműnek a dalolásból eredő irrealitását hangsúlyozza Blaháné selyemszoknyája és stilizált népviselete. A kosztüm, mert Blaháné viseli, elszigeteli az éneklőt a darab, a párbeszédnek egészétől. Leghíresebb szerepében, *A falu rossza* Finum Rózsija szerepében Blaha Lujza erkölcsi kétességével és az ebből fakadó függetlenségével a magyar temperamentumot, elevenséget, jókedvet és frissességet közvetlenül, a népszínmű ideologikus és bohózati elemeinek segítségével nélkül hozza a színpadra.

A népszínművek Tóth–Csepreghy-féle alakváltoztatát az a költőiség vonja ünnepi fénybe, amely azonos a színi hatással.

Minden bizonnyal igaza van Schöpfung Aladárnak azt állítva, hogy „a népszínmű aztán megmaradt ebben a romantikában”²², és „a mi népszínműíróink sohasem tudtak megszabadulni attól a levegőtől, amelyet Szigligeti és Tóth Ede vittek bele a népszínműbe”²³, hiszen a népszínmű XX. századi megújítási kísérletei, Gárdonyi Géza és Móricz népszínművei, *A bor* és a *Sári bíró* a népi elem etnográfiai hitelességű nyelvjárási beszéde, viselete

és dalai mellett a népszínmű megoldásait, alaktipológiáját, bonyodalmát és végkifejletét szinte változtatás nélkül veszik át.

A megújult népszínműben tudományos hitelességű nép szerepel a színpadon – de megválaszolatlanul marad a kérdés, hogy mit keres a nép a színpadon.

Jegyzetek

1. Dr. Sebestyén Károly: *Dramaturgia*, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat kiadása. Bp., 1919, 336. o.
2. Szigligeti Ede: *A dráma és válfajai*, kiadta a Kisfaludy-Társaság, Bp., 1874, 93. o.
3. Szigligeti Ede: i. m., 101. o.
4. Dr. Sebestyén Károly: i. m., 325. o.
5. Dr. Sebestyén Károly: i. m., 325. o.
6. Névy Ferenc: *A drámai középfaajok elmélete*, Athenaeum, Bp., 1873, 9. o.
7. Idézi Tóth Lajos: *A magyar népszínmű története*, a szerző kiadása, Bp., 1932, 9. o.
8. Szigligeti Ede: i. m., 518. o.
9. Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története, 1864–1865*, Szépirodalmi, Bp., 1987, 327. o.
10. Szigligeti Ede: i. m., 518. o.
11. Névy Ferenc: i. m., 8. o.
12. Arany János: *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, In: *Arany János válogatott munkái*, Magyar Helikon, Bp., 1968, 930. o.
13. Szigligeti Ede: i. m., 434. o.
14. Hevesi Sándor: *Parasztk és műparasztk a színpadon*, In: *A drámaírás iskolája*, Gondolat, Bp., 1961, 144. o.
15. Hevesi Sándor: i. m., 145. o.
16. Dr. Sebestyén Károly: i. m., 334. o.

17. Silberstein Ötvös Adolf: *Dramaturgiai dolgozatok* II., Wiener Izidor, Bp., 1894, 112. o.
18. Schöpflin Aladár: *A népszínmű*, In: *Nyugat 1908–1929, Válogatás, viták, programok, kritikák*, Szépirodalmi, Bp., 1988, 23. o.
19. Hevesi Sándor: *A régi népszínmű és a Bp., nóta*, In: *A drámaírás iskolája*, Gondolat, Bp., 1961, 186. o.
20. Hevesi Sándor: *A régi népszínmű és a magyar nóta*, 186. o.
21. Gombos Andor: *A magyar népszínmű története*. Kókai Lajos Bizománya, Bp., 1933, 16. o.
22. Schöpflin Aladár: i. m., 23. o.
23. Schöpflin Aladár: i. m., 23. o.

Irodalom

- Berczik Árpád: *A parasztkisasszony*, In: *Berczik Árpád színművei*, III. köt., Franklin-Társulat, Bp., 1912.
- Csepreghy Ferenc: *A piros bugyelláris*, In: *Csepreghy Ferenc összes színművei*, IV. köt., Kiadta Rákosi Jenő, Bp., 1923.
- Sárga csikó*, Bródy József kiadása, Bp., 1923.
- Gárdonyi Géza: *A bor*, In: *Magyar drámaírók 20. sz., I. köt.*, Szépirodalmi, Bp., 1986.
- Móricz Zsigmond: *Sári bíró*, In: *Színművek 1909–1913*, Szépirodalmi, Bp., 1956.
- Rákosi Jenő: *Magdolna*, Franklin-Társulat, Bp., é. n.
- Szigeti József: *Vén bakancsos és fia, a huszár*. In: *Szigeti József drámái*, Franklin-Társulat, Bp., 1914.
- Szigligeti Ede: *Szökött katona, A lelenc*, Franklin, Bp., 1902.
- Csikós*, Franklin, Bp., 1938.
- A cigány*, Pfeifer Ferdinánd, Bp., 1875.
- Tóth Ede: *A falu rossza*, Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) R. T., Bp., 1921.

Arany János: *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, In: *Arany János válogatott munkái*, Magyar Helikon, Bp., 1968.

Galamb Sándor: *A magyar dráma története 1867-től 1869-ig*, 1-2. köt., kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1937.

Gombos Andor: *A magyar népszínmű története*, Kókai Lajos Bizománya, Bp., 1933.

Hevesi Sándor: *Parasztok és műparasztok a színpadon, A régi népszínmű és a magyar nóta*, In: *A drámaírás iskolája*, Bp., 1961.

Névy László: *A drámai középfaajok elmélete*, Athenaeum, Bp., 1873.

Pukánszky Kádár Jolán: *A magyar népszínmű bécsi gyökerei*, Pallas Irodalmi és Nyomdai R.-T., Bp., 1930.

Schöpplin Aladár: *A népszínmű*, In: *Nyugat 1908–1929*, viták, programok, kritikák, Szépirodalmi, Bp., 1988.

Dr. Sebestyén Károly: *Dramaturgia*, Athenaeum, Bp., 1919.

Dr. Silberstein Ötvös Adolf: *Dramaturgiai dolgozatok I.*, Wiener Izidor, Bp., 1894.

Szász Károly: *A magyar dráma története*, Franklin, Bp., 1939.

Szigligeti Ede: *A dráma és válfajai*, Kisfaludy-Társaság, Bp., 1874.

Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*, Szépirodalmi, 1987.

Tóth Lajos: *A magyar népszínmű története*, a szerző kiadása, Bp., 1932.

A TANSZÉK ÉLETÉBŐL

A MAGYAR TANSZÉK TANÁRAI ÉS MUNKATÁRSAI

1. Dr. Ágoston Mihály, egyetemi rendes tanár
(Fonetika, Mondattan)
2. Dr. Bányai János, egyetemi rendes tanár, tanszékvezető
(Irodalomelmélet, Esztétikatörténet)
3. Dr. Bori Imre, egyetemi rendes tanár, akadémikus
(A XX. század magyar irodalma)
4. Dr. Bosnyák István, egyetemi rendes tanár
(Régi magyar irodalom)
5. Dr. Gerold László, egyetemi rendes tanár
(A XIX. század magyar irodalma, Dramaturgia)
6. Dr. Káich Katalin, egyetemi rendes tanár
(A magyar nép története, Művelődéstörténet)
7. Dr. Csáky S. Piroska, egyetemi rendkívüli tanár
(Szakirodalmi tájékoztatás, Könyvtártan)
8. Dr. Jung Károly, egyetemi rendkívüli tanár
(Népköltészet, Etnológia)
9. Dr. Láncz Irén, egyetemi rendkívüli tanár
(Bevezetés az általános és magyar nyelvészetbe)
10. Dr. Molnár Csikós László, egyetemi rendkívüli tanár
(Fonetika, Mondattan)
11. Dr. Utsi Csaba, egyetemi rendkívüli tanár
(A XX. század magyar irodalma)
12. Dr. Bagi Ferenc, docens
(Mai magyar nyelv, A magyar nyelv tanításának módszertana, A magyar irodalom tanításának módszertana)
13. Dr. Cseh Márta, docens
(Szókészlettan és alaktan, Mai magyar nyelv)
14. Dr. Danyi Magdolna, docens
(A nyelvvizsgálat mai módszerei)
15. Dr. Juhász Erzsébet, docens
(A jugoszláviai magyar irodalom története, A délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok története)
16. Dr. Papp György, docens
(Nyelvművelés és helyesírás, Kontrasztív nyelvészet)
17. Dr. Rajsli Ilona, docens

- (A magyar nyelv története, Dialektológia)
18. Andrić Edit mgr., asszisztens
(Mai magyar nyelv, A magyar mint idegen nyelv)
 19. Dr. Csányi Erzsébet, asszisztens
(Világirodalom)
 20. Faragó Kornélia mgr., asszisztens
(Irodalomelmélet)
 21. Harkai Vass Éva mgr., asszisztens
(A XX. század magyar irodalma)
 22. Katona Edit mgr., asszisztens
(Nyelvművelés és helyesírás, Mondattan)
 23. Bence Erika, asszisztens-gyakornok
(A XIX. század magyar irodalma)
 24. Csapó Julianna, asszisztens-gyakornok
(Szakirodalmi tájékoztatás)
 25. Csorba Béla, lektor
(A magyar mint választható nyelv, A magyar mint idegen nyelv)
 26. Dr. Csejtei Dezső, docens (JATE, Szeged)
(Filozófia)
 27. Bábi Tünde, könyvtáros
 28. Raffia Katalin, titkárnő

Az 1995/96-os iskolaévben a következő hallgatók iratkoztak be a Magyar Tanszékre

I. ÉVES HALLGATÓK

1. Bagi Tímea
2. Bálint Teodóra
3. Baljzović Đorđe
4. Bata Mária
5. Belec Csilla
6. Bózsó Ildikó
7. Crnkovity Gábor
8. Csincsik Zsolt
9. Csernik Előd
10. Dávidházi Judit
11. Dékány Ildikó
12. Faragó Lehel
13. Farkas Zsolt

14. Goda Angéla
15. Gulyás Manuella
16. Guti Annamária
17. Horváth Hajnalka
18. Király Andrea
19. Kiss Árpád
20. Kocsis Szilvia
21. Kollár László
22. Korhecz Ágnes
23. Krajsik Angéla
24. Lavró Ferenc
25. Majlát Zita
26. Mihók Hilda
27. Mihók Zsolt
28. Németh András
29. Pandurcsek Bettina
30. Péity Andor
31. Pesitz Mónika
32. Petrás Teodóra
33. Pressburger Csaba
34. Rác Eleonóra
35. Raj Kinga
36. Rajsli Tünde
37. Rekeczki Angéla
38. Sihelnik Zsolt
39. Sípos Hella
40. Szakál Gizella
41. Szűcs Budai Engelbert
42. Szügyi Róbert
43. Tóth Andrea
44. Tóth Gábor
45. Tripolszki Dalibor
46. Turi Angelika
47. Vajda Annamária
48. Zsoldos Zsákina

II. ÉVES HALLGATÓK

1. Bartus Angéla
2. Bartusz Karolina

3. Bene Annamária
4. Bicskei Gabriella
5. Csanak Elza
6. Domján Andrea
7. Fischer Tamás
8. Futó Hargita
9. Halász Gyula
10. Harmath Mária
11. Irsai Andrea
12. Jódal Kálmán
13. Kántor Erika
14. Kiss Piroska
15. Klinec Klára
16. Kopilovity Hajnalka
17. Kopunovity Legetin Andrea
18. Kormányos Gyöngyi
19. Lestár Anikó
20. Márkus Johanna
21. Pintér Annamária
22. Šimunović Rozália
23. Szalma Ildikó
24. Tolnai Csaba
25. Virág Emese

III. ÉVES HALLGATÓK

1. Apró Lea
2. Csehák Zsuzsanna
3. Domonkos Szilvia
4. Dömötör Krisztina
5. Figura Terézia
6. Görög Andrea
7. Huszár Izabella
8. Kiss Gabriella
9. Kovács Alexandra
10. Lassú Kornélia
11. Varga Judit

IV. ÉVES HALLGATÓK

1. Anderla Mária

2. Bata Rózsa
3. Bokor Beatrix
4. Herbut Ildikó
5. Juhász Ágnes
6. Kocsi Zoltán
7. Sipek Christin
8. Vass Andrea
9. Vass Izabella
10. Virág Gábor

ABSZOLVENSEK

1. Bezeg Márta
2. Boros Otília
3. Csabai Gabriella
4. Faragó Tünde
5. Gömöri Gergely
6. Igaz Ágnes
7. Juhász Aranka
8. Kovács Otília
9. Labanc Elvira
10. Lelik Edit
11. Lippai Edit
12. Német Ernő
13. Péter Marika
14. Selmeci Melinda
15. Tóth Elvira
16. Vida Márta

A III. FOKOZAT HALLGATÓI

I. ÉVESEK

1. Bálizs István
2. Kiss Gusztáv
3. Lakner Edit
4. Piszár Ágnes
5. Raffai Éva

II. ÉVESEK

1. Bence Erika
2. Bózsó Angéla
3. Csapó Julianna

4. Kaszás Angéla
5. Lovas Ildikó
6. Orbán Lehel
7. Papp P. Tibor
8. Pásztor Kicsi Mária
9. Szikora Judit
10. Utasi Anikó
12. Utasi Csilla

1994. OKT. 1-JE ÉS 1995. OKT. 30-A KÖZÖTT A KÖVETKEZŐ HALLGATÓK DIPLOMÁLTAK

1. Albert Erzsébet (Csáth Géza és Kosztolányi Dezső, a két rokon író)
2. Bálizs István (A művészregény és *A Parmasszus felé*)
3. Beszédes Attila (A csoda Szerb Antal szépirodalmi műveiben és tanulmányaiban)
4. Harmath Györgyi (Kosztolányi apró műfajai)
5. István Ibolya (Magyarittabé földműveléshez kapcsolódó szókinccse)
6. Jankó Anita (Lelki élet Csáth Géza művészetében)
7. Kovács Bibiana (A keresztény dogmatika transzformálódása középkori legendairodalmunkban)
8. Kukli Violetta (Közép- és reneszánszkori deák-irodalmunk esztétörténeti vizsgálata: párhuzamok és eltérések a két korszak deák világiségében)
9. Losoncz Andrea (Névmágia a népmesékben)
10. Molnár Attila (A hat tagmondatból álló összetett mondatok tipológiája)
11. Móricz Melinda (Kosztolányi Dezső: Édes Anna)
12. Nagy Éva (Cholnoky Viktor és a szecesszió)
13. Nász Zsuzsanna (A pirosi népnyelv szókészletének alaprétege – A földművelés és állattenyésztés szakszókinccse)
14. Papp Zsuzsanna (A közép-európai groteszk Bohumil Hrabal novelláiban)
15. Piszár Ágnes (Nádas Péter prózaelmélete)
16. Spereg Éva (Egy századvégi humorista – Reviczky Gyula tanulmányai tükrében)
17. Varga Szilveszter (Családtregények a hetvenes években Magyarországon)

TANULMÁNYI TÁMOGATÁS HALLGATÓINKNAK

Az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszéke belső pályázatot hirdetett az Illyés Közalapítvány által jóváhagyott (egyszeri) tanulmányi támogatás odaítélésére. Az alábbiakban felsorolt hallgatók kiemelt összegű tanulmányi támogatásban részesülnek, mert amellett, hogy tanulmányi eredményük kitűnő, tudományos, irodalmi és beszédművészeti vonatkozásokban is kiváló teljesítményt nyújtottak. Részt vettek a Tanszék Tudományos Diákköri Tanácskozásain, Beszédművészeti Műhelyének munkájában és Újvidéki Műhely címmel egyetemi lapot írtak és szerkesztettek.

Herbut Ildikó (IV. évf.) tanulmányi átlaga 9,62

A Debreceni Országos Diákköri Konferencia felvilágosodás kori és néprajzi szekciójában is dolgozattal képviselte az újvidéki Magyar Tanszéket („Föltekinték a magos mennyekbe”) ; bekapcsolódott a kanizsai *Veszendő értékeink nyomában* elnevezésű néprajzi tábor és a komáromi VII. *Néprajzi Szeminárium* munkájába.

Virág Gábor (IV. évf.) tanulmányi átlaga 9,24

Az újvidéki és a szegedi diákköri konferenciák résztvevője, a Debreceni Országos Diákköri Konferencia különdíjasa. *Németh László és a görögsgeszemény* című dolgozatával elnyerte a magyarországi Németh László Társaság III. díját. Az Újvidéki Műhely és az Új Symposion szerkesztőségének tagja.

Juhász Ágnes (IV. évf.) tanulmányi átlaga 9

Bekapcsolódott a kanizsai *Veszendő értékeink nyomában* elnevezésű néprajzi tábor és a komáromi VII. *Néprajzi Szeminárium* munkájába is. Halotti szokások gyűjtésével és az ezekhez kapcsolódó hiedelemvilággal foglalkozik.

Dömötör Krisztina (III. évf.) tanulmányi átlaga 8,80

Az újvidéki Tudományos Diákköri Konferencia résztvevője (Végel László: *Újvidéki trilógia*). A tanszéki elődöntőt követően eljutott a nyíregyházi országos prózamondó versenyre is. Az Újvidéki Műhely szerkesztőségének tagja. Publikációs tevékenysége kibontakozóban.

Kormányos Gyöngyi (II. évf.) tanulmányi átlaga 9,80

A szabadkai Kosztolányi-szavalóverseny díjazottja. Az Újvidéken megtartott Nagy László selejtező szavalóverseny győztese. A Tanszék Beszédművészeti Műhelyének tevékeny tagja. Alapító tagja az 1995-ben megalakult Vajdasági Magyar Versmondó Egyesületnek.

Bene Annamária (II. évf.) tanulmányi átlaga 10

Díjazták a Péchy Blanka Emléknapi helyesírási versenyén a sátorlajújhelyi Édes Anyanyelvünk nyelvhasználati versenyen és 1994-ben a KMV-n is. A lakiteleki, a sümegi és a budapesti táborok munkájába kapcsolódott be.

Irsai Andrea (II. évf.) tanulmányi átlaga 9

A Tanszék Beszédművészeti Műhelyének tagja. Munkájával segítette az Újvidéki Műhelyt. Bekapcsolódott a muzslai nemezelőtábor és a szabadkai irodalmi tábor munkájába is. Írásai jelentek meg.

Virág Emese (II. évf.) tanulmányi átlaga 9,80

Versenyzett a Kosztolányi Dezső nyelvművelő versenyen. Az elmúlt három évben részt vett a Kosztolányi Tábor munkájában.

Csernik Előd (I. évf.) felvételi pontszáma 79,48

A Középiskolások Művészeti vetélkedőjén verseiért első díjat, Pilinszky Jánosról írott tanulmányaért III. díjat kapott. Bekapcsolódott a tiszadobi olvasótábor munkájába.

A felsoroltakon kívül alacsonyabb összegű támogatásban részesülnek a magas tanulmányi átlagú, de másban nem kiemelkedő hallgatók és azok is, akik bár nem érték el a 8,50-es átlagostáblázatot, több vonatkozásban is dicséretet érdemelnek.

MAGYARTANÁROK SZEMINÁRIUMA

A Magyar Tanszék 1995-ben két alkalommal szervezett szemináriumot az oktatási minisztérium támogatásával az általános és középiskolai magyartanárok számára.

Az április 24-én és 25-én Újvidéken tartott szemináriumon a következő előadások hangzottak el:

Az általános iskolában dolgozó magyar szakosoknak Bosnyák István *Hogyan tanítsunk népköltészetet?*, Cseh Márta *A nyelvtan oktatása az általános iskolában* címmel tartott előadást, Utasi Csaba két vajdasági magyar

költő, Fehér Ferenc és Ács Károly költészetéről beszélt, Csányi Erzsébet Garcia Lorca *Tengervíz* című balladáját elemezte.

A középiskolai tanárok számára Bányai János a Régi szövegek (Biblia) irodalmi értelmezéséről tartott előadást, Utasi Csaba Sinkó Ervin *Áron szerelme* című regényének, Bori Imre Juhász Ferenc *A tékozló ország* című eposzának, Faragó Kornélia Gabriel Márques *Száz év magány* című regényének, Gerold László pedig Domonkos István *Kormányeltörésben* című poémájának elemzését mutatta be, Láncz Irén Az anyanyelvi oktatás hatékonysága és a tananyag korszerűsítése címmel tartott előadást.

Az előadásokat követően mindkét szekció megbeszélte a következő szeminárium témáit, s mind az általános, mind pedig a középiskolai tanárok megismerkedtek a tanszék új könyveivel és folyóirataival, amiben Csáky Piroska, Csapó Julianna és Móricz Tünde volt segítségükre. A középiskolai magyar szakos tanároknak alkalmuk volt elbeszélgetni a használatban levő irodalmi olvasókönyvek és a nyelvtankönyv szerzőivel, valamint szerkesztőjével, Pastyik Ilonával. A két nap folyamán mintegy nyolcvan magyartanár vett részt a két szekció munkájában Vajdaság egész területéről.

Augusztus 30-án és 31-én Szabadkán tartottak előadásokat a tanszék tanárai.

Az általános iskolai tanárok számára Juhász Erzsébet Szirmai Károly *Már nem jön senki* című novellájának, Utasi Csaba Gion Nándor *A kárókatonák még nem jöttek vissza* című regényének, Bori Imre Tamási Áron *Bölcső és bagoly* című önéletrajzának, Harkai Vass Éva pedig Nagy László *Tengeritörők* című versének elemzését mutatta be. Bagi Ferenc a házi olvasmányok feldolgozásáról beszélt, Cseh Márta és Molnár Csikós László pedig a magyar nyelvből írt tesztek eredményeit elemezték.

A középiskolai tanároknak Bányai János Pilinszki János és a *Miféle földalatti harc* című verse címmel tartott előadást, Csányi Erzsébet Aleksandar Tišma *Blam* könyve című regényének, Gerold László Mándy Iván *Konyhafal* című novellájának elemzését mutatta be, Faragó Kornélia Nádas Péter prózájáról tartott előadást. Láncz Irén A beszélt nyelv mondattani sajátságai címmel tartott előadást, Bagi Ferenc pedig az irodalmi szakcsoportok szervezéséről és munkájáról beszélt.

A szabadkai szeminárium munkájában mintegy száz magyartanár vett részt.

TANSZÉKNAP

1995. október 27-én a tanszék értekezlet keretében ünnepelte meg megalapításának évfordulóját. Az értekezleten jelen volt Szabó István, a Magyar Köztársaság belgrádi nagykövetségének ideiglenes ügyvivője, Bodnár György, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének igazgatója és Tomislav Bekić, a Bölcsészettudományi Kar dékánja. Bányai János tanszékvezető bevezető beszédében elmondta, hogy a tanszék szeretné hagyományossá tenni a tanszék-napot, hogy ezzel emlékezzünk 1959. október 21-ére, amikor Sinkó Ervin tanszékfoglaló előadást tartott. Bányai János elmondta, hogy tavaly és az idén jelentősen megnövekedett a tanszék iránti érdeklődés a diákok körében, s ez nemcsak az intézmény szempontjából fontos. A jelenlegi helyzetet összefoglalva Bányai János elmondta, hogy a tanszéken nemcsak tanár-, hanem tudósképzés is folyik: jelenleg ötven készítik doktori értekezésüket. A tanszék fontosnak tartja azt is, hogy ápolja kapcsolatát az általános és középiskolai magyartanárokkal is.

A tanszéknapi egyben dr. Ágoston Mihály egyetemi rendes tanár és dr. Bori Imre egyetemi rendes tanár, akadémikus búcsúztatásának napja is volt, mindketten ez év október 1-jétől nyugállományba vonultak. De ez nem jelent végleges búcsút a tanszéktől, hiszen mindkettőjükre számít a tanszék mind a kutatómunkában, mind a posztgraduális képzésben.

A tanszéknapi keretében Gerold László megtartotta rendes egyetemi tanárrá való kinevezése alkalmából bemutatkozó és székfoglaló előadását.

Csáky Piroska ismertette a tanszék tulajdonába került Gál László-hagyatékot, melynek anyagából kiállítás készült. A kiállítást dr. Bori Imre nyitotta meg.

A tanszéknapi adta át Harkai Vass Éva, a Sinkó Ervin Irodalmi Díj bírálóbizottságának elnöke a díjakat: az 1994-es évi Sinkó-díjat Jódal Kálmán, az 1995-ös díjat pedig Piszár Ágnes kapta.

SINKÓ ERVIN-DÍJ (1994., 1995.)

INDOKLÁS

A Sinkó Ervin-díj bírálóbizottsága (Csányi Erzsébet, Bence Erika és Harkai Vass Éva, elnök) úgy határozott, hogy pótolja, helyrehozza azt az úrt, amely a díj folyamatosságában tavaly beállt, s az idei díjon kívül utólag odaítéli az 1994. évi Sinkó Ervin-díjat is.

A tavalyi díj elmaradásában anyagi gondok játszottak közre, amelyeken ebben az évben az Illyés Alapítvány enyhített.

Rendhagyó körülmények rendhagyó jelenségeket eredményeznek: késéssel megjelenő, összevont számú folyóiratok, kiadatlan kéziratok korát éljük. A mostani kétszeres díjjal az épp tavaly negyedszázad éves Sinkó Ervin-díj folyamatosságában beállt kihagyást, rést szeretnénk pótolni, s egyben hangsúlyozni a fiatalok alkotótevékenységére irányuló folyamatos figyelem gesztusát.

A bírálóbizottság döntésének értelmében az 1994. évi Sinkó Ervin-díj *Jódal Kálmán*ra illeti meg, az 1995. évi idei díjazott pedig *Piszar Ágnes*.

Jódal Kálmán a jugoszláviai magyar fiatalok prózáját reprezentáló, *Varázsszobor* című antológiában tűnt fel, írásai folyóiratainkban láttak napvilágot, 1994-ben pedig *Bakancs és fal* című kötetét jelentette meg a Forum Könyvkiadó. Alkotásait határainkon kívüli kiadványok is közzélték (a pozsonyi Kalligram, valamint az erdélyi, felvidéki és vajdasági magyar írók *Kapun kívül* című antológiája).

A *Bakancs és fal* című kötetbe gyűjtött próza sallangmentes, redukált nyelviségével hívja fel magára a figyelmet. Jódal Kálmán szenvtelen előadásmódjával egy markánsan körülhatárolt világot tár elénk, szándékoltan üres, kitérő és önmagukba záruló mondatai és párbeszédei egy eldurvult, elgépiesedett, lényegi vonásait veszített, kiürült fogyasztói világ leképezői.

Mondatait legérzékletesebben az író egyik prózadarabjából kiragadott részlettel jellemezhetném: „Gépsorok folyamatos ismétlődése.”

Jódal Kálmán stílusának sajátosságát, egyéniségének pecsétjét egyrészt ezek a rideg mondatok, mondatszálkák, másrészt kreált világának oly hangsúlyos rekvizitumai, tárgyai hordozzák. A minimalista próza szikár, csupán jelzésszerű szövegeiben halmozódnak fel ezek a tárgyak, amelyek egymásra torlódnak, s mennyiségi túlsúlyukkal – paradox módon – épp a haladónak, szupermodernnek hitt világ silányságát, álságát, tátongó úrját, hedonista és militáns voltát leplezik le. Bömbölő megafon és légfrissítők; skaifotel és reklámszatyor; mikrochipek és kígyóbőr cipő; digitális időkijelzés és szilvakék bőrkompfé; szöges bakancs és bőrdzseki; importált make-up és kékes hajszelé; Ninja-füzetek és zenetorony; gumióvszer és gumibot; tetovált sarló-kalapács; gépfegyver és puskacső... – bakancs és fal... A tárgyak sora persze bővíthető, s biztosan kanyaroghat tovább – immár az olvasói recepció tekervényein. E próza felhívó erejének eredményeképp olvasója s értelmezője is lassan ocsúdni kezd zsiszbatag közönyéből, s körültekint. Amit lát – és most nem a műből vett idézetek sora következik –: terepszín gyermekkonfekció, meggyzsin és fűzőld zakós neo-üzletemberek, amerikai popcorn (hogya miért

amcsi s miért popcorn e tengeritermő vidéken?!), Amway-őrület, California-fitness, állami címer a feketéző harisnyján, bőr revolvertokok a sugárút rögtönzött áruspultjain... „Ez már valami” – mondaná az író. Közben „halott a város.” Majd: „Valahol lövöldöznek, valahol zene szól.” – „Mi vagyunk elvonatkoztatva mégis.”

Jódal Kálmán mondatai tarolnak. Nyomukban lepusztult környék, üres, huzatos sugárutak, mélyhűtött emberi kapcsolatok, jellem nélküli divatfik és -lányok kvázi-kommunikációja. S hozzá az ironikus önreflexió: „Ez történet. Ez meseszöveg. Ez fordulatokban gazdag cselekménysor. (...) Ez mélystruktúra.”

Merre tart ez a próza előadásmódjának ridegségével, mondatainak fanyar ironiájával, prózai énjének kívülmaradásával? „A szürke égbolt beláthatatlan lehetőségeket rejt magában.” – „Hol tél van, hol nyár.” – „Én voltam, mi voltunk, sohasem.”

Piszár Ágnes évek óta egyéni hangú irodalmi esszéivel van jelen irodalmunkban. Folyóiratainkban (Híd, Új Symposion), magyarországi folyóiratokban (Harmadkor, Jelenkor, Nappali ház) és tanulmánykötetben (Csipezzel a lángot) is megjelent írásainak találó műfajmeghatározása a „kisesszé”, mely egyben esszékötetének is címe.

Írásaira a ritka megszólalás és a megszólalás nemessége fogalmakat vonatkoztathatnám. Az esszé műfajának vállalása pedig a szubjektívebb hang megütését, az olvasói tudat hangsúlyosabb explicit megnyilatkozását hozza magával. Legnyomatékosabban a kötetet indító Tolnai-esszé vállalja a szubjektív intenciók szövegbe emelését, hiszen az írás egyenesen a tárgyalt mű(vek) szerzőjéhez szól levél formájában, de oly módon, hogy közben állandóan a műről esik szó: a Tolnai-próza és -lira sarkallatos pontjairól, motívumairól, metaforáiról stb. A levélíró/esszéíró tehát hangsúlyosan olvasó is, s a továbbiakban is, e kisesszék minden darabjában majd ez lesz tapasztalható. Amikor gondolatait, kételyeit, másokat is eligazító megjegyzéseit veti papírra, vagy épp az őt egészen érzékenyen megérintő műről vall, önmagához mint tudatos, éber, okos olvasóhoz enged bennünket közelebb. Miközben a tárgyalt művekhez, szerzőkhöz sem visz kevésbé közelebb. Épp ez az állandó kettősség, egyrészt a befogadói tudatfolyamatba való bepillantás lehetővé tétele, másrészt az olvasói pontosság, néven nevezés, lényegi felismerések együttese teszi vonzóvá Piszár Ágnes kisesszéit.

Az esszé műfaja utat nyit az elrugaszkodáshoz, szerzőjének könnyed feloldódásához a tárgyalt mű szövegétől, s feloldódásához más művek, szerzők vagy akár saját élettapasztalatainak világában. Piszár Ágnes

kisesszéiben sorra ezeket a folyamatokat látjuk végbemenni. Olyan esszéíró ő, aki ugyanakkor s ugyanolyan mértékben műelemző is, kritikus is, hiszen műbéli és művek közötti (jelentés)folyamatokat értelmez, műveket mérlegel egy-egy opuson belül. Többnyire a vizsgált szépirodalmi szöveg motívumaira, metaforikus folyamataira figyel intenzíven; a műformák közül a kisformák, az elbeszélői eljárások közül a fragmentumszerűség elve s a történet elmondhatóságának kérdése foglalkoztatja. A fellelt összefüggéseket pedig a tárgyalt szerzők más műveire, más szerzők műveire sugározta szét. Piszár Ágnes szövegein belül ily módon egy intellektuális háló áll össze, amely a fellelt analógiák fonalán nemcsak egy-egy kérdés megválaszolásához visz bennünket közelebb, hanem legalább ilyen mértékben az esszéíró irodalmi ízlésvilágának lenyomata is. Irodalmi ízlése vezérli, amikor szigeteket kerít el magának, de e szigetek világát saját szempontjai alapján alaposan bejárja, s amit olvasóként tapasztal, pontosan megnevezi (terek, idők, szereplőtípusok, metaforák, motívumok...) Piszár Ágnes írásaiban a kritikai pontosság feszegetését az esszéíró személyességének attitűdje oldja – és fordítva. Művek és alkotók közötti kalandozásai sohasem tűnnek önkényes, céltalan elkanyarodásoknak, kitéréseknek. Írásainak középpontjában mindig egy-egy kérdésgóc áll, s ezekhez keres fogódzókat a szerző más műveiben, mások műveiben, kritikáiban, saját élettapasztalataiban. A Tolnaihoz címzett esszélevél azon része, ahol élet és irodalom találkozásáról olvashatunk, akár ars poetica-i reflexióként is felfogható. S ugyanígy a Thomka Beátáról írott esszé világító olvasólámpájának auráját is oda kell helyeznem e kisesszék fölé.

Piszár Ágnes kisesszéiben Tolnai Ottó, Danilo Kiš, Mészöly Miklós, Nádás Péter, Balázs Attila, Lovas Ildikó és mások szövegeit szólítja meg, velük lép párbeszédbe, s e dialógusok irodalmi szöveg és olvasójuk érzékeny találkozásáról, érintkezési pontjaik felszíkrazásáról vallanak. Olyan felszíkrazásokról, amelyekben egyidőben villan fel az esszéíró szaktudása, irodalmi műveltsége és ízlése – s valamiféle kifinomult bensőség.

Ritka, de igényes megszólalásai esszéírói hagyományunk továbbélésének lehetőségét ígéri.

- Rajslí Ilona: Nyelvelmékeink nyomában
- Konrád György-értekezéslet, Budapest, dec. 6–7.
Bányai János: Napló, esszé, regény; a létérzékelés parodikus beszédmódja
Bori Imre: Szociográfia a szociológusról avagy tanulmány egy család helyzetéről a gyámhatóságnak
Fragó Kornélia: Geopoétika, rezgőmozgás
Gerold László: Írói jelenlét és regényforma
Harkai Vass Éva: Regényváros. Konrád György városmetaforája
 - A legújabb magyar irodalom, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék, 1995. dec. 14-15.
(A tanácskozáson a tanszék tanárai és munkatársai mellett részt vettek magyarországi irodalmárok is.)
Bányai János: Kismagyar "személyes" irodalomtörténetek
Bence Erika: Kritikai törekvések a legújabb magyar irodalomban
Csányi Erzsébet: Metanarráció és fikcionalitás
Fragó Kornélia: Izovonalak, prózatérkép
Gerold László: A legújabb magyar irodalom drámái
Harkai Vass Éva: Kukorelly Endre költészete
Juhász Erzsébet: Az idiomorfikus írásmód alakzatai
Margócsy István: A magyar líra helyzete és változásai az utolsó években
Mészáros sándor: Váltás vagy áthelyezés
Odorics Ferenc: A szó és a mondat poétikája között: Kukorelly
Szikár Péter: '86 a magyar irodalomban
Utasi Csaba: Imre Flóra költészete
Utasi Csilla: Forgács Zsuzsa: Talált nő
Virágh Gábor: A naplós monológia

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- BAGI Ferenc: Egy mondóka gyűjtemény szókincséről [5]
CSEH Márta: Összetett szavak a szótárban – Az -ás, -és képzős főnevek lexikológiai vizsgálata II. [25]
GEROLD László: Színkritikánk kezdetei némi kitekintéssel a *Honművészen* megjelent szabadkai, zentai, nagybecskereki, nagyikindai, zombori és ókanizsai írásokra [37]
JUNG Károly: A szertartásos önkívület kérdése a délszláv (szak)irodalom tükrében [47]
KÁICH Katalin: Deák Péter társulata, a *Nagybecskereki Hírlap* és Fülep Lajos [59]
LÁNCZ Irén: A magyar nép hiedelemvilága az értelmező szótárakban [81]
RAJSLI Ilona: A XVI. század nyelvfejlődési tendenciái [93]

SZAKDOLGOZATOK

- BENCE Erika: A dalbetétek dramaturgiai szerepe a népszínművekben [119]
HERBUT Ildikó: „Föltekinték a magos mennyekbe” [129]
PÁSZTOR KICSÍ Mária: A beszélt nyelv mondatainak (megnyilatkozásainak) néhány szintaktikai sajátossága [147]
UTASI Csilla: A népszínműalakok tipológiája [157]

A TANSZÉK ÉLETÉBŐL [167]